

ВЛАДИСЛАВ ФОРТУНА

З МИНУЛИХ ЛІТ

Спомини

Ivan Franko National University of Lviv
SCIENTIFIC LIBRARY

Series “Memoirs and Documents”
Volume 4

Vladyslav FORTUNA
FROM THE PAST
Memories

Lviv • 2005

Львівський національний університет імені Івана Франка
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Серія “Мемуари і документи”
Число 4

Владислав ФОРТУНА
З МИНУЛИХ ЛІТ
Спомини

Львів • 2005

УДК 94:355.425.4(4778:438)193/199(093.3)

Ф-80

ББК ТЗ(4УКРЗ)624,013+ТЗ(4ПОЛ)62,013

Рецензент д-р іст. наук, проф. Микола ЛИТВИН

Редакційна колегія:

Богдан ЯКИМОВИЧ (голова), Михайло ГНАТЮК, Степан КАЧАРАБА,
Костянтин КОНДРАТЮК, Богдан КОТУР, Григорій ЧОПИК

Редактор Ніна БІЧУЯ

Художник Іван КРИСЛАЧ

Рекомендувала до друку Вчена рада
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 33/6 від 22.06.2005 р.)

Ф-80 **ФОРТУНА В.** З минулих літ. Спогади / Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека. – Львів, 2005. – 272 с.; іл. (Серія “Мемуари і документи”. Число 4).

ISBN 966-613-385-7

У споминах активного учасника боротьби ОУН-УПА із залученням широкого контексту національно-визвольних змагань українського народу осмислюються події 30–90-х років ХХ ст., як-от: Друга світова війна, створення і діяльність ОУН-УПА на західноукраїнських землях, міжнаціональні стосунки на Тернопільщині та в Польщі тощо.

The memoirs by the participant of the Ukrainian Nationalist Organization and Ukrainian Insurgent Army movements embrace a context of Ukrainian fighting for liberation and propose a new view of the 1930-1990s events, e.g. the Second World War, the establishment and activities of the Ukrainian Nationalist Organization and the Ukrainian Insurgent Army in the Ternopil region and in Poland.

ББК-ТЗ(4УКРЗ)624,013 + ТЗ(4ПОЛ)62,013

ISBN 966-613-385-7

© В. Фортуна, 2005

© Н. Бічужа, передмова, 2005

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005

*...Жив я заради свого народу і присяги,
Яку виголосив, вступаючи в ряди учасників визвольної боротьби.
Владислав Фортуна*

ВІД РЕДАКТОРА

Якщо історик чи письменник, досліджуючи й вивчаючи події, що відбувалися напередодні й під час Другої світової війни на землях Західної України (зокрема, на Тернопільщині) та в Польщі, матиме можливість і бажання скористатись цими спогадами, то знайде він у них чимало для себе корисного, ніде, може, більше (або ж саме в такий спосіб) не зафіксованого і не описаного.

Мабуть, усе в цих спогадах – “на перехресті”. На перехресті теренів, на перехресті подій, ситуацій, ідей, характерів. Це розлогі спогади й водночас ніби щоденні записки, публікувати які автор, здається, не мав жодного наміру, розраховуючи, що читатиме їх хтось молодший з його власної родини.

Тут проблеми глобального характеру (діяльність ОУН-УПА, Друга світова війна, стосунки держав і націй) переплетені з деталями суто побутового характеру, ніби малозначними й маргінальними – але це переплетіння часом засвідчує, що навіть дрібні події можуть враз саянути, як блискавка, висвітлюючи причини важливих, саме глобальних, подій і вчинків.

“На перехресті” в цій книжці любов до родини й майже чернеча готовність самопожертви, відмови від тепла домашнього вогнища, від кохання, від кар’єри – задля ідеї, задля вірності Батьківщині, задля боротьби за її волю.

На “перехресті” й власні вірші та упівські пісні, а також мова, виповнена упівської військової термінології та діалектизмів, що їх не хотілося замінювати літературними лексемами.

Історія життя однієї людини не завше може бути відбитком чи віддзеркаленням історії якогось певного терену або, тим більше, цілого краю. Але історія життя друга Шелеста – це частка історії УПА, частка історії України.

“Привела мене мати на світ 14 січня 1919 року в селі Вербові Старому, на ім’я мені дали Василь...”

Так то все починалося – як у кожного на світі; але ж не кожен може дозволити собі цитувати Шевченка, застосовуючи його слова до власного життя: “Караюсь, мучусь, але не каюсь”.

Навряд чи, пишучи свої спогади, укладаючи події в їхньому порядкуві, друг Шелест хотів підкреслити бодай якось свою особливість, свою непересічність, силу волі й духа.

Він – вояк, і це відбилося на характері його записок. Він усвідомлював насамперед свій обов'язок воїна, який дав присягу на вірність Батьківщині, народові, товаришам по зброї – і цей обов'язок сповняв, хвилина по хвилині, день по дневі, рік по рокові – де б не був, завше і скрізь – від моменту, коли присягнув. Від вишколу до бою, від короткотривалого спочинку до походу – незаперечним для нього є наказ провідника: у цьому вірність присязі.

Під кулями і в тюрмах, між ворогами і в концтаборі, у найскрутніших ситуаціях друг Шелест не втрачає дарованої йому природою мудрості, відваги, не забуває вділеної батьками-селянами великої філософії життя й смерті, набутого завдяки нелегким життєвим і військовим вишкалам уміння знайти вихід з найекстремальнішої ситуації.

Можливо, комусь, вельми начитаному в мемуаристиці й особливо добре обізнаному в історії ОУН-УПА, не одне із записок друга Шелеста буде знаним. І здаватиметься зайвою надто старанна деталізація, деякі повтори, “зсуви” в хронології, які виникають через часте повернення автора до змальованих кількома сторінками раніше подій.

Але водночас у тих повторях, у хронологічних “зсувах” пластів оповіді – емоційність і спалахи експресії, нагадування про щось особливо важливе для автора – а відтак і для читача.

Спостережливий, з доброю пам'яттю друг Шелест подає тільки йому знані факти на тлі подій загальновідомих; ми бачимо з його погляду спроектовані картини боротьби упівців на чітко окресленій території, на своїй землі – за свою землю, свободу, національну ідею.

Якщо історик забажає аналізувати, вишукувати нові історичні деталі й засвідчувати (чи навпаки – заперечувати) точність фактажу, правильність оцінок, відповідність поданого в записках історичній правді (дати, імена, події, місця боїв, топоніміка та ін.) – поле діяльності для нього відкрите. Але при тому треба пам'ятати, що всякий спогад і всякий кут зору – навіть історика –

суб'єктивні. А що вже говорити про людину, котрій доводилося не один раз дивитися на світ, прицілившись у ворога з рушниць!

Це – щодо незаперечного історизму й можливо абсолютної достовірності.

Але можна й інакше. Щодо характерів, людських взаємин на всіх рівнях, від політики до побуту – то це у спогадах часом аж несподівано й непересічно. Поміж жорсткою хронікою – яскравий опис бою на тлі дивовижно гарного осіннього дня. Поміж картин нелегкого вишколу – ліричний спомин про кохану. Безліч людей живуть у пам'яті друга Шелеста. Се не книжні персонажі, вимаювані вправним пером досвідченого літератора, а живі – бо воїстину живі – люди, з якими на життєвих перехрестях, у найрізноманітніших ситуаціях стрічався воїн УПА друг Шелест.

Той, хто читатиме його записки, ніколи не забуде юних дівчат-зв'язкових, пам'ятатиме друга Зелізного-Щеснюка, трагічну родину Оліярів – батька й двох його молоденьких синів, яких старий Оліяр виховав істинними патріотами, готовими без жалю покласти своє життя на вівтар Вітчизни.

Зрештою, це годі переповідати. Записане очевидцем і учасником подій, з його коментарями й роздумами, усе має сенс набагато глибший і значніший. Сенс істинності й живої правди.

Не так уже й давно ми в Україні взагалі не мали подібних записок, мемуарів, живих спогадів. Не шкодить, щоби їх ставало більше. Не шкодять повтори й аналогії: крізь призму таких спогадів, тепер уже звіддалік, ми бачимо Другу світову війну і роль України в ній саме такими, якими вони були насправді.

Ніна БІЧУЯ

Сумний *post scriptum* до цього короткого вступу: друг Шелест своєї книги у видруку, на жаль, не побачив. Його многотрудний життєвий шлях скінчився якраз у пору, коли спогади готували до друку...

Друг Шелест жив для України – хай Його Книга прислужиться читачам в Україні і поза Україною.

ВСТУПНЕ СЛОВО АВТОРА

Пишучи спомини “З минулих літ”, я хочу оповісти родині, друзям і грядучому поколінню українського народу, що боротьба за волю вимагає великої посвяти, жертвовності, труднощів і трагічного пережиття. В боротьбі треба сміло дивитися смерті в очі, не вагатися виконувати найнебезпечніший чин, якщо цього вимагати будуть добро нації, боротьба за волю свого народу. Дороговказом життєвої дороги була настанова: “Здобудеш Українську Державу або згинеш в боротьбі за Неї”. Ідучи визвольним шляхом, не відділював я любови до свого народу від любови до Творця всесвіту і Сина Божого Ісуса, котрий прийняв мученицьку смерть – розп’яття на хресті для спасіння людства. В найнебезпечніших обставинах боротьби, під тортурами слідчих, в таборах і тюрмах молився я щиро, бажаючи Матір Божу зберегти мене від смерти і дати витривалість, що допомогло мені перейти через цей неймовірний тернистий шлях.

Любов до України і посвята, готовність до визвольної боротьби зародилися в мене ще в дитячому віці, а вплив на світогляд мали мої родичі, котрі не жадали труду та духовних і матеріальних надбань для виховання дітей в любові до свого народу. Рівно ж великий вплив мало оточення: я жив серед молоді, національно свідомої, котра бачила і переживала кривди, заподіяні окупантами України. Санаційна Польща стриміла до винародовлення і сполонізування українців. Колонізували українські села польським населенням, не допускали української молоді до середніх і вищих шкіл, обмежували і навіть забороняли існування культурно-освітніх товариств, паціфікували українські села, забороняли існування історичних пам’яток, не дозволяли насипати могили полеглим Борцям за Волю України, відправляти богослуження... Не менший вплив на національну свідомість і патріотизм мали відомості про поневолення українського народу Східної України дикою москвою, де мільйони українців нищили, розстрілювали і виселяли на Сибір, а особливо створили в літах 1932–1933 штучний голодомор, який поглинув понад 7 мільйонів українців!!! Гітлерівська Німеччина також не краще себе проявляла – розстрілювала, арештовувала і саджала до концентраційних таборів найкращих синів і дочок

українського народу, забиравала молодь на примусові праці в Німеччину, де принижувала, змушувала працювати без винагородження.

Ті кривди, заподіювані окупантами, мобілізували національно свідоме суспільство, особливо молодь, а між ними і мене, до боротьби за волю поневоленого українського народу.

Жалію, що з таким опізненням мої спомини з'являться в книжці “З минулих літ”, але на то вплинули складні обставини: за панування червоної дикої москви було неможливим видати, бо і мене спіймали б, і знищили б мою рідню, котрої ще не встигли виселити на Сибір, і родичів моїх ніколи б не звільнили з Сибіру; а коли вже було проголошено вільну Україну, не був певний стабільності, а також не був спроможний фінансувати видання. Від дітей не мав сумління вимагати допомоги, бо вони ще також у скрутній фінансовій ситуації.

Хоча за мною вже 82 роки життя, вже й фізично знесилений, але дух ще палає полум'ям патріотичним. Докоряю собі, чому я тиняюся по чужинах, а не проживаю вже в хоча офіційно вільній Україні?! Що ж, але стан здоров'я вимагає опіки, яку мені дають мої доні Іруся і Ромця, зяті Івась і Андрійко – отець Андрій, а також їхні діти – мої онуки Олесь і Олеся.

Вірив я і далі вірю, що:

*Хто бореться за волю свого народу
І хто за свій нарід життя не щадить,
Той спокійно стане перед Божим судом
І тому Всевишній всі гріхи простить!*

В. ІВАНІК-ФОРТУНА

УКРАЇНО! СВЯТА МАТИ ГЕРОЇВ! Зійди до серця мого. Прилинь бурями вітрів кавказьких, пошумом карпатських ручаїв, боїв славного войовника батька Хмеля, тріумфом салів гарматних революції, радісним гомоном Софійських Дзвонів. Нехай душа моя відродиться в Тобі і скупається в блиску Твоєї слави, бо Ти, Пресвята, є моїм життям і щастям.

Хай почую брязкіт кайданів і скрипіт шибениць. Нехай в понурі досвітки почую зойки катованих в пивницях в'язничних і на засланнях. Учини, Мати Свята, щоби віра моя була тверда, мов граніт, щоби я мав в собі стільки сили, щоби сміло – подібно як давні лицарі – міг іти до бою за Тебе, Свята, за Твою славу, за святую Твою Ідею.

Надихни мене до чинів, щоби я міг пімстити ганьбу неволі затоптаної України, невинну кров помордованих під Базаром і Крутами, богатирську смерть Провідників Української Національної Революції: *Головінського, Басарабової, Голояда* – і славу смерть *Біласа і Данилишина*, і тисячі не знаних нам.

Зміцни могого духа, загартуй волю, замешкай в серці могому. Провадь мене до чинів, а якщо навіть знайду в них смерть солодку в муках за Тебе, розплинуса в Тобі і вічно буду жити в Тобі, **Відвічна Україно Свята, Непобідима і Соборна.**

ЩАСЛИВЕ ДИТЯЧЕ ЖИТТЯ

Привела мене Мама на світ 14 січня 1919 року в селі Вербові Старому, на ім'я мені дали Василь, тому що вродився я вночі на Новий Рік, на св. Василя. Мама Параскевія з дому Одуд, Тато – Іван. Мав я ще родинство: сестру Настю з 1914 року, брата Олексу з року 1916 і брата Григорія з року 1927, котрий за пару місяців помер; рівно ж мав я ще двох сестер – Катерину і Марію по першій жінці Тата. Мама моя вийшла заміж за вдівця. Брат Олекса помер в 1937 році на 21 році життя, з причини пухлини ноги, хвороби новотвора. Лікарі бачили рятунок лише в ампутації ноги, але брат волів смерть, як життя з одною ногою. Мама в смутку дуже переживала його смерть і після неї майже ніколи весела не була.

Літа мої дитячі минули щасливо при родичах. На сьомому році життя записали мене до школи в Вербові. До школи було далеко, понад 3 кілометри. Зразу відправляла мене польовими стежками і садами Мама, а пізніше ходив сам, бо на Старому Вербові ще тоді мешкало небагато мешканців і не було ровесників, котрі б ходили зі мною. Вправді, був у мого стрия Миколи (як його називали, Пудикового) син Петро, котрий вже другий рік ходив до школи до першого класу і далі майже нічого не знав і не хотів учитись. Був це хлопець дивний, збиточний псотник і забіяка, називали його Патрінцьо, до науки не горнувся. Ходили ми трохи оба, але він часто щось в мене вимантив, намовляв до крадіжки у чужих городах, а коли я відмовляв, то бив мене. Одного разу недалеко дому вдарив мене патином по голові та ще й обкидав болотом. Прибіг я додому з плачем і скаргою, а родичі мої кажуть, щоби не бавитись з ним і не бити його, бо він менший за мене. А був тоді у нас мій швагер по сестрі Катерині, Дмитро Климчуків. Слухаючи моєї скарги і родичів зауваг, каже: – Васильку, ти будеш плакав і піддавався?! Віддай йому так твердо, щоби пам'ятав тебе і більше ніколи не нападав на тебе. – Глянув я на швагра і родичів, пообтирав рукавом сльози і знову побіг до дітей на подвір'я сусідів Цідилів бавитися. Патрінцьо побачив мене і почав називати "пестій" і кинув в мене каменем. Я камінь відбив, підбіг до нього, заляпав за волосся і почалася шарпанина. Коли я пустив і

відвернувся від нього, він вхопив кия, а я також. Він хотів вдарити мене по голові, я відхилився і вдарив його. Патрінцьо захитався і впав. Я став над ним і зі страхом та жалем кричу: – Я його забив! Боже! – Патрінцьо нараз зірвався і став утікати до свого дому, а я також пішов вже з легким серцем додому, але став думати, що з цього вийде. Заглядаю за браму. О Боже! Стрий, стрийна і Патрінцьо ідуть до нас! Вже знаю, що не похвалять мене мої родичі за те, і втік у сад, за п'єц літній сховався і роздумую, що з того вийде і чому так є? Як мене часто бив Патрінцьо, то ще й мої родичі насварять або кажуть не бавитись з ним, а коли я вперше побив його, то його родичі ідуть сваритись, не дотирає до них, що Патрінцьо усіх дітей б'є, намовляє до курення, крадіжки з чужих городів.

По якомусь часі вийшла з хати моя бабуса, котра завжди за мною обставала, і кличе на голос – бо не знала, де я сховався – Васильцю! А ходи обід їсти, бо стигне. – Що ж, хоч і зі страхом, але іду до хати.

Мама з Татом в добрім гуморі, Мама обняла мене і каже жартобливо: – Ти мій забіяко, і ти так Патрінця ударив, – а Тато рівно ж з усмішкою говорить: – Ну що ж, Васильку, вмієш за собою обстати, але, Васильку, старайся в подібних ситуаціях не бити відразу по голові, бо то небезпечно, можна нехотячи і забити.

Стрийна із стрієм наговорили тут багато, але Тато їм відповів, що от – ваш син кілька разів мого бив, але ми не ходимо до вас на скаргу.

Приобіцяв я родичам, що більше нічого подібного не зроблю.

На другий день до школи пішов я сам, а дальші дні знову ходили ми оба, але Патрінцьо вже мене більше не брався бити, і стали ми жити в злагоді, але він лишився в першому класі, а я пішов до другого, де знайшов нових друзів і приятелів.

Так закінчив я школу вселюдну. Тяжка була то дорога до школи ходити самотньому.

Найбільше залишилась в пам'яті зима 1927 року. Була то зима дуже холодна і сніжна, морози сягали аж до 40°, а сніги засипали навіть наші будинки так, що лише верхи яворів і дерев у саду було видно. Вдома до вікон, щоби було видно в хаті, копали відкриті тунелі, а на подвір'ї також сніжними тунелями ходилося до

стаєнь годувати коней, корів, овець, курей і решта господарського дрібку. Одного разу тої зими було дуже морозно, ідучи зі школи, відчув я велику втому, гейби сонний сів на сніг відпочити. Нараз бачу над собою якогось чоловіка, підносить мене і, підтримуючи, провадить до мого дому.

Вдома розказав родичам, де мене застав і в яким стані. Мама з Татом, бабуса з сестрою Настею і братом Олексою стали мене обнімати і говорити: ти був би замерз, якби не цей добродій; власне, так люди і замерзають – відчувають втому, сідають на сніг, засинають і вже більше не встають, вмирають. – По тім випадку, коли бував більший мороз і завірюха, не пускали мене самого до школи.

Вдома часто, окрім забав дитячих, треба було допомагати при роботах домових, а найбільше – коли носили на плечах дрова з лісів графа Потоцького – переважно ночами, бо вдень лапали гайові і міцно карали. Тяжко принесені дрова треба було різати, колоти і в'язати по сім полінок у в'язки. В'язки Тато фірою возив до Бережан і там продавав жидам і заможнішим мешканцям.

Продаж тих рубаних дров – то був підставовий дохід, бо з рільництва годі було покривати господарчі і домові потреби. Санаційна Польща накладала на селян-українців великі податки. Розпарцельовані землі власників-поляків українцям не продавали, хиба перейшов на поляка, тобто переніс метрику до косяулу. Натомість землю з парцеляції продавали полякам доскочу. Багато українців задля купівлі землі записувались поляками. Масово приїжджали поляки-колоністи – “мазури”, як називали їх люди. Колоністам держава уділяла субсидій і довгосплатних позичок на загосподарювання. Колоністів таких множилося з дня на день, щораз більше. Поставали навіть цілі польські села біля Вербова – “Калінувка” – від Бережан аж до села Гай і далі аж до Домки – під високою горою Залісся.

Так діялось у цілій Галичині, Холмщині, а найбільше на Волині. На Волині розподіляли землі колишніх магнатів полякам, заслуженим в легіонах Пілсудського. Від 1919 до 1929 року в Західній Україні (без Лемківщини, Холмщини і Підляшшя) розпарцельовали 600284 гектарів землі для колоністів-поляків. Українцям-селянам було заборонено продавати землю, водночас від 1919 до 1935 року польський уряд роздав польським військовим осадникам 244750 гектарів українських земель.

За панування Австро-Угорської монархії була така ж політика, до якої спричинились польські магнати, котрі займали високі урядові становища. Від 1852 до 1912 року у Західній Україні селяни-українці викупили від поміщиків лише 38000 гектарів землі, хоча полякам-колоністам із заходу поміщики продали 237000 гектарів землі. В 1867 році на основі таємної домовленості поляки перебрали адміністрацію судівництва і шкільництва в Галичині. Від того часу велася невпинна боротьба між українцями та поляками аж до падіння Австро-Угорської монархії.

Після українсько-польської війни (1918–1920), з якої поляки вийшли переможцями, польська влада почала жорстоко переслідувати українців, душити прояви відродження національного почуття. Шовінізм і плекане століттями прагнення до створення польської держави “од можа до можа” затерли реалістичні погляди на сучасну політичну ситуацію. Юзеф Пілсудський навіть не дотримувався підписаних міжнародних угод. Уряд Польщі злегковажив, що дня 28 квітня 1919 року зобов’язався перед державами Антанти дати повну автономію українському населенню, злегковажив рішення Ради Амбасадорів у Парижі 14 березня 1923 року про приєднання Галичини до Польщі на умовах повної автономії на 25 літ. Забули польські державні чиновники, що завдяки Українській Армії стався “чуд над Віслою”, де большевицька армія, заатакована з тилів Українською Армією, боячись розгрому, хаотично вицофалася з-під Варшави; забули, що дня 25 квітня 1920 року Українська і Польська армії спільно повзяли офензиву проти большевицької армії на підставі угоди, підписаної 22 квітня 1920 року у Варшаві, між Директорією і польським урядом. Уряд Польщі, не попереджуючи уряду України, 18 жовтня 1920 року підписав перемир’я з большевиками. Українські воїни опинилися в таборах для полонених, Польща захопила українську військову касу, гармати, зброю і військовий виряд. Українські армії на Західній Україні (Українська Галицька Армія, Українські Січові Стрільці) були роззброєні та інтерновані в табори. Найбільше їх опинилося в таборі інтернованих в Луцьку, де вони масово гинули в нелюдських умовах, в голоді, хворіли на тиф, позбавлені лікарської опіки. Там згинув мій вуйко, брат Мама, б. п. Григорій Одуд, жовнір УСС. Однак полякам не всіх удалося роззброїти і

засадити в табори інтернованих. Багато жовнірів, підстаршин і старшин повернули з озброєнням до своїх домів-родин без відома польської влади; переховуючись, потайки допомагали збіднілим за час війни родинам, а деякі навіть і в лісах укривались.

Мої родичі мешкали на Старому Вербові під лісом, навіть біля Спідсадових садів, від чого їм дали придомок – спідсадові. Мої родичі були щойно другі, хто побудувався на Старому Вербові. Перша побудувалася родина Цапових, третя забудова, на відстані близько 2 кілометрів, утрималася серед лісів, жили там Нечаї-Походжаї. Одинокі ту забудову не спалено в часах наїздів татарських. Тут годі оминати дещо зі споминів-переказів старих людей, а найбільше моєї любі бабусі Гані, про історію нашого села.

Село Вербів Старий виникло ще до XV ст. Як оповідали, було воно велике, мало свої оборонні військові відділи, котрі часто відбивали наїзди татарських орд. Легенда стверджує, що перед останнім татарським наїздом в церкві на Криницях, біля потоку недалеко лісових хащів, брав шлюб козацький сотник Бовдур із дівчиною з цього села на ім'я Ганя. В часі Богослуження стійкові донесли тривожну вістку, що на село напали татари. Щойно молоді взяли шлюб, як та тривожна звістка дійшла до церкви.

Сотник Бовдур разом із Ганею вибіг із церкви, щоби долучитися до своєї сотні. По дорозі в першій долині прошила татарська стріла Ганю. Ганя, смертельно поранена, падає, а біля неї – віночок шлюбний, з барвінку сплетений. Сотник бере її на руки і біжить далі до відділу. В другій долині стріла татарська збила сотникові з голови шапку-мицку. Шапки-“мицки” були подібні до мазепинок; в ті часи накладав її кожний молодий до шлюбу, як молода – віночок з барвінку, прикрашений лентами кольоровими. З того часу до сьогодні одна долина в міжгір'ї носить назву “Ганина долина”, а друга – “Мицкова долина”. О диво! Ще коли я був на Старому Вербові в 1989 році, пішов відвідати Ганину долину і те місце, де, говорили, впав вінок Гані, – а там і далі росте барвінок кругло, як величенький вінок.

Сотник Бовдур дістався до свого відділу, на гору над Мицковою долиною. У завзятому нерівному бою із тисячкрат більшою силою бились козаки з татарами до загину. Поліг у бою і сотник Бовдур. Відтоді називають цю гору “Бовдутова гора”.

До церкви на Криницях татари намагалися вдертись, спалити і знищити її. Але Богослуження відбувалося далі, і в той час церква завалилася в землю. Татари, переполошені, кинулись утікати і по дорозі спалили ціле село.

Люди, хто зміг, втекли за Гаркотові сади, за Чорну Гору, у верби глибокої долини, де zaloжили нове село Вербів. Легенда свідчить, що там, де стояв церковний вівтар, утворились відтоді три криниці – джерела, котрі й досі випливають водою чистенькою і течуть до потоку в долині Старого Вербова. На згадку про це колись давно поставлено хрест кам'яний, він і досі стоїть над трьома джерелами, де був вівтар.

Люди говорять, що на Великдень зрана чути гомін дзвонів церковних в тих джерелах. Я ходив слухати, та нічого не чув, крім журкотання води з джерел, але знову ж, люди говорять, що лише праведний чує той гомін дзвонів.

Шкода, що мало люди знають, а як знають, то нехтують та не переказують про минувшину Вербова. Що Старий Вербів був першим селом, то це незаперечно, бо ще і тепер місцями виорюються будівельні каміння в чорноземі.

Я ще згадаю дещо і оповім про родину по Мамі. Бабусі моєї Гані дідусь був чумаком. Фірами, запрягаючи волів, їздили далеко на схід України, а часто аж на Крим по різні товари, а в тім і по сіль. Привозили цю сіль у брилах – так званих топках. Очевидно, чумаки їхали великими громадами і на ціле літо. Часто бабуся згадували, які то були часи в її дитячих літах. Картоплі ще майже не було, а як навіть вже хтось садив, то родилася дуже маленька, бо її щойно з Америки привезли і вона ще не акліматизувалася. Збіжжя часто також не родило, кілька літ підряд бувала посуха. Дідусь одного року повернув восени з Криму і з-над Озовського моря, застав вдома голодну родину. Поїхав по селах, щоби зерна купити, але дуже мало купив, бо не було. Приїхав додому і каже: “Що ж, мої діти рідні, мало купив я зерна, хоч грошей маю цілу торбу”. І висипав блискучі гроші на долівку: “Грошей діти не будуть їсти”.

Тому що мешкали ми під садами, недалеко лісу, часто до нас приходили наші люди, котрі ховалися від польської влади. Родичі мої були дуже щирі і любили завжди наше рідне, українське, любили кожного голодного накормити.

У серпні 1920 року засновано підпільну організацію під назвою Українська Військова Організація (УВО), яку 3 липня 1921 року очолив полковник Євген Коновалець. Організація та складалася з колишніх воїнів українських армій. До УВО належав також і мій Тато.

Польська влада забороняла все українське, йшло інтенсивне винародовлення, обмеження освіти, полонізація шкіл, а навіть заборона й нищення церков; на самій лише Холмщині до 1939 року знищено 189 церков, а 149 передано костьолам. Нарід український бачив ті кривди і несправедливості; люди почали стихійно горнутися до національних культурних товариств – “Просвіти”, “Дугу”, “Сокола”, Католицької Акції Української Молоді і “Пласту”. Йшла молодь і до підпільної Організації Українських Націоналістів (ОУН), котра в 1929 році зродилася з УВО.

У Вербові жило багато національно свідомих людей, були навіть і старшини УГА і УСС: Ілько Бабуняк, Стефан Паньків, Петрицький, були і підстаршини і рядові воїни, їхня діяльність була дуже помітною. Відзначали річниці проголошення незалежності Дня 1 Листопада, Дня 29 січня – бою під Крутами та інші. Біля церкви висипали вербівці могилау, на ній поставили кам'яний хрест та посадили три сосни на знак скасування панщини. На цих соснах високих в ніч на 1 листопада хтось вивішував синьо-жовтий прапор. Поляки змушували українців, щоби лізли, як вони казали: “здйенць тов небеско-жултов шматев”. Українці відмовляли: бо ніби дуже високо, страшно. Відзначали панахидами в церквах річниці пам'яті загиблих борців під Крутами, Базаром, на Лисоні, Маківці, в Семиківцях.

Вночі перед 1 листопада висипали могили полеглим борцям за волю України. Могили польська влада суворо забороняла насипати, а якщо такі з'являлись, то їх розривали, ще й змушували це робити українців. Люди відмовлялися навіть тоді, коли їм грозили тюрмою.

Кожної неділі і на свята з Мамою, бабусею та сестрою Настею і братом Олексою ходили ми до церкви у Вербові. Тато майже завжди залишався вдома, бо хтось мусив доглядати господарку. Тато вдома часто молився з молитвенника або читав Біблію. У Вербові Старому церкви не було, то доводилося йти майже чоти-

ри кілометри до церкви у Вербові. Після Богослуження часто хтось із родини Мамуні чи Татуня просив до себе на обід. Родина була велика: Марія Надорожна – сестра по Татуневій першій жінці; Микола Бездух-Штогранів, Мамуні сестри Марії син; Михайло Наконечний-Іваник, Текля Бідулева – Мама сестри Марії доня; Микола Свиначик – Мама тети син, котрого виховували мої родичі, бо його родичі в молодому віці відійшли за всесвіти; Ганя Лужецька-Фуркалова, Мама тети доня, котру також виховували мої родичі (сестра Миколи Свиначика), а часами дальша родина і знайомі просили. Додому завжди повертали вже майже ввечері.

Коли я став доростати, то часто забирав мене в Бережани, до Старухів, Олекса Походжай-Лісовий. Був він чоловіком моєї кузинки Ксені з Росох (Татової сестри Гані доня).

Олекса там від Старухів – Богдана або Славка – діставав нелегальну літературу та часто давав мені читати, перестерігаючи, щоб нікому нічого не говорити. Я того наказу дотримувався строго.

У школі з'являлося дедалі більше дітей-поляків. Зачав приходити римо-католицький ксьондз і польською мовою учив дітей – українців і поляків – релігії. Коли приходив на лекцію релігії наш греко-католицький священник о. Василь Кушнір, поляки виходили, і наш священник, хоча був невдоволений, не міг заборонити їм цього. Ксьондз силоміць затримував українських дітей, замикаючи навіть двері, і наказував нам учитися молитись по-польськи.

До 1928 року нашими вчителями були українці: Петрицький – директор, його доня Стефа Петрицька-Мороз, Ілярій Бабуняк, Гусак та інші, прізвищ котрих уже не тямлю. В році 1928 був перший наuczитель-поляк, звався Герман, і ще двоє, котрих прізвищ також не тямлю. Учителі-поляки зверталися до нас лише по-польськи і впровадили традицію, щоби перед наукою співати “Боже, щось Польсьце”. Що ж, мусили і ми співати, бо наші вчителі не опонували проти цього, хоча не надто охоче бралися до співу. Доводилось виконувати цей наказ інспекторату шкіл.

Старші учні-українці почали бунтуватися, утікали з лекцій римо-католицької релігії, а ми, молодші, також услід за ними. Одного разу на шкільне подвір'я, коли ми не увійшли до класу, вийшов польський ксьондз і став нам закидати оскаржуюче, що ми діти безбожників, тікаємо від Божого слова, що тим грішимо,

що римо-католицька віра є та сама, що греко-католицька. Діти вислухали цієї науки і майже хором відповіли: ми лише ідемо слідами ваших польських дітей, польські діти перші почали тікати від Божого слова, перші не хотіли бути на лекції греко-католицької релігії. Якщо діти польські будуть ходити, то й ми ходитимемо на вашу лекцію.

Ксьондз, дещо знервований цією логічною відповіддю, гейби сам до себе сказав: “упарте хлопське плем’я”, обернувся і пішов до класу на лекцію.

Від того часу діти в школі сторонилися одне від одного. Малі поляки зачали говорити по-польськи, і українцям, хоч їх і було далеко більше, стали дорікати і називати з погордою: “хамське дзеце хлопське”, а ми відповідали їм: “аяшки прокляті”.

Мав я двох колег-поляків, Станіслава Татарського і Юзефа Молчана. Вони також тепер відвернулися від мене.

Вправді, як я вже згадував, українських дітей було багато більше, але не всі приєднувалися до антиполонізаційної акції. Кілька дітей мешкали в колонії з поляками, боялися їм перечити і зайняли нейтральну позицію. Також нейтрально поводитися діти жидівські.

У містах українцям було значно гірше, бо там їх було менше. Особливо це було помітно в середніх школах, бо хліборобові бракувало грошей на оплату школи для дітей. Зрештою, приймали українців неохоче до середніх шкіл, а до матури майже нікого не допускали, хіба родичі перенесли метрику до костьолу, тобто зреклися віри греко-католицької чи православної, а прийняли віру римо-католицьку.

З працею розумовою ще гірше було, ніхто з українців не діставав державної праці як лікар чи вчитель, за винятком тих, що прийняли віру римо-католицьку і перейшли “на поляків” з цілою ріднею. У війську була подібна ситуація, хоча щотретій жовнір був українцем.

В усіх ділянках державного життя польський уряд намагався полонізувати українців (як вони називали – “русинув”). Що ж, сам міністр внутрішніх справ Перацкі заявляв, що попровадить таку політику, завдяки якій через 25 років “і сляду по Україні не зостане”, отож і мови не буде про її незалежність. Пам’ятаю, в

1929 році на Спаса ішла молодь і старші люди з Вербова до с. Лісник, що біля Бережан. Убрані святочно за українським звичаєм: хлопці у вишитих сорочках з китайками малинового кольору під шиєю, дівчата теж у вишитих сорочках, спідничках і запасках. У Бережанах на передмісті підійшли до нас поляки, наші однолітки в “стшелецьких мундурах” і з насмішкою та садизмом кажуть: “ви хами, крев вам леці з морди”, запали за наші китайки, повідривали, кинули на землю і топтали. Не пробували ми їм дати науку, бо нас було замало, хоча дівчата наші готові були взяти уділ разом з нами, відплатитись їм. Що ж, на відпуст пішли ми вже без китайок. Скаржитись перед польською поліцією на такий брутальний і дикий вибрик не було сенсу. Подібних випадків переживав я споро, бо таке діялось по цілій Галичині.

Родичі мої також часто говорили про несправедливість і зарозумілість поляків і польського уряду. В році 1929 поліція mocno турбувала Тата, переслідувала його. Тато мусив щодня зголошуватися до постерунку поліції в Біщу. Село то було віддаленедесь кілометрів на сім від нашого. Тато ходив пішки, бо тоді майже усі селяни так ходили, не було іншого сполучення. Зголошуватись доводилось майже всім, кого підозрювали в приналежності до нелегальної організації УВО. Такі методи польської поліції також ворожо наставляли українців до поляків, спричинювали стремління відплати і помсти. Тато був у такому віці, що ледве долав ту дорогу і до праці вдома не мав уже сили, і заступати його при господарці мусили бабуса, Мама і ми, діти.

Українці, як я згадував, незважаючи на переслідування і утиски, закладали з дозволу влади культурно-освітні товариства. При товаристві “Просвіта” були драматичні гуртки. Діяльність та хоча й була легальна, зареєстрована, однак часто шиканували її. Кожна вистава, підготована драматичним гуртком, мусила мати дозвіл від повітового старости, щоб бути показаною публічно. Та не кожному дозволяли показувати, наприклад, Шевченкового “Невольника” ніколи в літах передпацифікаційних не дозволяли. Частомолодь вечорами ходила на проби; трудилися й ті, що учили ролі, і ті, що навчали, а староста не дозволив – і увесь труд намарно, лише серце стискалось і душа бунтувалась проти такої несправедливості.

Виходили також за дозволом часописи і журнали “Діло”, “Наш Прапор”, “Народня Справа”, “Голос Нації”, “Самостійник”, “Дешева Книжка”, “Самоосвітник” та інші. Усі підлягали суворій цензурі. Не раз бачиш надрукований цікавий артикул, з захопленням його читаєш, та недокінчений він, лиш білий папір, бо далі цензура ліквідувала: там була правда написана, вона не сподобалась цензурі і владі.

Часто траплялися випадки, коли українська молодь влаштовувала забави, танці, вечорами приходили “стшельци” або “школа офіцерська”, не купуючи білетів, бралися танцювати, а що приходило їх завжди більше, то опановували забаву, не питаючи нікого про дозвіл, а наші із затисненими зубами приглядалися до того. В тих випадках доходило часом до кривавих сутичок, що кінчалися на поліційних переслуханнях брутальним трактуванням і штрафами, а навіть арештами, але лише для українців. Кожна пресія зроджувала репресію, хоча не можна було виявляти свій настрій, бо політичні обставини на те не зіволожали.

У школах викривляли навіть історію. Говорили на викладах, що “червона Русь-Галиція сон рдзенне зем’є польське, же русіне, ктуре себе називайон українцями, то теж виводзо се з коженя польськосці, ензик русінські то як ензик гуралі чи Мазовша”.

Життя селян було дуже тяжке. Рільничі споживчі продукти були надто дешеві, аби щось заробити: 100 кг пшениці коштувало 14 зл., 1 грош – два курячі яйця, 26 грошів – 1 кг разового хліба. Заробити ще якомось, крім продажу споживчих продуктів, було ніде. На гостинцях товкли каміння, де при форсовній, тяжкій, від рана до вечора, праці заробляли 1,20 зл. на день. І то треба було мати знайомого, щоби ту працю дістати. На весну ходили до лісів графа Потоцького садити деревця, за 50 грошів працюючи денно по 12 годин. Для порівняння подаю, що польський поліцай діставав у ті часи платню 210 зл. місячно.

Концерти, вистави драматичних гуртків, фестини часто закінчувались заворушеннями і шарпаниною між українцями та поляками і навіть своїми родаками – членами нелегальної організації КПЗУ (Комуністична Партія Західної України) і їх симпатиками. Пригадую кілька прикрих стресових переживань: восени 1935 року мав відбутися фестин в селі Лісниках біля Бережан. Молодь і стар-

ші з навколишніх сіл і з міста зійшлися біля церкви в Бережанах на урочисте Богослуження, де чудово співав хор під диригентурою Ілька Бабуняка. Після Богослуження церковною процесією, зібрані в похідні ряди, вирушили в напрямку села Лісники. Нас супроводжувала музика духової оркестри товариства “Пласт” з Бережан, яким керував капелмейстер Ярослав Старух. Між Лісниками та Бережанами заступила дорогу польська поліція з вереском “розейць сев!” Оркестра пластова, процесія і лави похідні далі крокували. Нараз поліція кинулась на оркестру, стала відбирати труби, навіть топтатися по них. Пластуни кинулися боронитись. В обороні цій вирізнився Богдан Старух. Його опісля заарештували. Похід поліція розігнала, але бічними дорогами молодь таки дійшла до Лісників і брала участь у фестивалі, але вже без пластової оркестри, бо поліція більшість інструментів знищила. Подібна ситуація була того ж року на горі Лисоні. На могилі Січових Стрільців промовляв посол-українець Яворський. Поліція задумала заборонити, наказала, щоб перестав промовляти, а що посол Яворський далі промовляв, то поліція полізла на могилу. Хлопці, які стояли біля могили, взялися стягати поліцію. Скінчилося на тім, що прибуло багато поліції, навіть кінної, і розігнали палицями тисячі людей і церковні процесії. Було багато пораниених і потовчених людей.

ЗВІРСТВО ПАЦИФІКАЦІЇ

Глибоко увійшло мені в пам'ять те, що бачив я на власні очі 1930 року, який був роком так званої пацифікації.

Погідний літній день. Будять мене родичі як звичайно, о шостій годині, щоби встигнути до школи на сьому. Іду навмання полем, через Чорну Гору, і раптом дивлюсь – навколо села Вербова стоять польські поліцаї з білими днищами на округлих шапках, з підбородними опасками та довгими карабінами з багнетами. Затримують мене і питають: “Гдзе їдзеш?” Відповідаю без страху – до школи. Підходить до мене другий, гладить по голові і каже: “синек, цось доброго достанеш, поведз кто ма бронь”. Я хвилинку подумав і кажу: бронь ма бригадіер Мончинські. Мончинський був польський магнат, великий земельний власник, мав найкращу землю навколо села Вербова і керував бригадою поль-

ського війська “Орлянт” у Львові під час українсько-польської війни в 1918–1919 роках. Тепер він щороку 3 мая приймав дефіляду війська польського в Бережанах. Підходить ще один поліцай з постерунку села Біща і каже: “вми же бригадієр Мончинські ма бронь, але поведз, кто з хлопув ма бронь?” “Більше я нікого не бачив із зброєю”, – відповів я. Не питали мене вже більше, а пішли до Федька Галамайового, котрого били і муштрували, говорячи: “поведз хамє: нам мувілі паліць пани УВО”. Федько відповідає голосно: нам мувілі паліць пани аво! Ще й рукою принизив додолу. Дали йому пару штурханів під ребро, знову наказуючи те саме, а Федько далі, не знаючи, про що йдеться, повторює все як перше. Не витримав я, підійшов до поліцаїв, кажу: “панове поліцаї, тен человек умислов хори”. Підійшов до них поліцай з постерунку Біщі і підтвердив мої слова. Тоді перестали бити Федька.

Іду далі в село, а там бачу багато поліцаїв; чую зойки катованих хлопців, плач жінок і дітей. Нараз бачу, дорогою провадять поліцаї яких 15 хлопців, убраних в козацькі строї, шаровари, вишиті сорочки, між ними пізнаю Стефана Іваника, Романа Бідулу та Андрія Кондрата: ідуть рядами по троє, ззаду і спереду поліцаї з нагаями, б'ють по ногах та гейби п'яні верещать “шибчей!”. А спереду знову б'ють і кричать: “вольней, гайдамакі!” Жаль мене огорнув, очі Стефана Іваника на мить стрінулися з моїми, в серці почув я співчуття і глибокий жаль на ту несправедливість. Іду далі, при Домі “Просвіти” повно поліцаїв. Розбили двері в кооперативі і в “Просвіті”. В кооперативі товари харчові порозсипувані, вимішані з сіллю і цукром, та ще їх поливають нафтою. Товари текстильні рівно ж порозкидувані по підлозі. Газети і книжки друкать і викидають через вікна і двері. По той бік дороги стояв шкільний будинок, де в одній половині мешкав директор школи Ілько Бабуняк. Ніхто звідти не виходив, ані нікого з учнів не було видно, двері були позамикані. Ото пацифікація! І то робить легальна влада на чолі з Юзефом Пілсудським!

Що ж, повернув я додому, по дорозі більше мене не шарпали поліцаї.

Приходжу додому, а родичі вже мене ждали нетерпеливо; коли запитали, що я йду, вибігли назустріч і почали розпитувати, що в селі Вербові діється.

Розказав я усе, що бачив та чув, і як сказав, що бригадієр Мончинський має зброю, що розсмішило Тата і присутніх чоловіків, котрі встигли втекти від паціфікуючої поліції.

Якщо так, то поліція не промине і Старого Вербова. Доїздів на Старий Вербів є два: або через Гаркатову, або через вивіз. Вирішили стежити по черзі: як зауважимо, то тікаємо до лісу, ліс недалеко.

Близько першої години на вивозі з'явилися фірманки з поліцаями. Їхали одна за другою і повернули на дорогу до Старого Вербова. – Що ж, друзі, – каже Паньків, колишній старшина Січових Стрільців, – треба нам вицофуватися до лісу, щоби не потрапити їм до рук. Усі ми, за винятком бабусі Гані, втекли до лісу, а з садів спостерігали, що буде діятись. Сусіди теж повтікали до ліса. Фірманки з поліцією з'їхали з вивозу і пороз'їжджалися на всі польові дороги. На нашу дорогу також виїхали чотири фірманки. Одна залишилася у Пудиків, друга у Саприїв і Кусінських, а дві у нас і Цідилів. За хвилину пролунав жіночий крик, бабуся Ганя благали: що ви робите, та то стільки праці коштує?! Таж тут нікого і нічого нема!

Зо дві години вони бушували, а потім стали виходити із забудовань, сідали до возів і відїхали в бік села Лапшина. З лісу почали повертати люди до своїх домів. Ми теж прийшли додому. О Боже! Бабуся плаче, в хаті рушники вишивані постягані з образів, лежать на долівці, потоптані ногами, образи розкидані по долівці. Із скрині усе повиягали, подушки й перини порозривані, убрання в пір'ї, на кухні розвалені дверцята до п'єца, в коморі з бочівки вигорнений на підлогу сир, а на нього – висипано муку разову й питльовану. Мама руки заломила і стала плакати рясними сльозами: – Боже! Таж то люди-християни, до одного Бога молимося, а тут повелися, як колись татарва! Тато із сльозами в очах, затискаючи п'ястуки, сказав: – Божа справедливість над нами, будуть вони тяжко покарані за кривди, заподіяні нашому народові. Сестра Настуня схилила сумно голівку, брат Олекса дивиться на мене, а з очей його завзятість промовляє: не миритись нам з поляками, а робити те, що вони з нами роблять на нашій рідній землі.

По хвилині мовчанки Тато глянув на нас і каже: – Сини мої! Недавно поляки, як і ми, були в неволі, та неволя не навчила їх

людськості, не згасила їх шляхетської пихи і сліпої зарозумілості, далі нас на нашій рідній землі трактують гірш невірників. Пам'ятаймо, що кривди заподіяні не минуть безкарно. Всевишній бачить все, що паціфікуючі звироднілці виробляють, не поблагословить їх на добро, не довго вони будуть на кривдах і тяжкій нашій праці веселитися і чванитися як пануючий нарід. В Німеччині відроджується і крокує твердим кроком націонал-соціалізм під проводом Гітлера, а на Сході утривалюється чортівська безбожна імперія червоної дикої москви, щойно не видно, як і поляки знайдуться в їх неволі. Час найвищий, щоби перестати ворогувати зі своїми найближчими сусідами, а особливо з народом українським.

Слова Татуса гейби всіх розвеселили, узялися ми до спрятування.

Я пігнав пасти корови і вівці. Сусідні пастухи – хлопці й дівчата – теж оповідали про заподіяну їм шкоду.

На другий день іду знову до школи і довідуюсь про неймовірні речі: скільки ж поліція паціфікаційна наробила кривд українцям, скільки тяжко побила людей! Паньківа, колишнього старшину УСС, так побили, що відвезли його аж до шпиталю. Поліцаї били його, щоби вилізав на стріху обдирати солом'яне пошиття – нібито в тім пошитті є зброя. Паньків, знесилений, впав на частоколи і знепритомнів. Били навіть жінок і дівчат. Все те робила школа поліції з Великих Мостів.

На перерві діти гуртувалися і оповідали, як поліція побила їх родичів. На лекції учителі нічого про паціфікацію не говорили, але були пригнічені.

Ми сторонилися однокласників-поляків, з перших днів по паціфікації створилися дві групи, окремо бавилися українці, окремо поляки.

Ненавість між дітьми щораз більше зростала, дійшло до того, що почали битись між собою.

Перед днем 1 листопада хтось на портреті Пілсудському повиколював очі. Научитель, а заразом директор школи Ілько Бабуняк, заки розпочалася лекція, зауважив це, зняв портрет, а на лекції скартав учнів, що не можна жодних портретів нищити. Хтось з малих поляків доніс про це. Научителі-поляки коментували цей

дитячий бешкет як великий злочин, навіть поліція з Біща цією справою зайнялася, переслухувала підозрюваних українських дітей, але ніхто не признався, ані когось іншого не “всилав”, хоча поліцаї погрожували їм карою.

Восени того ж року звільнився я зі шкільних лекцій на час копання барабоць. Погідного осіннього дня поїхали ми фірою усі, за винятком бабусі, копати бараболі на Пасіки. Пасіки називали так тому, що там в полі недалеко потоку був сад, а навколо нього великі дуби. З родини Мами прадідусь мав колись там велику пасіку.

З дубів наламали сухих галузок і спекли на обід картоплі. Ох, яка то смачна, ще з квасним молоком, була картопля!

Увечері, по заході сонця, прийшли ми всі додому, де вже на нас чекала на столі вечеря, котру зготували бабуся. Засідаємо ми усі спільно, заїдаємо смачно і нараз заходять Никола Бездух-Штогранів, Мамуні сестри син, Микола Лужецький, Дмитро Панишин, Стефан Паньків і Олекса Хамар. – Що сталося, що ви так до нас загостили? – запитав Татуньо здивовано. Прошу, займайте місця при столі, – попросила Мамуня. Посідали й стали розказувати, що до села заїхала кавалерія польського війська, з 10 полку в Бродях, продовжувати пацифікацію. Чоловіки, хто встиг, то втік з села, а решта залишилися.

Наступного дня бабуся пішли до села – ніби до склепу по закупи – а фактично, щоби довідатися, що то військо виробляє в селі і як заховується та пацифікуюча частина війська. По двох годинах бабуся повернули і розказали, що військо розквартирувалось у селі Вербові по хатах, а коней помістили на токах по стодолах. Коней кормлять збіжжям, котре беруть самі з комор, не питаючи про дозвіл господарів. Жовніри забирають на харч курей, гусей, качок, а навіть б'ють свині – теж нікого не питаючи і не звертаючи уваги на сльози господинь і дітей. Забирають навіть останнє і не платять за те, що беруть. Наступного дня Татуньо каже до мене: – Хиба в школі сьогодні учити дітей не будуть, але ти, Васильку, не бійся, іди та розвідай, що в селі ця кавалерія пацифікаційна робить.

Зібрався я як завжди до школи – торбу на плечі і стежками через Чорну Гору. Приходжу, а школа замкнена, біля школи назагал тихо, лише у Гавдів жовніри квартируючи чистять коней і спі-

вають: “Пшибилі уланє под окенко, стукайон-пукайон: пусць, панєнко”. Що ж, вертаю додому. Повертаючи зауважив, що позганяло військо з села людей і фірманки, возять з цегельні цеглу, котру селяни, переважно молоді, а між ними мій брат Олекса, робили задармо і випалювали на будову церкви, бо стоїть ще старенька дерев’яна церква, котра вже не вміщає людей. Цеглу ту возять на Калінувку – польську колонію – і там будують “дом стшельца”, а також укладають по селі хідники. Люди бунтуються, сваряться з жовнірами, а переважно жінки говорять їм, що ту цеглу робили на будову церкви.

Боже! Де ж та справедливість?! То тільки злочинство і грабунки! Забирати готову цеглу, котру робили і випалювали наші діти на Божий дім – церкву, і будувати для колоністів-поляків “дом стшельца”, таж від них ніколи ніхто не прийшов, щоби нам допомогти при робленні цієї цегли! Скарги ті заглушували лайки уланів, крик битих нагаями селян – жінок і чоловіків.

Приходжу додому, оповідаю, що бачив і чув, говорю про ту цеглу. Усі слухають уважно і кожного огортає лють і ненависть до тої санаційної влади, а тим самим і до цього народу.

І що вдіяти проти такої несправедливости, де шукати правди?! – з жалем, гейби сам до себе, говорить Тато. Хтось із присутніх – бо було кілька чоловіків, що втекли із села, – каже: кривда заподіяна відомщена буде, прийде час відплати і на них.

Пацифікуючі улани плюндрували, нищили, що їм було не до вподоби, били, а навіть тортурували наших людей не лише у Вербові, бо в 1930 році пацифікація охопила майже 1000 українських сіл. Пацифікували не лише у Вербові, з Вербова виїжджали на облави в ліси та близькі села: Лісники, Лапшин, Стриганці, Нараїв, Шумляни, Жуків і Старий Вербів. Кого заапали з дозрілих хлопців, нелюдсько знущалися, били, а навіть в’язали на шнурку до коня, улан їхав “гальоп”, а хлопець прив’язаний біг щосили, коли ж падав знесилений, то як дерево волік його улан за конем.

Таких випадків було sporo, але шкода, що не тямлю прізвищ катованих. Були навіть смертельні випадки, в Лісниках застрілили жінку з дитятком на руках лише за те, що заслоняла мужа від тортур. Ті вчинки заогнили ще більшу ненависть до поляків.

З приводу таких дій поїхав до Варшави, до державного уряду, сам митрополит б. п. гр. Андрій Шептицький і звернувся зі скаргою до Юзефа Пілсудського, послани від партії УНДО виступали в Сеймі. Ю. Пілсудський усунув – а й говорили, ніби десь переніс на інше становище – воєводу тернопільського Белінського, нібито він зіволовив на пацифікацію і на ті вбивства.

Ненависть українського населення до поляків зростала, але й не менше зростала пиха шляхетська і сліпий шовінізм поляків, особливо розпалювані партією “єндиків”.

В містах нападали на українських політичних діячів, били їх, навіть забивали – очевидно, робили то ночами потаємно. Так убили в Нараєві українського студента, члена ОУН б.п. Бея. Була то тривозна вістка, похорони були величаві, а в промовах над могилою відверто говорили, з чиєї руки згинув молодий здібний студент.

Десь у році 1930 польський уряд створив концентраційний табір у Березі Картузькій, де ув'язнювали політично підозрілих українців. Між іншим, і з Вербова кілька хлопців там всадили, а між ними Миколу Безпалька й Олексу Походжая та інших, прізвищ котрих тепер не пригадую. Страшні там умови були: бруд, голод, биття і робота до непритомности. Не довго пожили ті, що звідтам вийшли на волю.

По тих пацифікаціях польський уряд заборонив діяльність багатьох культурно-спортивних та освітніх молодіжних товариств (“Луг”, “Пласт”, “Сокіл” та інші).

По школах, навіть вселюдних, впровадили обов'язкове вивчення польської мови, а українська була як додаткова. Обов'язково перед наукою було відспівувати “Боже цось Полькев заносі благане”.

У 1932 році сестра Настя виходить заміж за Стефана Іваника, сироту, але знаного, доброго і свідомого хлопця. Дуже ми всі його любили і шанували. За рік родиться їм донечка, котрій на ім'я дали Текля. То була справжня розрада для нашої родини.

Брат Олекса в 1934 році захворів. Дуже пухла потовчена нога. Діагнози лікарські передбачали злоякісну пухлину і радили ампутувати ногу, на що брат не згодився – не хотів жити без ноги. В 1935 році відійшов він за всесвіти. Був це дуже великий удар для всієї родини, а особливо для Мамуні. Брат Олекса мав щойно 19 літ. По смерті Олекси Мамуся часто була смутна, і навіть тоді,

коли мене пригортала чи внуку Теклюню бавила, то часто згадувала старшого сина.

У 1936 році, як і раніше, йду я з родиною до церкви на Богослуження з приводу свята Свободи 16 травня. Свято це селяни – як Старого, так і Нового Вербова – обходили дуже урочисто. Молодь була убрана в народні строї, старші і діти зійшлися сукупно на Богослуження, котре відправляв о. Василь Кушнір. Співав хор під диригентурою начителя Ілька Бабуняка. Після Богослуження молодь виходила на велику могилу, висипану в пам'ять про скасування панщини, бралася за руки і навколо хреста могильного виводили – співали гаївки, котрі були зложені на вшанування пам'яті скасування панщизняного рабства. Молоді зійшлося стільки, що хоч могилу було висипано дуже велику, все ж треба було творити аж чотири ряди-кола і усі разом, бо з молодими і старші зі старими, що стояли навколо могили і на майдані церковному, співали гаївку:

*Паничина ся вже скінчила,
Тепер нам гаївка мила,
Тепер будем виводити,
Не будуть нас пани бити.
А вже тії пішли в кути,*

*Що носили на нас пруті,
Цілий тиждень ми робили,
Хто не вийшов, того били.*

*За толоку дякували,
Нагайками підтинали,
Як нагайка добре впече,
Кривавий піт з тіла тече.*

*А вже нема того пана,
Вже не чути економа,
Тепер пани ходять, просять,*

*За хлопами гроші носять:
“Прийди, хлопе, молотити,
Дам горілки оковити,
Ще й табаки понюхати,
Щоб ще взавтра послухати”.*

Після цієї традиційної гаївки, котра нагадувала панщину, кріпацтво і неволю хлопа, молоді співали інші пісні:

*За річкою, за лугом
Ходить стрілець за плугом,
Оре ниву не свою,
Дарма, що в своїм краю.*

*Оре, оре, та й тужить:
Хто родині послужить,
Хто ж їй зоре і зіжне,
Як не стане вже мене?*

*Тут гранати зорали,
А там стрільці вмирили,
За це поле, за село
Їх немало тут лягло!*

*А стрілецькі могили
Будуть траву родили,
Стане жнець, їх зіжне,
Славні душі спом'яне.*

По тих піснях старші розходились по хатах, а молодь рушала до домівки спортивного товариства “Сокіл”, де я теж був членом. З домівки виходили на спортову площу, де відбувався звіт товариства. Усі соколи – дівчата і хлопці – ставали окремо в ряди по чотири, творячи чотирикутник. Посередині чотирикутника стояла управа “Сокола”. На команду голови “Посестри і Побратими! Позір!” усі стали струнко і відспівали гімн товариства “Сокіл”:

*Соколи! Соколи! Ставайте в ряди!
Ставайте! Учімось, борімось!
Прапор наш сокільський високо неси,
Під ним хай народ вільний стане!
Як славно бувало – козацькі сини
Борились до смерти й загину!
Боротись будемо, Соколи, всі ми
За нашу святу Україну!*

Після відспівання гімну по команді “Посестри і Побратими! Спочинь!” відчитано тижневий звіт. По звіті знову команда “Позір! Розійтись!” Усі розходились на розмови з дівчатами чи хлопцями, а спортсменці грали кошиківки або копаного м'яча.

У РОЦІ 1936 СТАЮ ЧЛЕНОМ ОУН

Я стояв з побратимом Грицьком Костевим і розмовляв. Підійшов до нас Іван Лужецький – тепер він священиком у Франції – привітався і попросив мене на кілька слів. Я перепросив Грицька, і ми відійшли на дорогу, де не було нікого. Іван Лужецький каже до мене: З поручення проводу маю вас запитати, чи ви хочете стати активним членом підпільної Організації Українських Націоналістів. – Так, прагну стати активним членом цієї підпільної організації. Потиснули ми дружньо один одному правиці, і Лужецький каже: – Сьогодні вночі о 24 годині в Гаркутовім ліску в садку Бідулів будуть сходини. Кличка: “Гора!”, відгук “Грім”.

Додому на вечерю я вже не пішов, а поспівав з дівчатами й хлопцями до півночі, а опісля на означену годину йду на назване місце.

Ніч була погідна і така зоряна, що навіть у садах було трохи видно. Підходжу тихцем до саду Бідулів і подаю кличку: “Гора!” У відповідь почув незнаний мені голос: “Грім”. Ступив кілька кроків на той відгомін і бачу, що до мене зближається Іван Лужецький і каже йти за ним. Із саду зайшли ми в темніші корчі, де помітив я ще трьох чоловіків. Затримались ми на віддалі якогось метра один від одного. За хвилину знову пролунав голос клички: “Гора!” Відповів Лужецький: “Грім!” Дві постаті зблизилися до нас. Один з прибулих промовив: Друзі! Провід сьогодні покликав вас стати в ряди Організації Українських Націоналістів. Кожний з вас особно зложить присягу перед другим провідником і кождий з вас отримає псевдонім, під котрим працюватиме в ОУН. Перший підійшов Лужецький, а по ньому я.

Провідник сказав мені стати струнко, покласти три пальці правої руки на цівку кріса і повторювати слова: “Присягаю Всемогучому Богові і Трійці Святій, що буду вірний до загину України і не завагаюся виконати навіть найнебезпечнішого чину, не

пожалію навіть життя за Україну і буду вірно і сумлінно виконувати розкази проводу ОУН”. Звелів мені зняти пальці з кріса, подав мені руку і сказав: Від цієї хвилини ви є членом ОУН і будете в праці ОУН виступати під псевдонімом “Сірко”.

За мною пішло ще трьох прибулих, також по одному. Коли вони повернулись, сказав нам не знаний ще мені провідник: Ви є найменшою клітиною організації, званом. Провідником звена буде Іван Лужецький, псевдонім його “Орлик”, членами звена є Іваник Василь, псевдонім “Сірко”, Костів Грицько – “Кривоніс”, Костів Іван – “Чорнота” і Джала Василь (псевдо вже не пам’ятаю). Усі разом безпосередньо будете отримувати накази від провідника звена “Орлика”. А тепер ви вже є членами Організації Українських Націоналістів і сходини далі відбудуться згідно з правилами. Вперше відмовимо Декалог Українця-Націоналіста, по Декалозі думками перенесемось до золотоговерхого Києва, столиці України, і столиці Західної України – Львова.

Впала команда різко-притишено: “Друзі, струнко!” Стягнулись ми, як струни, і перетворилися на слух. Гейби земля застогнала, почули ми слова здецидовані, гримучі:

“Я дух відвічної стихії, який зберіг Тебе від татарської потопа і поставив на грані двох світів творити нове життя.

1. Здобудеш Українську державу або згинеш в боротьбі за неї.
2. Не дозволиш нікому сплямити ні чести, ні слави твого народу.
3. Пам’ятай про Великі Дні визвольних змагань.
4. Будь гордий з того, що ти є спадкоємцем боротьби за славу Володимирова Тризуба.
5. Пімсти за смерть Великих Лицарів.
6. Про справу не говори з ким можна, а з ким треба.
7. Не завагайся виконати найнебезпечнішого чину, якщо того вимагатиме добро справи.
8. Ненавистю і безоглядною боротьбою прийматимеш ворогів твоєї нації.
9. Ні просьби, ні грозьби, ні тортури, ні смерть не примусять тебе зрадити тайни.
10. Змагатимеш до поширення багатства і слави твого народу”.

Впала команда “Спочинь!” Кілька секунд тиші, десь лише в Гаркутовій сіножаті запугував пугач. Знову команда – “Струнко” – і гейби з неба долинули слова молитви Українця-Націоналіста.

Знову хвилина тиші, лише знову чути: пугач відізвався “пугу-пугу”, бо в часі молитви замовк, гейби наслухував. Впала команда “Спочинь”, а за хвилину знову “Струнко!” Знову команда “Ліворуч!” Обернулись ми по-сокільськи. Знову понеслися рішучі слова: “Друзі! Гляньте на всхід, там, як твердиня, стоїть над Дніпром золотoverхий Київ, Столиця України. Він тепер в тяжкій неволі!” Відповіли ми всі в один голос: “Здобудемо його!” Знову команда “Обернись!” Обернулись ми, і знову понеслися зворушливі чуттєві слова: “Друзі! Полинью думками до нашого Львова, столиці Західної України, він тепер у ворожих руках, його полонізують, затирають сліди його походження”. Знову разом рішуче відповіли ми усі: “Здобудемо його!”

По команді “Спочинь” провідник сказав промову, в якій з’ясував політичну ситуацію в світі, представив наше нелегке завдання в цій складній політичній ситуації. А потім додав, що тепер можемо розійтись до своїх домівок. Ми згідно з військовою дисципліною стали один по одному зголошувати свій відхід.

Додому я прийшов близько третьої години, з’їв, що було в печі, бо ще навіть не обідав, і ліг спати.

Тепер моє життя мало великий сенс. Коло дому було роботи спору, та ще мусив трохи ходити на заробітки, бо доходу з господарки на покриття потреб не вистачало. Заробітків конкретних нігде близько не було, за винятком лісових робіт. Швагер Стефан часто робив у лісі, і хоча не при легкій праці, але завжди щось трохи заробилося. Ми з Татуньом гандлювали дровами з лісу, були то ліси графа Потоцького. Трохи брали зароблені дрова, а трохи докладали таки без дозволу. Найбільше мали роботи по бурях, бо тоді як наламало багато сухих конарів, то їх на плечах носили ми додому, і то часто по ночах, щоби не зауважили гайові і не карали. Дрова ті різали ми пилою з Татуньом, кололи і в’язали перевеслом по сім патикив, ладували на віз і возили до Бережан на продаж. За таку фіру дров отримувалося 7–9 злотих. Було то не дуже багато, але більше, ніж від сходу до заходу сонця робити в лісі Потоцького чи на фільварку Мончинського за 60 грошів денно.

Найбільше часу мені тепер забирала наука. Учащав я до так званих самоосвітніх гуртків, де учили більше, ніж у державних школах, а радше більше самому треба було вчитися. Я передплачував корисні для самоосвітньої науки часописи “Самоосвітник”, “Голос Нації” та інші. В читальні “Просвіти” користав з відомостей в часописах “Діло”, “Наш Прапор”, а також пильно учився історії України авторів Грушевського і Крип’якевича. Учащав і до середньої школи в Бережанах.

Підпільна праця забирала багато часу, доводилося поночі ходити на сходи, вдень доручували довіреним підпільну літературу, штафети-грипси, а навіть часами зброю, що дало мені можливість пізнати спору вищих провідників по селах і містах, а також подруг і друзів, котрі були зв’язковими і доручували підпільну пошту. Так пізнав я визначних членів проводу ОУН ”Бея”, ”Ясена”, ”Черника”, ”Лекса”, ”Дона” та інших, а також боївкарів ОУН ”Скоба” й ”Брудаса”.

Майже щонеділі, почавши від весни й так до осені, переходили ми військові вишколи, котрі переважно відбувалися в бишківських лісах між селами Жуків, Бишки і Гоновичі, а часами в лісі над Старим Вербовом і Росохами – присілком Старого Вербова. Були то останні великі ліси у смузі над подільськими безлісними рівнинами. Школили нас колишні старшини УГА та УСС, а навіть один офіцер 51 полку піхоти польського війська в Бережанах. Школення оберігала сувора таємниця і конспірація.

Повертаючи з вишколу вже надвечір, втомлений, чув я часом у Вербові чудову музику Миколи Бідули. Забуваю втому і йду ще до Народного Дому, щоби хоча подивитися, як дівчата і хлопці танцюють. Задоволений був і з цього.

У 1937 році навесні дістаю штафету, котру доручила мені подруга ”Смирна” (Катерина Костів). У штафеті – повідомлення, щоби ввечері, на годину 23, ставитися в Злащових корчах, кличка: ”Кріс” – відгук – ”Криниця”. Вночі їду полями на означене місце, але вже з крісом, так званим ”втинком” – кріс із втятим наполовину дулом. Приходжу на означене місце, подаю кличку, але відгуку не чую. Стаю під корчем, за пару хвилин чую кличку, подаю відгук. Пізнаю провідника ”Черника” – Михайла Семчишина-Сидорового з Вербова. Став я ”струнко” і кажу: Друже провідник!

Друг “Сірко” зголошує свій прихід. Провідник “Черник”, котрий також стояв струнко, підніс праву руку вгору, сказав: Слава Україні! Підніс і я праву руку: Героям Слава! Черник і каже привітно: – Що, сподівалися ви мене сьогодні? – Ні, – кажу, – бо й не сподівався. – Я сьогодні сам хочу з вами поговорити, почути, чи ви приймете мою пропозицію. Отож із завтрішнім днем обіймаєте провід підрайону. Організаційно підлягати будете провідникові району, він прийде до вашого мешкання. Кличка – “Чумак”, відгук – “Чайка”. Провідник цей подасть вам усі необхідні дані і завдання праці. Віком ви, мабуть, молодші від підлеглих вам подрут і друзів, але прошу тим не зражуватись, як знаю вашу поведінку, вас стане на повагу і зваженість.

На другий день, в неділю, приходить до нас Безкоровайний з села Бишок (псевдо села – “Батурин”). Підійшов до мене і каже: “Чумак”, я відповів “Чайка”. Батько мій був у кухні, мабуть, зорієнтувався, про що йдеться, бо глянув на мене, усміхнувшись, і вийшов на двір, щоби нам не заважати.

Безкоровайний каже: Добре буде нам працювати, бо ж знаємося ще з військового вишколу. Тоді подав мені всю потрібну інформацію. Залишив підпільну літературу, щоби запізнатися з нею, переписати і подати станичним провідникам. Станичні провідники теж мали все переписати і подати провідникам звен, а звенові – своїм членам. Матеріали ті треба було вивчити, а пізніше справдити, як їх вивчили підлеглі.

Коли ми закінчили розмову, Мамуня моя запросила нас на пироги. При гарно застеленому столі біля літнього п’єца в саду з’їли ми пироги. Безкоровайний подякував Мамуні, попросився і відійшов. Відпровадив я його за браму і, ще раз прощаючись, він сказав: Мусите запам’ятати: від сьогодні як провідник підрайону будете мати псевдонім “Шелест” і під тим псевдо маєте виступати в організаційній праці.

Кожну вільну хвилину часу використовував я тепер на навчання. Від друзів і підлеглих теж вимагав знання. Відбував я часто сходи́ни зі станичними провідниками, а на важливі національні річниці – сходи́ни усіх членів і симпатиків ОУН. Я дотримувався конспірації, намагався бути дисциплінованим, чого вимагав завжди і від своїх підлеглих. На розваги молодечого безжурного

життя, на забави часу не вистачало, бо і далі щонеділі учасав на військові вишколи. На вишколи ті приходили з нашого села Петро Костів – “Скоб” і Дмитро Семчишин – “Брудас”, котрі підлягали не мені, а провідникові боївки Петрові Галушку (псевдо “Ясен”) із села Бишки. Там познайомився я також з активним членом боївки Іваном Грицківським із села Потутори.

Нелегальної літератури я отримував щораз більше, щораз більше доводилося читати, присвячувати час на поглиблення знань. Роботи вдома також було споро, мусив працювати, щоби утримати не дуже-то велику господарку, бо родичі старілися і занепадали на силах.

Незважаючи на складні економічні обставини, ані родичі мої, ані всі селяни не втрачали національної свідомості. Коли ходили хлопці чи дівчата збирати датки на добрі цілі – допомогу для політичних в'язнів, бідних родин, для родин арештованих, запроторених до в'язниць чи концентраційного табору в Березі Картузькій, для захисту політичних в'язнів, то люди не відмовлялися від пожертв, дітям і собі від уст віднімали, а давали на добрі цілі, на підтримання боротьби за волю України.

Діяла в той час ще одна підпільна організація – Комуністична Партія Західної України, котру уряд санаційної Польщі також переслідував та саджав членів КПЗУ до тюрем і до Берези Картузької.

В Бережанському повіті комуністична організація була доволі слабка, не могла похвалитися великою кількістю свідомих людей. Належали до неї переважно злодії, рецидивісти, жида або байдужі до національних справ українці. По інших повітах та організація була дещо популярніша і чисельніша.

На Бережанщині в той час діяльно працював у КПЗУ швець із села Шумяян, звали його Гузар, а в селі Вербові Петро Балко, Ярій і Кузін, котрий часто похвалював комуністичні кличі. Часто траплялося, що члени КПЗУ були таємними агентами польської поліції, слідували за діячами ОУН і доносили на них. Польська поліція арештовувала і членів КПЗУ – не донощиків, і запідозрених у приналежності до ОУН. У в'язницях, коли сиділи разом в камерах, дискутували і переконували одні одних у слушності своїх політичних поглядів. Однак комуністи мали слабкі, непере-

конливі аргументи. Відомо було і виявлялося в усіх політичних діях Москви, що вона під маскою закликів “рівності, свободи”, “пролетарі усіх країн, єднайтеся”, “єдиної невідимої”, “молодшого брата” скрипає далі московську імперію.

Часописи в той час вміщували багато новин і повідомлень про розвиток діяльності ОУН на чолі з полковником Євгеном Коновальцем. З офіційних газет часами також можна було дещо довідатися, хоча цензура, державні уряди польського центру ліквідували найцікавіші статті. Голосною була діяльність полковника Євгена Коновальця на Далекому Сході – Сірому та Зеленому Кли-нах, знаний був авторитет його в Японії. Голосний, хоч скупий був відгомін осуду головнокомандуючого Червоною Армією на Далекому Сході Блюхера. Часто з’являлися статті про діяльність в Німеччині фюрера Адольфа Гітлера, в Італії – Муссоліні, про війну в Абіссинії, про порядки в Іспанії за часів влади Франко. Великий розголос мало повідомлення про союз “Токіо-Берлін-Рим” і очевидне наближення війни з червоною Москвою. У 1938 році 28 травня надійшла чорна звістка, що в Голландії, в місті Роттердамі вбито вождя ОУН Євгена Коновальця. Весь український народ, а особливо ми, члени ОУН, сприйняли цю звістку з великим жалем і смутком. Вночі по цілій Західній Україні на знак жалоби по церквах дзвонили дзвони.

Кур’єр доручив мені реферат про життя і діяльність б.п. Євгена Коновальця. Реферат цей мав я виголосити на сходинах ОУН і на відпусті в Зарваниці для вірних. Відразу розіслав я штафети, в котрих закликав на сходи для вшанування пам’яті Вождя. Сходи відбулися вночі в Шістковій Пасіці на межі сіл Вербів-Лапшин. Усі були сповнені великої поваги: відмовивши Декалог, я виголосив промову про життя і смерть б.п. Вождя полковника Євгена Коновальця, про його заслуги у визвольній боротьбі українського народу, про авторитет і повагу в міжнародній політиці. Після промови вшанували ми пам’ять Є. Коновальця мовчанкою. Кожний з нас усвідомлював непоправність втрати.

Мільйони наших людей вимордовано в Україні: голодомор в роках 1932–1933 забрав понад 7 мільйонів, під Крутами загинули 300 молодих юнаків, під Базаром розстріляли 560 наших воїнів, по казематах НКВД в часі допитів, по тюрмах і засланнях на Си-

бір тисячі вигибали – та ще їм мало крові, вони мордують далі найкращих синів нашого народу!

Увечері я вийшов, щоб зустрітися зі станичним села Шумляни Ковалишиним. Біля кооперативи стоїть гурток хлопців, підходить до мене комуніст-конокрад і конфідент Швець-Гузар, із злости-вою насмішкою каже: Ти чому не плачеш? Вашого вождя забили. Мене то образило і відповів я: Так, за такою великою людиною треба плакати, а ваша іронія підкреслює вашу глупоту. Ті, що стояли з Гузаром, мовчали. Тут підійшов Ковалишин, і я пішов з ним далі від того гурту.

Оповів я Ковалишину, що говорив цей дурень Гузар, а Ковалишин каже: Такі люди, як Гузар, не повинні по нашій землі ходити, він не тільки що комуніст, але злодій-конокрад та ще донощик!

Переказавши другові Ковалишину актуальні інструкції, пішов я додому.

Наступного дня (пригадую, була неділя) пішов я до церкви. В церкві по Богослуженню довідаюся, що в Шумлянах цієї ночі забили Гузара-Шевця. Що ж, подумав я, катюзі – по заслугі.

ВБИВСТВО ЧЛЕНА КПЗУ

Опісля кур'єр приніс мені штафету, в котрій Ковалишин звітує про вбивство Шевця-Гузара і що поліція робить знімки, переслухує сусідів.

Того ж дня поліція у Вербові арештувала Костіва Петра (Скоба), Семчишина Дмитра (Брудаса) і провідника Семчишина Михайла (Черника).

Увечері на сходинах у Гаркутових садах були станичний провідник села Вербова і звенові провідники. По сходинах з Грицьком Костевим (Кривоносом) пішли ми до його сестри Катерини (псевдо “Смирна”) і сказав я їй: коли б і мене арештували, то пам'ятай, що в суботу ми разом були на концерті, я покличусь в разі потреби на тебе як на свідка (якраз у суботу був концерт в Народнім Домі мандрівного хору Сарамачи) і по концерті я тебе відпровадив до твого дому, а близько другої години пішов до себе. – Добре, так скажу, я навіть присягну, коли цього вимагатимуть, – погодилась рішуче подруга Смирна.

До шукання алібі щось підсвідомо мене гейби підштовхувало, щось шептало: будь підготований, бо тебе також можуть арештувати.

У понеділок погнав я до ліса корови пасти, забрав реферат про Євгена Коновальця, щоби ще краще вивчити, бо в Зарваниці буде багато прочан на відпусті Чудотворної Матері Божої, отже, треба з відповідною дикцією виголосити реферат напам'ять. Вдома витягнув зі скрити пістолет ФН 7,65, гарно вичистив, бо мав замір взяти із собою до Зарваниці, там різно могло бути, може, схоче поліція арештувати. Вичистивши зброю, завинув у чисту шматку і сховав під оборіг.

Пополудню забрав я реферат і погнав знов до ліса корови і вівці пасти. Перед заходом сонця вийшов до мене Татуньо і каже: Василю, хиба поліція іде по тебе, бо були на сплужній і питали, де мешкає Василь Іваник. Заскочило мене то, хоча передчував, що може таке статися.

Дав я Татуневі реферат і кажу: коли б зголосився по той реферат хтось із кур'єрів, котрі часто приходили, то дайте їм, як будуть цього бажати. – Татуньо подав мені руку, пригорнув до себе й каже: Сину мій! Нехай Бог тебе має в своїй опіці. – Я відійшов, але пішов коло Пудиків, вступив до них і сказав стриеві, аби в разі потреби зізнав, що в суботу я був з ним на концерті в Вербові. Стрий погодився і сказав, що хиба вже поліція є в нас, бо туди поїхали від сплужної. Попрощався я і пішов додому. По дорозі затримуюсь ще на хвилину при домі швагра Стефана, де при брамі ждали мене сам Стефан і сестра Настя з дочкою Теклюнею, котра хоч була ще дуже маленька, але часто прибігала і попереджувала, коли з'являлася поліція. Потиснули ми один одному руки, я погладив Теклюню по голівці і пішов додому.

На подвір'ї ждали вже мене трое мундурових поліцаїв і один цивіль. Коли я зблизився до них, один мундуровий мені сказав: – Але ж ти юж дужи вирусл. Здивувався я, звідки він мене знає, але додумався, що це звичайний поліційний трюк. Другий поліцай, з дистинкціями на раменах, каже до мене: – Єстесь арештовани і зробіми ревіз'є в дому. Відповідаю: Робіть; як нічого не підкинете, то нічого й не знайдете. Заложили мені кайдани на руки і зачали робити ревізію. Мамуня і бабуса стривожені, див-

ляться на мене благально. Кажу до них: Не переймайтеся, мене скоро пустять, бо нічого я не винен. – Проще мільчець! – гукнув люто поліцай, котрий пильнував мене.

У хаті не знайшли нічого, зачали робити ревізію в коморах, стайнях, stodolі, шопі і оборозі. Боже! Щоби хоча не робили в оборозі, бо маю там схований револьвер, – стривожився я. Нарешті скерувались до оборога і там нічого не знайшли, хоча шукали в тім місці, де був схований пістолет. Боже! Чи ж їм засліпило? – подумав я.

Закінчивши ревізію, не допустили мене ані до мене Мамусі і бабусі, закутого попровадили на сплужну і там на березі дороги самі посідали. Вже зачало темніти, комарі стали кусати по лиці й чолі, а обігнати не маю як, бо руки в кайданах. Прощу, щоби розкули мене, бо не можу прогнати комарів. “Не з’едзо, оні теж есць хцо”, – з іронією відповів поліцай.

Десь за годину приїхав віз. Поліцаї посідали на сидженнях, а мені казали сісти їм в ногах, що я і зробив. Привезли мене до Бережан на комісаріат, віддали якомусь цивільові-слідчому. Розкули мене, ще раз докладно перевірили кишень, зняли пасок від сподень і шнурівки з черевиків, списали персоналія і замкнули в пивницю поліцейного арешту. Переступивши поріг, побачив жахливу з вигляду камеру. Вузька, не білена хиба ще від побудування цього будинку, по стінах позасихала розприскана кров, маленьке віконце високо під стелею, підлога цементова, залізне ліжко присунуте до стіни. Маш тен покуй і чуйсе, як на свим смецю хлопскім, – сказав з насмішкою поліцай, замкнув двері і пішов геть.

Відсунув я від стіни ліжко, скинув на долівку смердючий подертий коц, ліг на ліжко і почав роздумувати, чому мене арештували, та й в роздумах тих заснув. Вночі розбудив мене якийсь гомін у коридорі, скрипіт замка і голосна балачка поліцайя польськи, а відповідав йому хтось по-українськи. По голосу пізнаю, що говорить Ковалишин із Шумлян. О, вже і Ковалишин заарештований! Отже, все зв’язане з убивством Гузара-Шевця. Я відчув зимно, підняв той брудний коц, прикрився ним і заснув.

Розбудив мене знову брязкіт ключів біля дверей. Якийсь в’язень в супроводі поліцайя подав гарячу гірку чорну каву і скибку чорного хліба. Каву я навіть охоче випив, бо був спраagnений.

За кілька хвилин прийшло двоє поліцаїв. Один каже: Вискакуй, їдзь на гуре! Запровадили мене до кімнати, де вже сидів при бюрку грубий цивільний поліціант, а при нім – мундуровий. Цей, в цивілю, списав на мою відповідь мої персоналія і почав вдивлятися, як гіпнотизер, мені просто в очі, а я теж несхибно дивився йому в очі. Не витримав він, мабуть, мого погляду, повернув голову вбік і каже: Так, познає, то тен. Ти застшелісь Шевца ве вйосце Шумлянах? – Ні, я нікого не забив, – відповів я спокійно, але не встиг докінчити речення, як мене щосили й болюче вдарили в лице. Від удару я заточився на стіну і знову відчув не менший біль з другого боку і крик: Тись, хаме, забіл, пшизнай се без біця! – Не вбивав я нікого. Подивився садист на мене і звелів сідати на крісло, навпроти його бюрка. Тут почався допит: де я був вночі з суботи на неділю? Усе я говорив, як придумав попередньо. – Не клам! – заверещав наді мною, вхопив за горло і почав душити, а другою рукою дав пару штовханів під груди, аж я знепритомнів. Коли ж отямився, то слідчий закликав поліцей-ключника і наказав відпровадити мене до камери. В камері стало мені зле, чув я біль під грудьми і шум у голові.

Другого дня знову мене запровадили до цього слідчого, котрий продовжував ставити ті самі запитання і бив куди попало, але збільшив кількість запитань, бо став вивідувати про належність до ОУН, поцікавився псевдонімами і тим, кого я знаю з ОУН. Я від усього відмовлявся. Слідчий впав в якусь скажену фурію, не лише бив куди попало, а й копав. Я впав, а він сичав, як гадина, наді мною: Згінеш в моїх ренках, як не пшизнаш се! – Як я можу пана впроваджувати в блуд, признаватися до неправди, – відповів я рішуче.

Зачав писати протокол і записувати факти, які я подавав: де був у суботу вночі, в кого, і хто то може потвердити? Назвав я стрія і Катерину Костів. Тим разом переслухував мене досить довго, після чого знову запровадили мене до тої камери в пивниці. На третій день, як і раніше, бив, грозив і все те ж саме випитував, а не витягнувши нічого нового, знову запровадив мене до пивниці. Як я довідався пізніше, того слідчого-садиста звали Греля.

Четвертого дня зранку знову припровадили мене до тої кімнати, і цей слідчий дає мені до підписання мої свідчення. Про-

читав я, не знайшовши брехні, підписав. Тут припровадили Ковалишина, закували обох нас в кайдани і запровадили до в'язниці в Бережанах. При комісаріаті, виходячи, на хіднику побачив я свою заплакану Мамуню, а коли і вона мене побачила, крикнула: Навіть їдженню тобі не зізвolyть дати! – До першої в'язничної брами запровадила нас поліція, а потім передали нас в'язничній сторожі.

НЕСПРАВЕДЛИВИЙ СУД І ЖИТТЯ В'ЯЗНИЧНЕ

Мене завели до камери № 7, а Ковалишина до камери № 6. У моїй сидів ще один в'язень, закутий в кайдани на ногах. В кайданах тих ходив він на прогульку, по камері, навіть спав: як закували його, під час арешту, то розкували аж після вироку. В'язень цей був із села Раю, що біля Бережан; прізвища вже не тямлю і причини заарештування та заложення кайданів не знаю, але пропускаю, що то був не політичний в'язень.

Увечері після перевірки стукає хтось із сусідньої камери. Мій співв'язень притулив горнятко дном до стіни і слухає. По хвилині питає мене: ви Василь Іваник? – Кажу – Так. – Притуляйте вухо до горнятка, як я, і слухайте, а говоріть теж у горнятко. Притулив я вухо – о, диво! Чую, що говорить Дмитро Семчишин – Брудас. Він також пізнав мій голос, сказав, хто є тут з наших вербівців і в котрих камерах сидять. Ми домовилися, що будемо у важливих таємних справах уживати наш ключ, котрий ми вивчили ще на волі. Спосіб порозуміння нагадував абетку “морзе”, але складався із слів, наприклад, ВЕЛИЧ, ДНІПР... Тепер ми щовечора після перевірки тихо вистукували усі актуальні справи, а навіть таємниці.

Так довідався я, що крім нього і Петра Костіва – Скоба, заарештовані і тут сидять вербівці: Михайло Семчишин – Черник і Микола Безпальок.

Пізніше почали ми стрічатися на прогульках, але поговорити було неможливо, треба було мовчки дивитися лише під ноги. Коли помічали сторожі, що хтось говорить, то відразу переривали spacer і всіх заганяли до камер, а прогульки й так були короткі, яких 5 хвилин. У в'язниці дисципліна і порядок були строги. Щовечора відбувався апель (перевірка), ставали в камері в'язні всі в збірку, стягались на струнко і старший по камері, коли входила в'язнич-

на служба, зголошував стан в'язнів, черговий в'язничної служби ще сам перевіряв усе – називали цього чергового “пшодовнік”. Відділовий входив з довбінкою до камери, ударяв нею кожную ґратку вікна, чи не перепиляна. В'язні виставляли на ніч у коридор убрання. Воно мусило бути зложено “в костку”, як говорили. Вранці було так зване кіблювання, тобто виставляли ми в коридор кібель – в кожній камері був кібель для фізіологічних потреб в'язнів. При кіблюванні давали воду в кухлях і забирали з коридора вбрання. Швидко треба було вмиватися у мидниці, вбиратися до команди: Одзял, бачносць! До молитви! Усі мусили стояти струнко і співати “Кеди рано встайов зоже”.

Тричі на день давали їсти. Рано гірка ячмінна кава і 250 грамів хліба, на обід зупа, як називали її в'язні, голоюх; на вечерю знову кава. Було то мало, щоби не бути голодним. З часом почали надходити раз на два тижні харчові посилки від родичів, то вже можна було заспокоїти голод.

Одного разу, під час прогульки, були відчинені перша й друга брама, і в той час побачив я свою Мамуню – мабуть, доручала посилку. Боже! Як мені було прикро! Чому така несправедливість? Чому мене, не винного у вбивстві, замкнули, чому родичам завдали стільки журби і гризоти?

За три тижні вивели нас усіх – Михайла Семчишина, Дмитра Семчишина, Петра Костіва, Миколу Безпалька, Миколу Марчишина, Ковалишина з Шумлян, Бойка з Гонович і мене – на “дижурку”, наказали нам стати в один ряд під стіною.

На “дижурці” сиділи троє поліцаїв і двоє в'язничних сторожів. Впустили чотирьох жінок і двох чоловіків, усі пильно до нас приглядалися. За кілька хвилин їх випустили, натомість увійшли інші – жінка та чоловік, також до нас приглядалися і теж пішли геть. Була це конфронтація. Після неї знову нас позаводили до камер і позамикали. Я був задоволений бодай з того, що побачив друзів і ми щиро глянули одне одному в очі, а в тім погляді відчували співчуття, відвагу та витривалість. Усі перейшли тортури і не зрадили, виконали сумлінно п'яту точку Декалогу.

Минуло три місяці. Стали нас випускати до наших оборонців-адвокатів, котрих вже найняли наші родини. Випустили й мене, запровадили до бюро в'язничного, де ждав адвокат, доктор Воло-

димир Бемко. Привітався зі мною, попросив сідати і сказав, що запізнаний з моїм оскарженням і згідно зі свідченнями, мені нічого не грозить, але поліція поки що не хоче знайомити оборонців із зізнаннями свідків в часі конфронтації. Запитав, чи я ще маю щось додаткового на оборону і сказав, що в нього були мої родичі. Подав мені газету “Наш Прапор”, котру я заховав за пазуху, стиснув дружньо мою руку і сказав, що тепер буде зі мною часто стрічатися. Увечері перестукались ми з Брудасом, переповіли найважливіші події. Брудас, Скоб і Черник вже також зустрічались з оборонцями, а Микола Безпальок і Ковалишин матимуть стрічу завтра.

Наступного дня випустили нас на прогульку. Так я мав можливість бачити друзів: Черника, Безпалька і Ковалишина. Ковалишин удав, ніби зав’яже шнурівки на черевиках, далі став проходжуватись біля мене і запитав, що говорили оборонці і як наші справи? Переповів я йому, що чув від адвоката Бемка. Ковалишин знову взявся зав’язувати черевик і долучився до свого гурту.

З моєї камери забрали того, що був у кайданах, а привели чотирьох інших в’язнів, політичних, з Підгаєччини і Стрийщини. В камері ми тепер ходили по чотири кроки туди й назад, бо більше не було місця. Ходили ми в крок, і затягнув я півголосом пісню, недавно зложену, а хлопці-спів’язні взяли на голоси і тихо зачали співати:

*Тужить серце у неволі,
В’яне в тюрмах гарний цвіт,
Очі зорять поза ґрати,
В цей чудовий гарний світ.
Через поля, ліси, гори,
Через ріки і луги,
Душа зором оглядає,
Що діється на землі.*

Не встигли ми скінчити останньої стрічки, коли заскрипів у замку ключ, відчинилися двері і крикнув відділовий: Вискаківай на коритаж! Ми вибігли. Чолгаць се! Шибцей!

Кожний з нас зачав на животі повзти уздовж коридору один за другим. Пелзаць се под целе! Шибцей! На порозі притиснув мені відділовий ногою плечі і каже: Не спеш се, маш, хаме, сіле до

пелзання. Коли вже всі ми були в камері, замикаючи двері, сказав: Єсьлі еще раз заспеває гайдамацке пйосенкі, то вшистце пуй-дзеце до карца. Глянули ми один на одного і котрийсь сказав: Що ж, якийсь шовініст-поляк познуцався над нами, але не застрашить нас карцом, знову будемо співати, бо це єдине, що нам дає задовілля, що скріплює духа.

Цього дня вдруге не пробували ми співати, бо той відділовий часто заглядав через візитирку до камери.

І ось знову викликають мене в коридор. Запроваджує відділовий на “дижурку”, де вже ждав другий адвокат-оборонець, доктор Баб'як. Подав мені руку, вітаючись, запитав, як почуваюся, сказав, що мої родичі були в нього, що вдома всі здорові і тужать за мною – не лише родичі, а й сусіди та знайомі, що вже підготовляють нам судову розправу, хоча не мають конкретних доказів для оскарження. Сказав також, що запізнався з нашими зізнаннями і ніхто з оскаржених не визнає себе винним. Виходячи, рівно ж дав мені часопис “Наш Прапор”.

У камері вже на мене ждали друзі і, як завжди, сподівалися новин. Витягнув я газету, один став при дверях, щоби заслонити візитирку (ми називали її “юдою”), а я зачав півголосом читати актуальні політичні новини. Найбільше цікавило нас, що діється на Карпатській Україні, де проголосили незалежність, де формується Січ Карпатська, де до влади прийшов уряд на чолі з о. Августином Волошином. Хотіли ми знати, що діється в Польщі; Польща була незадоволена із створення Карпатської України і підтримувала мадярські зазіхання на прилучення Карпатської України до Мадярщини, Гітлер теж не протестував проти цього.

Увечері знову тихцем нашим “ключем” стукаємо в стіну; порозуміваюсь із друзями, оповідаю про стрічу з оборонцем Баб'яком, про що з ним вели мову. Стукав я до Михайла Семчишина, а він відстукував, що мав стрічу і він, як решта наших друзів, з оборонцями-адвокатами.

Так минали дні за днями. Часописів не дозволяли нам читати – ані польських, ані українських. На прохід випускали щодня на п'ять або десять хвилин, було це дуже мало, але й те приносило нам добре самопочуття і здоров'я, бо хоча на віддалі переглянемося з друзями, котрі сиділи по інших камерах, а було нас немало, бо

польська санаційна влада заарештовувала і саджала до тюрем за кожен націоналістичний прояв, за любов і пошану до України. Арештували й членів КПЗУ, правда, було їх мало в порівнянні з націоналістами, бо і на волі було не надто багато членів цієї промосковської організації.

Єдиною розвагою в камері була гра в шахи. Шахи ми робили із добре вим'ятого хліба, а шахівницю з подертих газет, котрі давали в обмеженій кількості для використання при кіблі.

Після вечірнього апеля треба було дотримуватись тиші. Часто сон не брав, думками ходив по волі, по рідному домі і селі, пригадувалися веселі пережиття, забави і співи по вулицях до пізньої ночі, дівчата та чуттєві прощання.

У листопаді кличуть мене на “дижурку”, де якийсь цивіль з прокуратури вручає мені акт оскарження, щоб я його прочитав і підписав. Акт цей був доволі обширний, мене оскаржували за: участь у вбивстві Шевця-Гузара, котрий був провідним членом КПЗУ, а також конфідентом-донощиком польської поліції; за участь у нападі на пошту у Ферлиєві біля Рогатина; за членство у підпільній організації під назвою ОУН.

Що ж, підписав я цей акт оскарження і ключник запровадив мене до камери. У камері я сказав, що отримав акт оскарження, але не пояснював, за що оскаржують, бо не всіх в'язнів знав, а ще між ними був член КПЗУ.

Перемовившись нашим кодом, довідався я від М. Семчишина, що він теж отримав такий самий акт.

Сон мене не брав. Цілу ніч я роздумував, що з того вийде. Звичайно, що нічого не визнаю, а це найбільший козир оборони.

Третього дня викликають мене на видження. Приходжу до вихідної брами і за ґратами й сіткою бачу заплакану мою Мамуню! Вклонився я, а Мамуня розложила руки до обіймів, затримуючи їх на сітці, і промовила: – Синочку мій любий, Васильку! Як я за тобою стужилася! Тато тебе часто споминає словами: за що його невинного замкнули, не дали йому учитися! – Мені сльози залляли очі, коли я побачив свою зворушливу, заплакану Мамуню. – Я сьогодні вже подала харчову пачку для тебе, – каже вона, бо до тої пори не приймали пачок, бо ще не закінчене було слідство, а тепер вже зізволюють по п'ять кілограмів два рази на місяць.

Також два рази на місяць можна дістати видження. Но досиць відзена! – кинув нагядач. Подивився я на Мамуню, а вона промовила жалісно: Бувай здоровенький, нехай Господь стереже тебе від усякого зла. – Замкнули віконце, а я стояв вдивляючись Мамуні вслід, не чуючи ніг під собою; бачив в уяві її заплакані очі. Відділовий шарпнув мене за плечі, відтягаючи від віконця, сказав: Ідзь под целе! Не вспів я розказати товаришам про побачення, як знову двері закрипили, і відділовий сказав мені іти на “дижурку”. Там уже було п’ятеро в’язнів, а між ними Петро Костів-Паньків. Петро пустив уперед інших в’язнів із черги і став при мені; сказав, що мав видження з Мамою і що все гаразд.

По Петрові і я підійшов до стола, де почув приємний запах домашнього свіжого хліба і вудженої, своєї роботи ковбаси. Коли перевірили, чи всередині в хлібі й ковбасі чого нема, поукладали усе на зложені руки і пустили до камери. Була велика радість, бо поділився я усім, що мав, із співв’язнями. Майже кожен поїв досхочу, бо було чим ділитися.

У тому ж листопаді знову закликали мене на “дижурку”, де сидів достойний, гарно збудований поважний пан. Подав мені руку, сказав, що буде моїм оборонцем на розправі і що називається Старосольський. Сказав, що запізнався з моїм оскарженням і зізнанням і не бачить підстави, аби судити мене. Також повідомив, що в нього були мої родичі і дідусь із Шумлян, і що вони всі здорові. Адвокат подав мені газету “Діло”.

Як звичайно, увечері стукаю до друга Михайла Семчишина, кажу, мав я зустріч ще з одним оборонцем, дуже знаним із політичних процесів, доктором Старосольським. Михайло і всі друзі з нашої справи, як я дізнався, також були в нього.

Наступного дня перечитав я газету, подану доктором Старосольським. Дізнався, що діється на Карпатській Україні, що польська влада арештувала багато українців і запроторила їх до Берези Картузької, а між іншими – головного редактора “Голосу Нації” Ярослава Старуха. Політичне напруження зростає, Гітлер не задовольняється “аншлюсом” Австрії і забором Чехії, він готується до панування над світом. Уже співають у своєму гимні “Дойчлянд, Дойчлянд ібер аллес, ібер аллес ін дер вельт”, хиба на мировій політиці не скінчиться, бо й Сталін стремить до панування над

світом під гаслом “пролетарі всіх країн, єднайтеся”. Що ж, мабуть, дійде до удару між тими двома претендентами на світове панування. Цікаво, як наш Вождь ОУН, полковник Андрій Мельник, до цього готується, як приведе наш нарід до евентуальної визвольної боротьби?

У роздумах тих не міг я довший час заснути, роздумував про все, що перейшов у своєму щойно дев'ятнадцятилітньому житті...

РОЗПРАВА СУДОВА

13 грудня 1938 року розпочалася наша розправа.

Зранку о 8.30 викликає відділовий мене на коридор, де вже стояли в ряд, обличчями до стіни, друзі: Семчишин Михайло (псевдонім Черник), Семчишин Дмитро (Брудас), Костів Петро (Скоб), Безпальок Дмитро (псевдоніма не пам'ятаю), Ковалишин Михайло (псевдоніма не пам'ятаю). Відділовий наказав і мені стати біля них, лицем до стіни. До нас підійшли четверо поліцаїв, звеліли закласти руки назад і одягнули на нас кайдани. Підійшов п'ятий, цивіль, вичитав наші прізвища і наказав йти за ним. Запровадили нас до суду. Біля будинку і в коридорах стояло споро людей, навіть багато знайомих. Впровадили нас до великої судової салі, де теж уже було чимало люду, а між усіма мої родичі і свідки, подані мною – стрий Микола і Катерина Костів, а також рідня всіх інших звинувачуваних. До нас приглядалися і співчували нам.

Посадили нас у першу лавку біля судового столу, зняли кайдани і сказали сідати спокійно, що ми й виконали. За хвилину звеліли підвестися, встали також усі присутні. За судовий стіл стали входити в чорних тогах судді, прокуратор, присяглі й оборонці – Старосольський, Бемко і Баб'як. Усі зайняли призначені місця, посідали й ми, як наказала поліція.

Прокуратор відчитав акт оскарження. Далі суд почав переслухувати свідків звинувачення. Спершу розглядали справу вбивства Шевця-Гузара. Слідчий поліції Греля подає докази: відбитки підосви чобіт, що відповідають розмірам чобіт Петра Костіва і Дмитра Семчишина. Жінка вбитого Шевця-Гузара зізнає, що впізнає мене, та ще сказала, показуючи рукою на мене: А то

шмаркач! Прийшов забити могого мужа і мене за груди мацав. – Суддя зажадав вияснити цей факт. Жінка свідчить: Темно, близько півночі хтось застукав до дверей, я ще не спала, підійшла, відчинила, а він, – показала на мене, – засвітив мені в очі лямпою, рукою став м'яти мої груди і питати, де є мій муж. Я показала, і в той час почула стріл і крик мужа. Суддя запитав, як вона могла мене впізнати, коли очі були засліплені світлом лямпки? Вона відповіла, що світло відбилося від стіни і мене добре було видно.

Зізнанню цьому спротивилися оборонці, переконуючи, що в такий спосіб неможливо когось впізнати, і зажадали від суду відтворити локальну візію. Суд зізволив на це. Нас знову закували в кайдани, позаслонювали вікна, оборонець Бемко засвітив їй електричною лямпою в очі, повів світлом по стіні, згасив і відійшов на своє місце. Відслонили вікна і сказали жінці, щоби пізнала, хто світив їй в очі. Вона хвилину застановлялася і врешті розплакалася. Звернулася до суду і сказала, що вона мене не пізнала, а сказала тому, що поліція її так змусила зізнавати.

Мені гейби камінь із серця впав, легше на душі стало, а навіть жаль зробилося цієї жінки, що такі сумніння не дало їй мене скривдити, таки опам'яталася.

Далі суд слухав свідків оборони. Стрий Пудиків, хоч старенький, підніс без вагання три пальці вгору і повторював за судом присягу, що буде зізнавати правду, що в суботу, коли вночі забито Шевця-Гузара, бачив мене на концерті; Катерина теж присягнула, що по концерті я її відпровадив додому, а відійшов від неї на світанні.

Решта звинувачених також мали свідків, котрі добре зізнавали на їх користь.

Після розгляду справи про вбивство почалася розправа про напад на пошту у Ферлієві, що біля Рогатина. Боялись Михайло Семчишин і я, що нас засудять, бо свідки на конфронтації зізнавали, ніби нас пізнають.

Суд вислухав свідків, були то жиди, і всі шестеро відкликали зізнання в слідстві, сказавши, що і їх до зізнання намовила поліція, а вони нікого не впізнали.

В останньому слуханні йшлося про приналежність до нелегальної організації під назвою ОУН. Суд судив нас лише на підставі

зізнання поліції. Між іншими вже згадуваний слідчий Греля заявив, що одного разу за конфіденційним доносом обступили лісок, де відбувалися сходини членів ОУН, які зараз сидять на лаві підсудних, але в ліску нікого не затримали, бо нікого не побачили, хоч залишилися лише недопалені цигарки.

Після закінчення зізнань свідків суд ще вислухав усіх нас, оскаржених. Зізнавали ми, як і в слідстві, що ні в чому не винні, що нас звинувачують безпідставно. Говорили ми українською мовою.

Усі оборонці теж промовляли українською мовою, логічно вказуючи на брехню оскарження, а доктор Бемко навіть сказав: брешуть оскаржувачі, як пси, усі знають, що члени ОУН належать до товариства “Відродження”, тому не курять і не п’ють алкоголю, отже, в ліску не могло бути сходин членів ОУН, якщо там курили цигарки.

Наприкінці забрав голос оскаржувач-прокуратор, він говорив нахабно, підтримував зізнання свідків звинувачення, ОУН представляв як мафію, як озвірілу й оскаженілу банду. Він вимагав для нас найвищої міри покарання.

Суд оголосив, що засідання на цьому закінчено, а вирок буде оголошено завтра.

Поліція, як звичайно, наловила нам кайдани на руки і відпровадила до в’язниці. При відході бодай поглядом попрощався я з родиною, родичами, свідками і знайомими, а було споро людей, бо голосна це була політична справа.

Зранку 23 грудня 1938 року хиба десятий день підряд у суді, як і попередньо, зібралось вже багато слухачів, прийшли також наші родини. За хвилину увійшов суд у повному складі. Суддя надав нам останнє слово. Усі оскаржені, як і я, просили в суду про помилування.

Після того суддя наказав усім присутнім встати і відчитав вирoki:

Петро Костів засуджений за вбивство Шевця-Гузара і приналежність до ОУН на 15 літ ув’язнення; Дмитро Семчишин за вбивство Шевця-Гузара і приналежність до ОУН – на 15 літ; Михайло Семчишин за приналежність до ОУН – на 10 літ ув’язнення; Микола Бездух за приналежність до ОУН – на 8 літ ув’язнення; Василь Іваник

за приналежність до ОУН – на 6 літ ув'язнення (вирок зменшено у зв'язку з неповнолітністю підсудного).

Михайло Ковалишин через брак доказів вини звільнений із в'язниці.

Оборонці підійшли до нас і запитали, чи ми погоджуємось із вирокom суду. Ми всі, за винятком Ковалишина, відповіли, що ні. Оборонці звернулися з оскарженням до апеляційного суду.

Поліція знову заложила нам кайдани усім, за винятком Ковалишина. Глянув я на публіку, побачив Мамуню і Татуня, були вони дуже смутні, Мамуня плакала й махала рукою на прощання. Дуже мене пригнобив плач Мамуні, відчув я, що вона пережила і переживає, що майже два роки тому відійшов завсесвіти мій брат Олекса, а тепер на дев'ятнадцятому році життя тримають у тюрмі мене.

Сам я таким вирокom не переймався, але жаль було батьків, усю родину. Жаль було подруг і друзів з рідимого села. Що ж, за шість років знову повернусь, але ж доведеться відбутися всі дні і ночі у пониженні людської гідності. Та кажу словами Шевченка “Караюсь, мучусь, але не каюсь”. Я гордий, що сповнив 9 точку Декалогу, що ні грозьби, ні просьби, ні тортури не приневолили мене зрадити, що був я і буду натхнений молитвою Українця-Націоналіста і далі буду молитись до Всевишнього і до Святої України, щоби надихнула мене до чинів, щоби я міг пімстити за ганьбу неволі, за невинну кров помордованих під Крутами, Базаром, в час голодомору на Україні, за смерть Провідників Української Національної Революції.

Збудив мене уже звичний брязкіт ключів і скрегіт замка у дверях. Ключник-відділовий сказав: Василь Іваник, спаковаць своє жечи і вискаківаць на коритаж!

Із слідчого відділу повели нас на відділ карний. Там розділили нас по камерах. Ми з Михайлом Семчишиним потрапили до однієї камери, де вже було четверо інших в'язнів. Один сидів за приналежність до КПЗУ, двоє інших, мабуть, за злодіство і один за приналежність до ОУН – прізвищ уже не пригадую.

Почалось тюремне життя. Посилки діставали ми з Михайлом регулярно, голод вже нам не докучав, до в'язничного порядку почали призвичаюватись, але було гірко, що так марно минуть

молоді літа. Часто ходили ми по камері, хоча камера була надто мала; часто півголосом співали у ритмі крокування, що справляло найбільшу приємність. Переважно співали ми з Михайлом, а з бігом часу навчилися і співв'язні пісні про наше село Вербів:

*На Вербів, брате, подивись, подивись,
Бо може більше не побачиш,
З ріднею, брате, розпрощайсь, розпрощайсь,
Нехай вона гірко не плаче.
Хоч ми в бою згинемо, згинемо,
Битись за волю будемо!*

Оборонець доктор Бемко під час зустрічі радив, щоби ми не журилися, що оборона докладе усіх старань, щоби нас визволити з в'язниці. Дав свіже число часопису “Наш Прапор”. Читали газету всі разом, бо не було в тій камері донощика – як називали – капуся. Друкували в часописі знову багато статей про Карпатську Україну і Карпатську Січ, а також промову Президента Уряду Карпатської України о. Волошина з нагоди свят Різдва Христового. Поміщена була навіть гумористична коляда на мелодію “Бог ся рождає”.

У день римо-католицького Різдва Христового по камерах, де сиділи поляки, чути було гарні польські коляди “Бут се родзі”, “Гди се Христус родзіл” та інші. У нас ніхто не колядував, а радше тиша панувала, бо кожен був пригноблений і слухав коляди в задумі.

Перед нашими греко-католицькими святами Різдва Христового отримали ми з Михайлом пачки, а також побачення з рідними. Мамуня тим разом була опанована і не плакала, що мене дуже підтримало. Дозволили нам бути довше, ніж попередньо, так що трохи розповіла, що діється в селі, бо про відомості політичні не вільно було говорити.

Зробили ми в камері спільну вечерю. Семчишин, як найстарший віком, сказав коротку промову, помолилися ми спільно і засіли до вечері, хоча без свічки і запаху ладану. Після вечері заколядували. Згадували прекрасні святочні українські традиції, продовжували колядувати. Найчуттєвіше заспівали ми коляду:

*Просим Тебе, Царю, просим тебе нині,
Даруй волю, верни славу нашій Неньці Україні.*

Удома, напевно, тепер традиційно засіли до вечері і мене згадують, це перший Святий вечір без мене. Що ж, може, Бог допоможе відбутися цю кару і повернутися ще додому, налюбуватися тими родинними святами.

Стукали ми своїм “ключем” до хлопців, бажали щасливих свят і повороту на волю.

ПЕРЕВЕДЕННЯ ДО ТЮРМИ БРИГІДОК

10 січня 1939 року наказав відділовий спакувати речі мені й Михайлові і вийти з ними на коридор, що ми й зробили. Там уже стояли Петро Костів, Дмитро Семчишин і Микола Безпальок. Завели нас усіх до складу, сказали зняти убрання. Виявилось, що нас мають перевести до іншої в'язниці. Отож, звеліли переодягнутись у своє вбрання, що злежане і зім'яте зберігалось на складі. Скували нас по двоє ланцюгами і попередили, щоби ніхто не здумав тікати, бо застрелять.

Завели пішки на головний двірць, у поїзді на лавках довкола нас засіли поліцаї. Поїзд рушив на Гоновичі, хіба везуть нас до Львова, сказав до мене пошепки Михайло, з котрим я був скутий. Люди дивилися на нас із співчуттям. Надвечір ми справді прибули до Львова. Нас завезли трамваєм до в'язниці. Були це Бригідки. Я потрапив до камери, де вже сиділо п'ятнадцятеро в'язнів – усі неповнолітні. Старшим по камері був Савчук із Сокальщини, а решта хлопців – з Угнівщини. Усіх ув'язнили за приналежність до ОУН. Я розповів про нас, і Савчук сказав: А, то ви з того голосного процесу, на котрому відмовились давати зізнання на суді по-польськи. Про ваш процес ми читали в “Нашому Прапорі”. Розмову нашу перервав дзвінок на вечірню перевірку. І все повторилось, як у в'язниці в Бережанах: роздягалися, складали одяг “в костки”, увійшли пшодовнік і двоє відділових, пшодовнік почислив нас і сказав: Добраноц! – Добраніч, пане пшодовніку! – відповіли ми всі разом.

Постукав Савчук по калориферах нашим “ключем” – так, як порозумівалися в бережанській тюрмі. Наші були в сусідніх камерах.

Тюремні дні безнадійно схожі і в Бережанах, і в Бригідках. Сніданок, порядкування, миття посуду. Потім хтось сідав грати в

шахи, хтось міряв камеру рівним кроком. Я долучився до тих других і загомонів в'язничну пісню. Мене підтримали інші:

*Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилось раз мені,
І гай зелений, наче море,
І тихий сум на чужині...*

Глянув я по келії, усі, що розмовляли, а навіть ті, що грали в шахи, приєдналися до нас. Зачали ми співати другу в'язничну пісню:

*Тужить серце у неволі,
В'яне в тюрмах гарний цвіт,
Очі зорять поза ґрати,
В цей чудовий гарний світ.*

*Лине, лине у просторі
Рвуча туга і думки,
І несеться до родини,
До вірної дівчини.*

*Через поля, ліси, гори,
Через ріки і луги,
Душа зором оглядає,
Що діється на землі.*

*Весь народ наш український,
Жде-чекає зриву днів,
Щоби волю України
Окропить кров'ю катів.*

*Прийде час, заграють сурми,
Кріси в руки ми візьмем
І гнобителів Вкраїни
На багнетах рознесем.*

В'язниця неначе ще більше скріплювала й гартувала наш дух, ми були готові терпіти за поневолений нарід, а навіть віддати життя за його волю, за Вільну Україну, якщо того вимагав би час.

15 січня 1939 року нас, вербівців, викликали на “дижурку”, де на нас ждали поважний старший пан і пристійна поважна пані. Попросили нас сідати і пояснили, що виступили нашими оборонцями в третій інстанції касаційного суду, бо друга інстанція апеляційного суду затвердила вироки, видані судом присяглих. Ця пані – то була адвокат Ганицька, а пан – доктор Шухевич. Мав нас також боронити знаний адвокат Старосольський.

На святий вечір Йордану, хоча не мали ми свяченої води, та поклали на стіл, хто що дістав з присланих родичами пачок, помолилися, кожний щось сказав, згадуючи рідних, поділилися приготованим на вечерю і заспівали коляду:

*Добрий вечір тобі,
Пане господарю,
Радуйся, ой радуйся, земле,
Син Божий народився.*

Кілька днів після Йордану отримуємо вистуканий наказ, щоби при апелю вимагати візиту начальника в'язниці до камер і добиватися від нього зіволення отримувати українські газети, і щоби можна було читати їх у камерах. Увечері наш старший – Савчук – від імені камери зажадав візиту начальника тюрми. Другого дня – знову чути стукіт по калориферах-грійниках, усі слухаємо: домагатися також, щоби з тюрми “Сьвентего Кшижа” перепроводили Стефана Бандеру і решту політичних в'язнів до іншої, менш суворої тюрми.

Десь за тиждень часу почав начальник тюрми відвідувати усі камери, де вимагали відвідин.

Нарешті, чуємо в коридорі: Оддзял, бачносьць! Ага, вже, мабуть, ходить начальник. Стали ми в збірку. Начальник поважно запитав: Чего хцеце? Савчук пояснив: Від імені в'язнів камери бажаємо належних нам гуманних прав, а саме: зіволити на пренумерату і читання українських часописів, а ще перенести до інших в'язниць політичних в'язнів “Сьвентего Кшижа”, а між ними в'язня Стефана Бандеру. Прохання наші просимо виконати до 15 лютого.

На прогульці подав мені Дмитро Семчишин бібулки до цигарок. То були дрібненько написані сорок чотири точки правил

українця-націоналіста. Зачав я вчити їх напам'ять, а зі мною – Савчук і решта в'язнів у камері.

І знову стуканням наказ: якщо не виконають наших домагань до 15 лютого, то 16 лютого оголошуємо голодування. Минуло 15 лютого, а домагання наші не виконано.

Вранці як щодня вносять снідання. Ніхто снідання не взяв, повикидали в коридор усі менашки. На прогульку нас не випускають. Почали ми ходити по камері й співати вже голосніше:

О Україно! О люба Ненько!

Тобі вірненько присягнем.

Пісня підбадьорила нас і зміцнила наше завзяття, заспівали ми другу:

Зродились ми великої години,

З пожеж війни і полум'я огнів...

На четвертий день почали нас примусово годувати, кликали в коридор і вливали до уст молоко; робила то санітарна служба. Ми закладали при них пальці в уста і віддавали, що нам вливали. Поодинці зачали кликати в'язнів до спецвідділу, а особливо нас, неповнолітніх; обіцяли звільнити, якщо скажемо, хто дає накази голодувати і якою дорогою. Я не відповідав на різні підступні питання, сказав, що прилучився до голодуючих, бо їхні вимоги слухні. Відпустили мене до камери. За хвилину почули ми крики з інших камер: домагаємось виконання наших бажань! Ми приєдналися до вимог і також, чим вдалося, били в двері і стіни. Почули нарешті по голоснику: Муві начельнік вензень. Жондане ваше бендон спелньоне, звивам до спокою і запшестаня глудувкі! Услід за тим стукіт: припинити голодування і бунт! Усе затихло, лише чути по коридорах ostrі кроки знервованих відділових.

На обід дали нам молочну зупу, не зовсім смакувала вона, бо голодівка майже у кожного викликала вже стан передгарячковий, але ніхто поважно не хворів.

Того ж дня знову ходив по камерах начальник в'язниці і запевняв, що наші бажання будуть виконані.

Справді, раз на тиждень діставали ми український часопис "Діло". Раз на місяць можна було писати листи і стільки ж отримувати.

15 березня троє оборонців у нашій вербівській справі запитали, чи не хочемо ми внести додатково якісь прохання на касаційний суд, котрий мав відбутися 21 березня, але ми відмовилися.

Того вечора ми довідалися, що з в'язниці утік Петро Башук із села Сибечова на Сокальщині. Савчук каже: Щастя йому Боже, це чесна, і добра порядна людина.

Прийшов день судової розправи. Під час сніданку котрийсь каже: Сьогодні хтось нашу камеру покине, бо снились мені постріли. – Хто ж, як не Василь Іваник, він сьогодні має день розправи, – сказав Савчук.

На суді ми зізнавали тільки те, що й у Бережанах. Прокурор звинувачував нас у злочинах і підтримував вирок. Оборонці логічно представляли нашу невинність і говорили про тенденційне несправедливе оскарження. Оборонці однозначно заперечували, що можна засуджувати на підставі “конфіденціальних вядомосьці”: як можна повірити якомусь донощикові, якого навіть перед судом не бачимо, і легковажити зізнання підсудних та свідків оборони, котрі присягають перед Богом і судом? Після перерви суддя прочитав постанову касаційного суду. Незмінною залилася доля Петра Костіва, Дмитра Семчишина і Михайла Семчишина. Миколу Безпалька та Василя Іваника звільнили.

Дуже гірким було наше прощання, бо залишали ми у в'язниці друзів з підпільної праці, з котрими несли революційний змаг і виконували всі накази, котрих вимагало добро національної справи, добро нашої поневоленої Батьківщини.

ЗВІЛЬНЕННЯ З В'ЯЗНИЦІ

При виході з в'язниці відділовий, знаний із шовіністичних настанов до українців, каже мені: Сlišалесь, же вашого Волошина вивезьлі з Хусту на козе? Я з погордою подивився на нього і відповів: Пана хіба засліпило або слабо пан читає, вивезли на козі Прхалю, претендента до пановання на Карпатській Україні. Відділовий дотяв мені: – Замало тебе тшимаї ве вензеню, гайдамацкего духа не згубілись. – Щось йому на те відповів Микола.

Відчинили одну і другу брами – виходимо на волю!!! Стефан, мій швагер, який прийшов на суд і тепер перший довідався, що мене звільнено, чуло пригорнув мене до себе.

Поїхали ми усі трамваем на автобусовий двірець, що знаходився біля колійового, при вулиці Личаківській.

ПОВЕРНЕННЯ ДО РОДИННОГО СЕЛА

... Уже темніло, як вийшли ми на Чорну Гору над Вербовом, котра відділяє його від Старого Вербова. Ідемо польовою стежкою – біля Гаркутових садів скочив на мене радісно наш пес Бурко. Хоча побрудив мене, але я його також дуже чуло притулив до себе. Стефан здивувався: як то пес почув, та ж до дому ще майже два кілометри, а тим більше, що пес тепер часто на ланцюгу?.. Тепер уже втрюх прийшли ми до дому Стефана, де ще світилося. Входимо до хати – стоять на порозі Мамуня, Татуньо, бабуся Ганя, сестра Настуня і її донечка Теклюня. Усі мене тулили до себе зі сльозами радості в очах. Стіл уже був гарно застелений, одразу з'явилася смачна пахуча вечеря. При вечері розмова не було кінця.

Другого дня – була то неділя – пішли ми до церкви на Богослуження. Прийшов і Микола Безпалько. Після Богослуження підходили до нас усі односельчани, кожен хотів привітатися, виявити співчуття і пошану. Нараз почули ми старечий голос: Людоньки! Та допустіть мене, нехай хоча за руку стисну тих хлопців. Була це старенька бабуся Гунькова, котрої син-одинак згинув в Українських Січових Стрільцях. Вітала нас дуже зворушливо, сердечно, з великим почуттям патріотизму молодь “Сокола”. Така стріча ще більше скріпила нашу готовність посвятити себе ідеї.

Пізнім вечором, повернувшись додому, застав я родичів пригноблених, у турботі. Запитав, що сталося. Татуньо каже: Та нічого надзвичайного. Заборгували ми – оборона в суді дуже дорого коштувала, треба буде продати трохи поля, бо інвентаря не вистачить, щоби сплатити борги. Поле ж ми хотіли затримати для тебе. – Ні, Татуню, спродавайте поле, не журіться мною, я і без поля собі пораджу.

Пішов Татуньо в Росохи до Горкаїв і спродав їм півморга поля в Росохах і трохи лісу з дородними деревами. Сплатили борги та ще мені ровер купили.

Незабаром Григорій Голяш з Бишок, провідник повітового ОУН, допоміг мені зав'язати контакти з підпільною сіткою ОУН. До нашого дому прийшов від Голяша надрайоновий провідник Безкоровайний. Він розповів про перебіг справ у підпіллі, сказав, що мені запропоновано обійняти провід району “Батурин”, котрому підлягають три підрайони. Мій псевдонім “Шелест”.

Коли я повернувся додому, на мене вже чекали двоє поліцаїв: знаний україножер Вязло і ще один – прізвища вже не тямлю. Вязло до мене: Для чого не зголосісь се на постерунок по вийсьцю з вєзнєня? – А хто мені про те сказав, що маю голоситись? А тим більше, тримали мене ні за що понад рік у тюрмі, – відповів я. – Од дзісїяй цо дзєнь зглашаць се на постерунку аж до одволяня.

ПО ВІДХОДІ ПОЛІЦАЇВ

Стефка Дулебова з Лапшина принесла мені штафету. Привітався я зі Стефкою, бо знав її ще перед арештом, прочитав штафету, сказав, що відповіді не буде, і Стефа відійшла. В штафеті повідомлялося, що 2 травня відбудуться сходи́ни районових провідників у Бишківському лісі.

Після сходин через кур'єрку Смирну розіслав я штафети до провідників підрайонів, призначивши наші сходи́ни в Шістковій Пасіці. Там переказав я підпорядкованим усі актуальні новини, які обговорювали провідники районів. Зокрема зазначив, що Польща має намір провести мобілізацію, але члени ОУН і симпатки не повинні з'являтися до мобілізації.

Сходи́ни відбулися пополу́дню, а надвечір вертаюсь я додому. Біля потоку на нашій дорозі бачу фіру, але хто на фірі – не видно, бо вже ніч налягає. Підїжджаю ближче і чую польську мову: Ага, це поліція, – додумуюсь. Легко злажу з ровера і прихилююсь під коноплі. Під ними не запримітили б мене, хоч би й оглянулись. Хвилину чекаю. Минули сусіда Сапрія і дім швагра Стефана, поїхали до мене. Я рушив до Стефана – він якраз стояв на подвір'ї.

Бачимо: заїхали до мого дому і світять лямпками, а Бурко гавкає щосили. Взяв я із сховища в Стефана револьвер ФН-75 і стежкою навшань подався до Вербова.

На Чорній Горі – а вже місяць вийшов з-поза хмар – бачу двох чоловіків. Прикуцнув я, готовий стріляти. Підходять ближче, чую, говорять по-українськи. Пізнаю Грицька Костевого і Сафата Вічишеного. Встаю і приєднуюсь до них. Розказують, що у селі Вербові багато поліції, почалися знову арешти. Уже заарештували Миколу Безпалька. Видно, й мене заберуть.

Повертаємо до Старого Вербова, приходимо на оболоня, бачу, по той бік оболоня гейби хтось стоїть. Кажу до друзів: Кладімся в буряки, – при оболоню росли великі буряки. Лягли ми, і в цей час бачу – тінь зближається і роздвоюється. Місяць вийшов з-за хмар і висвітлив круглі, з широким дном, шапки поліцаїв. Мали карабіни, готові до пострілу. Зближаються до нас. Що ж, нема виходу, намірив я револьвер і натиснув на спуск. Вдарив гук пострілу і чую гейби смертельний крик: ойой! А другий поліціант заліг і стріляє Богові у вікна. Шарпнув я друзів і на животах проповзли ми трохи по буряках, скочили у рів, куди йшла дорога на Чорну Гору, до Вербова, а там бігом аж над село. Біля села дивимось – знову двоє поліцаїв, а коли нас побачили, почали без пострілу тікати в село. Ми тоді понад терня, що росло горою, зайшли на вивіз, а далі понад сплужну на велике поле. Хотіли йти до села Лапшина, але звідти надїхав якийсь господар і сказав, що там теж поліція, і то чимало. Що ж, повернули ми на велике поле, наше поле, залягли в картоплі між рядками й заснули. Зранку прокинувся – не міг спати, бо сумління гризло мене, що забив того поліцая. Дивлюсь, а з гори Янтішкової і ксьондзової та з садів спускається вділ поліція і розходиться до мешканців Старого Вербова.

Десь близько полудня поліція залишила Старий Вербів і рушила до Вербова. Дивимось – біля Кисів до нашого поля ідуть дві жінки. Впізнаю, що то Мамуня й сестра Настуня. О, хиба йдуть вибирати плоскіяні коноплі, – подумав я. За хвилину вони вже біля нас. Я підвівся, досить стурбований, що забив поліцая, а Мамуня, сміючись, каже: Ти лобузе, вистрашив поліцая Гаврона, розбив йому набойову комору при крісі, і він зі страху взагалі

залишив службу в поліції і пішов додому, сказавши, що вже більше до поліції не вступить. Камінь мені спав із серця та душі: не забив я нікого!

Відтоді почав я ховатися від поліції. Найбільше перебував у Вербові, в долишньому кінці села в Гунькових, була то наша дальша родина. Заходив я лише вночі, щоби хтось не побачив, бо поліція вже шукала мене. До мене долучився Грицько Костів – Кривоніс, бо його також шукала поліція. Нашу схованку знали лише кур'єри Марійка Гевко і Катерина Костів – сестра Грицька. Додому заходив я часом, крадькома і вночі, докладно перевіривши, чи поліція не стежить, бо дім часто навідували.

ПІДГОТОВКА ПОЛЬЩІ ДО ВІЙНИ З НІМЕЧЧИНОЮ

У серпні уряд санаційної Польщі почав набирати війська, мобілізувати резерви.

Коли 15 березня 1939 року Німеччина дала згоду, аби мадяри окупували Карпатську Україну, уже ніхто не сумнівався, що наближається світова війна. Провід ОУН виробляв свою позицію щодо політичної ситуації, визначав тактику дій. Проводилися вишколи військовиків-членів ОУН, юнацтва і симпатиків ОУН, усі мали дотримуватись і далі якнайсуворішої конспірації.

Першого вересня 1939 року по радіо слухаємо промову “водза оброни Польскі” Ридза-Сміґлого, котрий з великим запалом говорить: Родаци рицеже! Подстемпне нападі на нашон ойчизне немци гітлеровске, але ми єсьтьєсьми сільні і зварці, не дами ім ані гудзика! – Хиба вже не буде часу відтинати гудзиків, щоби їх комусь давати, – сказав Кривоніс.

Другого вересня я отримав наказ зробити розширені сходини в підрайонах, підготуватись до нової можливої окупації і громадити та магазинувати зброю, роззброюючи польське військо. Вже почали формуватися відділи для роззброєння.

5 вересня вночі у Шістковій Пасіці відбулися сходини. Там зібралися всі члени ОУН з Вербова, Лапшина і Шумлян. Я говорив, що дні панування санаційної Польщі над західними землями України уже полічені, бо Англія і Франція не поспішають з допо-

могою. Німецька армія форсовано просувається вперед, і Червона армія вчора також вдарила на Польщу. Польська армія не дорівнює німецькій в технічному озброєнні: польські улани з шабельками ідуть на німецькі танки. Армія большевицька вдарила на Польщу, щоби прилучити західні землі України до східних земель, до так званої УРСР. Отож чекає нас нова окупація, бо на сході України рядить червона Москва, котра нещадно нищить усі націоналістичні прояви. Почнеться русифікація, нас тягнутимуть до “єдиної, неділімої Росії”. Ми мусимо бути готові до боротьби. Війна не скінчиться розгромом Польщі.

Це були останні великі сходи́ни за часів панування санаційної Польщі.

Незбаром польські війська з’явилися по селах, часто це були навіть недисципліновані групи, зброю поодинокі жовніри віддавали навіть без бою. До більшого роззброєння дійшло в селі Жукові, де заквартирували недобитки польської артилерії.

Друзі, котрі також переховувались, тепер приєднались до мене зі зброєю, і ми отаборилися в лісах як партизани. З Жукова станичний села доніс, що в них зупинилася польська артилерія.

Увечері пішов я разом із станичним і шістьма озброєними друзями до Жукова. Вартових не було, ми зайшли в хату, де розташувались офіцери. Вони вечеряли і на нас навіть не звертали уваги. Я підійшов ближче і кажу: Ми українські партизани, ви в безвихідній ситуації, в кліщах між німецькою і большевицькою арміями. Ми боремося за волю України проти кожного поневолювача, для боротьби необхідна нам зброя, тому просимо вас, щоби ви залишили нам свою зброю. Поручник з усмішкою запитав: Їдзе мами зложиць бронь? Лепей вам оддаць, як оддаваць немцом чи большевіком. – Зброю прошу зложити біля церкви, – відповів я. Поручник послав підстаршину сказати, щоби жовніри зложили зброю біля церкви, а опісля вже можуть розходитися до своїх родин.

Біля церкви ми побачили дві гармати, шість коней, двадцять крісів і два пістолети. Ми забрали коней, по одному крісові і два пістолети, а решту залишили станичному села Жукова, щоби замагазинував.

Із здобутою зброєю переїхали через Лапшин у вербівський ліс. Приємно було їхати на військових осідланих конях, мали ми враження, що їдемо як наші предки козаки. За Лапшином, по дорозі до Старого Вербова, на рівних полях, не втрималися і таки заспівали “Засвіт встали козаченьки”.

Польських вояків роззброювали не лише члени ОУН, а й прості селяни. Жовніри віддавали зброю навіть за їжу і цивільне убрання. Мій Татуньо також придбав пару крісів, кулемет і пістолет.

До нашої озброєної військової групи стали приєднуватись й не-члени ОУН. Під командою Походжая, котрого я призначив командиром, уже зібралось 22 озброєних хлопця. Повернулося споро мобілізованих з польського війська, розказували про різні невдачі польської армії. Звістка, що наближається Червона армія, впливала на людей гнітюче. Пам’ятали, як щойно пару літ тому втікали люди зі Східної України виголоднілі, а то й діти без родичів – худенькі, обдерті, втікали від голодної смерті; той голод створили за наказом Сталіна усякі товариші постишеви.

Заквартирували ми як військовики у Вербові, в долішньому кінці. А тут звістка: між Жуковом і Шумлянами наші військові відділи розкрутили залізничні тори. Поїзд, що їхав з Бережан, затримався, з нього вийшло споро польської піхоти, і вояки марширують через Шумляни на Вербів.

Закликав я Походжая, переказав цю звістку і порадився, чи будемо роззброювати піхоту. Походжай-загорілець каже, що будемо, і дав наказ військового поготівля. Вислав я підслухи, а Походжай наказав зайняти позицію на цвинтарі за селом. Люди з цілого Вербова вистрашилися і почали виносити з хат прибутки, бо думали, що село згорить, що нас розгромлять військовики регулярної армії. Я також не був певний нашого успіху, але мав надію, що поляки піддадуться без бою, адже большевицька армія уже на порозі. Я вирішив піти з двома стрільцями напроти війська і запропонувати, щоб здали зброю без кровопролиття.

На горбі між Вербовом і Хамаровими криницями з’явилося чимало військовиків. Оглянувся я на наші позиції – і бачу лише членів ОУН, а решта крадькома поміж горби тікає в село. Перезирнулись ми, кажу: Ідемо за ними, – і схильцем поміж горби і далі в ліс. Було мені не до вподоби, що так сталося, що спанікува-

лися хлопці – не члени ОУН – і без наказу подалися геть – одним словом, втекли, але, може, й добре сталося, бо хто знає, коли були б натрапили на польських старшин – загорілих патріотів, шовіністів – то напевно і ми, й село зазнали б великих жертв.

15 вересня повернулися в село друзі з Бережанського процесу, котрих поляки в страху перед німцями випустили із грізної в'язниці “Сьвентего Кшижа”. А через три дні вже були вдома в'язні з Берези Картузької – Михайло Безпальок, Дмитро Бідула, Олекса Походжай.

Жахливо було слухати, як знущаються поляки над в'язнями в тому таборі. Жорстокі також були умови у в'язниці “Сьвентего Кшижа”, не дуже там щось змінилося після бунту в'язнів у Бригідках. Тепер не один поляк опам'ятається, у тюрмах і окупантських таборах. Кожен має сумління людське, то буде його гризти, буде він жалувати, чому так жорстоко й безоглядно знущався над поневоленим українським народом, – сказав Семчинин-Черник.

Ніхто з нас тепер не ховався від польської влади, бо вже не було від кого ховатися, а Червона армія ще до нас не дійшла.

ПОНЕВОЛЕННЯ ПІД КЛИЧАМИ РІВНОСТІ І СВОБОДИ

20 вересня повідомляє нас новий солтис – тепер то вже голова сільради – Микола Пашин, щоби приходили на мітинг до сільради Вербова. Пішов туди і я. В селі побачив уперше вояків-червоноармійців. Шапки шпичасті, на них великі червоні зірки з серпом та молотом, довгі вистріпані долом шинелі і в більшості кріси на шнурках. До людей, скликаних у сільраду, промовив якийсь політрук мішаною українсько-російською мовою: Товарищі! Героїчеська Красна армія освободила вас з-під ігнор польських панів-помещиків. Тепер будете мати вольність і свободу! Товарищ батько Сталін не дасть вас використовувати буржуям. До влади і голосу дійдуть робітники і селяни, будете проживати в щасті під ясным сонцем комунізму з батьком Сталіним на чолі.

Говорив багато, але не все я дослівно слухав. Промову закінчив: Хай живіть товарищ Сталін!

Вербівці – Балко, Ярий, Кузін та кілька інших разом із солдатами заспівали:

*Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країв,
Мов у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів...*

Мітинги почали робити і в Старому Вербові, говорили одне й те саме – про рай комуністичний. Потім закликав мене прокурор, котрий провадив мітинг, і каже: Ви за панської Польщі співали в хорах і виступали в драматичному гуртку, то прошу тепер також організувати хор, щоби вшанувати велике свято жовтневої революції. – Товаришу прокурор, я не професіонал, я не потрафлю. – Зможете, – сказав рішуче прокурор.

Що ж, повідомив я дівчат і хлопців, посходилися до колишньої читальні “Просвіти”, що була біля Баїв, і зі співаника, котрого мені дав прокурор, став навчати і сам учився. Були то пісні дуже примітивні, але комуністичні.

У день “свята революції” зійшлися мешканці Старого Вербова, Росох і Вівся, приїхав і прокурор. Він виголосив промову на тему жовтневої революції, згадав усіх божків – вождів комунізму. По тій проповіді новоорганізований хор заспівав пісню:

*Стоїть дуб зелений,
Шумить він гіллями,
Ой там два соколи
Стиха розмовляли.
А тих соколятів
Та всі добре знають –
Перший сокіл Ленін,
Другий сокіл Сталін.*

Прокурор по тій відспіваній стрічці зачав плескати в долоні, а за ним усі присутні... Зорганізували ми і драматичний гурток. За згодою райвиконкому постановили виставити драму “Кармелюк”. Кармелюка грав я сам, а дружину Кармелюкову – Ганя Депас-Цапова. Вистава нам удалася, відіграли ми її також у Вербові.

З приходом комуністичної влади діяльність ОУН гейби стихла, наступила дезорганізація. Споро активного проводу перейшло за кордон до Німеччини, та все ж зв'язки, хоча й обмежені, діяли далі. Тому НКВД розгорнуло свою працю, почали щотижня викликати усіх дорослих громадян, та навіть і шкільну молодь, випитували про антирадянські ставлення і діяльність, а при тому створювали мережу донощництва. Щоби ніхто не знав, хто є донощиком, кликали усіх, а втім отримували доноси. Почалися відразу арешти.

Михайло Семчишин знову взявся за конспіративну працю в ОУН, обняв обласний провід під псевдо Дон, а легально працював учителем – спочатку у Вербові, потім у Лапшині. Хвалив провізорию комуну, виконуючи накази шкільного інспекторату.

Я їздив до Львова продавати м'ясо, бо треба було з чогось жити, а при тім передавав грипси провідників Дона і Лекса. Крім того, почав готуватися до матури, бо через арешти й тюрму занедбав науку.

У грудні 1940 року повертаюся зі Львова і застаю бабусю при смерті. Коли я переступив поріг, вони промовили: Васильцю, ти вже повернув? Ходи до мене. – Підійшов я до ліжка, кляк при бабусі, вони положили на мою голову тремтячу руку і ледве промовили: – Я так ждала на тебе. – Я дивлюся на бабусю, а вони гейби заснули. Мамуня легко зняла бабусину руку з моєї голови. Бабуся наша улюблена невіджалована відійшла завсесвіти. І все нам залишила, що за свого трудового 92-літнього життя придбала на цьому світі.

На похороні було дуже багато людей, бо знали бабусю і дуже поважали. Труну несли весь час на плечах до церкви у Вербові, а потім і на цвинтар. В церкві на Богослуженні і при гробі співав церковний хор. Священик о. Василь Кушнір сказав чутливе прощальне слово при гробі. Люди віддали належну шану бабусі, хоча комуністична влада вже вимагала легковаження релігії та церкви.

Пусто зробилося в нашому домі по відході бабусі за брами святого святих. Зосталася в наших серцях ніколи не віджалованою.

Другого дня після похорону я пішов до колишньої читальні, бо наш гурток мав грати п'єсу "Весілля в Малинівці", а потім поїхав до райвиконкому в Бережани для отримання формального дозволу

на виставу. В коридорі райвиконкому зустрів я односельчанку жидівку Малку Найман, підійшла вона до мене і каже: – Василю! Тебе енкавуде постановило арештувати. – Стиснув я їй руку, подякував за попередження, чимскоріше вийшов на вулицю і рушив до Старого Вербова бічною дорогою понад став і через Лисицю Гору. Заки добувся додому, зайшов до швагра Стефана; Стефан і сестра Настя сидять схвильовані. Настя каже: – Василю! Енкавудисти приходили тебе арештувати і щойно відійшли перед хвилиною, робили ревізію, і подумай, знимки твої, котрі були за столом в портфелю, не дісталися їм до рук! По ревізії Мамуня злапалася за голову: Боже! Та вони ж забрали знимки Василя, де були його подруги, друзі і він сам! – А Теклюня наша каже: Ні, бабусю, не забрали, бо я сховала під суконку, – витягнула портфель і дала нам. – Теклюню! Яка ти вже мудра, хоча тобі щойно п'ятий рочок! – Узяв я її на руки, пригорнув і поцілував.

Укриватися я вирішив у Старому Вербові у Василя Цапового, який радо на те погодився.

Через Василеву племінницю Ганю зв'язався я з провідником Доном, домовились ми про зустріч в селі Лапшині, в Дулебових. Дон сказав: Від сьогодні ви дістаєте додаткову працю при окружному проводі. Псевдо ваше буде “Кармелюк”. Я теж відходжу разом з вами, і десь у Вербові будемо укриватись, бо мені також чудом вдалося уникнути арешту в шкільному інспектораті. Подумайте, до яких хитрощів вдається НКВД: кличуть службово до інспекторату, а там арештовують.

Василь і Настя Цапові навіть втішилися, що Михайло Сидорів-Семчишин, колишній сусід Василя, буде в них переховуватися.

Переді мною була праця широкого масштабу з конкретними завданнями. НКВД масово арештовувало людей, яким не довіряли, а особливо тих, хто міг належати до ОУН. Ми повинні були уникати арешту, втікати і ховатися. Краєвий провід ОУН вже налагодив зв'язки з закордоном завдяки проводу Степана Бандери. Німеччина готується потаємно до удару на СРСР. Наше головне завдання – зібрати якнайбільші сили, готові до бою, ширити дезорганізацію в Червоній армії під командуванням Тимошенка, котра розташувалась на території Західної України, а зокрема біля німецького кордону, мабуть, червона Москва знає про заміри Німеччини.

Я зачав писати на машині, а опісля на цикльостилі заклики до жовніврів, старшин і підстаршин Червоної армії. Заклики були дуже логічні, відкривали брехню та імперіалістичні заміри Москви оволодіти світом. Наші дівчата, котрі працювали в ресторанах чи в інших подібних установах, вкладали ті заклики непомітно до кишень шинелей-плащів солдатів.

На початку 1940 року відбулося перше масове виселення на Сибір, переважно колоністів, поліціантів, урядовців санаційної Польщі і їхніх родин, а також українців. Водночас відбувалися й масові арешти. На Старому Вербові безпідставно арештували молодого хлопця Грицька Білоусового, а у Вербові Дмитра Бідлу, Федька Гевка, Петра Кондрата, Максима Гевка, Семена Кондрата, Михайла Нагірного, Стефана Іваника – мого швагра та ще кількох осіб. Пощастило врятуватися Петрові Костіву-Паньківу, Дмитрові Семчишину, Миколі Безпальку...

Петро Костів-Паньків (псевдо Скоб) приєднався до нас, його призначили провідником Рогатинського повіту, де він належно організував мережу ОУН, але через якийсь час повернувся з-за кордону колишній повітовий провідник ОУН – мельниківець (псевдо Коник) і підступно забив Скоба як бандерівця! Прикре то, але правдиве. Тіло б.п. Скоба ще за німецької окупації перенесено на кладовище Вербова, його рідимого села.

Дмитро Семчишин переховувався у Вербові, у тій частині села, що звалася Голодівка. Мабуть, хтось доніс, енкавудисти обступили хату. Дмитро відстрілювався, а останньою кулею застрелив себе. Тіло забрали енкавудисти, де закопали – нікому не відомо.

Одного дня, коли ми писали реферати до свята Крут, до хати увійшли дві циганки. Господиня відразу забрала їх до свого покою і пояснила, що ми – інженери, котрі міряють поля під колгоспну господарку. Мудре то було пояснення, але, як то кажуть, стереженого Бог стереже. Того вечора перепроводилися ми через ліс в Росохи, до національно свідомої родини Івахових-Горкаїв.

Родина ця також прийняла нас щиро і погодилася, аби ми в них перебували. Люди були гостинні, а син їхній Остап належав до ОУН.

Роздумували ми обидва з Доном над долею Цапових, щоби циганки часом не донесли на них. За переховування оунівців карали без жалю, виселяли на Сибір.

На квартирі в Росохах були добрі зв'язки, приходили провідники, зв'язкові, навіть з краєвого проводу Стефаник, псевдонім Лекс. Добре була законспірована територія, бо зусібч прикрита лісами.

По селах почали зникати комуністи, а навіть сексоти. У Вербові десь пропали без вістки комуністи товариш Балко і товариш Ярий. Енкавудисти допитували ціле село, та мабуть нічого не довідалися. Однак, це зникнення і заклики ОУН припинили підлі підсахи й доноси, навіть почалося дезертирство з Червоної армії. У родини Підгайних у Вербові переховувався лейтенант-дезертир, родом з Полтавщини. Шкода, що не тямлю його прізвища, бо був він дуже свідомою людиною.

Енкавудисти продовжували масові арешти, висилали людей на Сибір. У Вербові заарештували Катерину Костів; на Сибір відправляли українські родини. Вивезли моїх батьків – Іваніків Івана і Параскевію; Андрія Семчишина – брата провідника Дона, родину Грицька Костіва. Виселили усіх лише через те, що їхні сини перебували в підпіллі.

ВИСЕЛЕННЯ РОДИЧІВ НА СИБІР

Назавжди врізалася в мою пам'ять ця виселенча трагедія. В день виселення був я на Янтішківій горі, побачив, як підводами під'їхали енкавудисти до мого дому і за яку годину часу випровадили з подвір'я моїх стареньких Мамуню і Татуня. Підштовхувала мене думка, аби йти зголоситися, щоби їх, стареньких, не забирали на каторгу, а мене арештували, але стримав мене здоровий глузд, я усвідомлював, що мене розстріляють, а їх однаково не помилюють, бо ця влада не відає нічого людського, не знає милосердя. Сталін в одній із своїх промов сказав: виплачується 100 людей забити, якщо поміж них є один винний.

З Вербова доїхали підводи на сплужну, а до них долучили підводу з моїми батьками, і всі разом поїхали до Бережан, а там усіх їх та інших людей посадили до товарних вагонів.

Увечері ми з Доном пішли хоча б глянути на рідні домівки, де прийшли ми на світ, де виростили й виховувались. Правда, Дон уже не мав батьків, бо скоріше відійшли вони в брами Святая Святих. Але стояв дім, де мешкав брат Дона – Дмитро, якого було

арештовано раніше. А на Сибір тепер забрали жінку з дітьми. Ішли ми, як звичайно, дуже сторожко, готові до пострілу. По дорозі зайшли до моєї сестри Настуні. Я легко застукав у вікно, сестра, мабуть, не спала, бо відразу глипнула в шибку, заслонила вікна і впустила нас до хати. Теклюня спала. Сестра почала розказувати, як батьків наших виселяли; вони не мали змоги навіть якісь харчі на дорогу взяти; не допустили її й дитинки навіть попрощатися; лише бачила, як Мамуня і Татуньо жалісно плакали і махали руками на прощання. Оповідючи, сама розридалася. Михайло приступив до Настуні, зачав розраджувати словами: не переживайте, прийде незабаром час, що поверне додому і муж Стефан, і родичі з Сибіру, прийде час, що червона московська імперія розвалиться. Сестра заспокоїлася і стала оповідати, як вербівські батраки грабували все, що залишилося: корів забрали до колгоспу в Стриганцях, а решту доробку до сільради, навіть гарні ясенові дошки, що були над брамою, забрали. Прикро мені було те слухати і думати, що стільки літ тяжкої праці родичів розхапали нероби, а комуністична влада то дозволила. Перепросив я Михайла і Настю, пішов хоч уночі подивитися на рідний дім. Жаль мені серце стискав, коли побачив усе спустошене. Ціле життя родичі тяжко гарували, хотіли забезпечитися на старість і залишити надбане для дітей, а прийшли дикі орди, котрі насильно заводять свій грабіжницький лад, свою абсолютну диктатуру під фальшивими гаслами “рівності й свободи”.

АКТИВНА ПРАЦЯ В ПІДПІЛЛІ ОУН

Хоча зима того року була сніжна, підпільна робота не припинялась, ходили ми з Доном на стрічі обидва разом, а часами поодино, як вимагало того завдання.

Близько весни, коли вже в лісі над Старим Вербовом стояли сніги, з'явилися весняні цвіти і пупляшки на деревах, ми жили в густому лісі, над Зліссям, біля Шкрибівки, а опісля повернулися й заквартирували в лісі над Старим Вербовом. Харчувалися в Насі вночі, а вдень часами виносили нам до ліса їсти втаємничені члени і симпатики ОУН Дмитро Бридун, мій швагер по сестрі Катерині або його син Івась; Іван Кисів, а часами сестра Настя.

Одного разу Настя доручила п'ятирічній Теклюні, щоби занесла нам їсти до спідсадової криниці. Їжу несла у збанку, нібито йшла по воду. Вдалося їй, занесла нам обід до криниці. Щоби впевнитися, що б дитина сказала, коли б її перестрів донощик, Іван Кисів стрінув її під лісом і питає: Куди ти ідеш, Теклюню? А вона, не роздумуючи, відповіла: Несу мамі на Підросохи обід, бо там працює на полю. Відповідь була, як у дорослої.

Часто я ходив у Ксьондзові корчі на зустрічі із зв'язковими, щоби допровадити когось, хто зголосився до провідника Дона. Одного разу прийшло двоє середнього віку чоловіків. Запровадив я їх до провідника Дона. Потім Дон мені розповів, що були це люди з крайового проводу ОУН, принесли цікаві новини: 22 червня 1941 року, тобто через три місяці, Німеччина вдарить на СРСР, почнеться війна між двома претендентами на світове панування. Ми мусимо бути приготівані для боротьби за волю України. Німці наших озброєних відділів обіцяють не роззброювати, а навпаки, гонорувати. Як виявилось, у Німеччині вже створено наш легіон під командою “Легенди”, належно озброєний і вишколений. Почули ми й невтішні звістки, що ОУН розділилася на дві частини: мельниківців і бандерівців. – Про це довідаємось більше, як прочитаємо “Білу книгу ОУН”, – сказав мені Дон і додав: – Тепер, друже Кармелюк, чекає нас інтенсивна праця. Але того, що я вам сказав, прошу не говорити підлеглим друзям, бо наразі про це ще усі знати не повинні.

Повернули ми знову в Росохи на кілька днів, ночували на сні в шопі, бо не хотіли наражати Горкаїв на небезпеку виселення на Сибір. Читали ми “Білу книгу ОУН”. Коли дочитали, Дон спитав мене, що я думаю про діяльність ОУН, довідавшись стільки несподіваного. Я відповів: Друже провіднику, не знаю, чи вам буде до вподоби те, що я скажу, але відповідаю відверто. По смерті Євгена Коновальця також став я цінити вождя, полковника Андрія Мельника, але тепер, коли прочитав я розважливо про роботу Мельника, насвітлену в цій його книзі, повага до нього захиталася. Перше, що мене міцно уразило, то вислови про Степана Бандеру. Наприклад: “Приходить до мого бюро низька карлаковата постать і зажадала, щоби я перевів слідство проти провідників Барановського, Сеника і Сціборського в справі видання архіву ОУН поль-

ській поліції – двійкарам”. Як можна таку велику людину як Степан Бандера так зневажати, називати “низька карлаковата постать”? Наполеон також був низький зростом, але був великою людиною. Можна згадати багато прикладів. Степан Бандера ще перед арештом, за Коновальця, був крайовим провідником ОУН, на слідстві і на суді, де йшлося про вбивство Перацького, поведився по-лицарськи, давав свідчення українською мовою і вказував на несправедливість до українського народу з боку польського уряду. А що домагався слідства проти Барановського, радника полковника Мельника, то також мав рацію, бо при проводі повинні бути люди чесні, авторитетні, без жодної плями.

– Так, друже Кармелюк, ви маєте рацію, і я так сприйняв міркування Мельника, що ж, обидва ми бандерівці.

Праці пропагандивної та інформаційної щораз прибувало, а невигоди збільшувалися, спали на різних стрихах, закамарках, на листі в лісах.

Траплялися часом кумедні випадки. Якось при вечері сестра Настя оповідає, що в лісі ходить нагий Пилип Пудиків – наш кузен, котрий сам застрелився; що бачила його тета з Росох, казала, просив о молитву за його душу – ця тета (сестра мого Татуня Ганя) цілі літа ходила по різних відпустах – до Почаєва, Зарваниці, Краснопуці, Гошова. Люди повірили, страх зробив своє, жінки з Росох навіть не пішли через ліс до крамниць, а із Старого Вербова не пішли в ліс по дрова.

Чоловіки в те не вірили, постановили перешукати ліс. У неділю зранку пішли всі перевірити, чи то правда. Обійшли майже весь ліс і зближались до криниці. Федько Басів був завжди дотепний, пішов далі вперед корчами, розібрався і став у кущі ліщини. І тут надійшла його жінка; побачивши голого, не приглядаючись, хто це, почала зі страху істерично кричати і щосили тікати. Федько не встиг убратись, хотів жінку попередити і побіг за нею. Інші, навіть чоловіки, побачили голу людину, усі від страху стали втікати, аж Федько закричав: Не тікайте, то ж я, Федько Басів!..

Нарешті одного дня надійшов лист від батьків, писали вони на адресу Настуні. Узяв я хапливо листа до рук і читаю: “Дорогі наші Діти і Внученько! Ми вже в Сибіру, в Новосибірську, в Новій Березовиці. Маємо спільну юрту, ходимо до праці вирубу лісів.

Дорога була тяжка і невідгідна в товарових неопалюваних вагонах, але їхало нас споро людей, то один другого зігрівав. Щойно в Києві дали нам теплої баланди, але доїхали щасливо, на здоров'ю відчуваємо себе як звичайно в старому віці. Дуже тужимо за вами, за домом, за родиною і знайомими. Молимося до Бога щиро, щоби допоміг ще нам повернутися додому, стрінати вас, рідні, і жити з вами. Цілуємо вас, Діти, внуку Теклюню, внуків Марійки і Катерини. Зіставляйте з Богом. Мамуня і Татуньо. Нова Березовиця, 15 травня 1941 року”.

Що ж, ми молимося, просім Всевишнього, щоби повернули наші Родичі з Сибіру і Стефан з в'язниці та ще разом зажили в щастю, – сказав я до Настуні, попрощався, поцілував сплячу Теклюню і пішов до Лапшина на зв'язок.

Зайшов до друга Плонського, запитав, що нового, який настрій нашого населення і членів ОУН. Особливих новин не було, а нарід ставиться щораз з більшою недовірою до совєтської влади. Подав я йому актуальні зарядження, відомості про ОУН. Степан Бандера нині на чолі проводу ОУН, він ставиться критично до угодової політики з гітлерівською Німеччиною і затушовування невияснених справ Барановського, Сеника і Сціборського: на них тяжить підозріння, що видали польській поліції архів ОУН, а також занедали активний зв'язок з підпіллям ОУН на Україні. Про це незабаром з'являться коментарі в підпільній літературі. Завдяки активності провідника Степана Бандери і його однодумців вже маємо зв'язок з проводом за кордоном, у Німеччині.

На світанні повернувся я до Дона. Вдень взявся за наказом Дона писати на машині актуальні накази.

Десь у перших числах червня перейшли знову до лісу. Приємно було в тій порі в лісі, дерева розвинулися, трави цвіли пахуче, усе зеленню укрилося, пташина на деревах чудово співала. На тлі чудової природи опанувало мене натхнення до писання віршів, і зачав я писати:

*Пробудився Йван Щербина..
О, сьогодні гарна днина,
Треба піти на базар,
Глянуть, як платить товар.*

*Гей-но, жінко! Давай їсти.
Треба на ярмарок лізти –
Тре “Красуню” нам продати,
Щоб задармо їм не дати.*

*Вдягнув Іван кожушину,
Взяв палицю і торбину, –
І міркує і думає,
Як тепер він жити має ...*

*І так прибув на базар,
А ту всілякий товар –
Й коні, корови і свині,
Як звичайно в ярмарк нині.*

*На все Іван споглядає,
Як ярмарок виглядає,
Ще і в місто поглядав,
Щоби децю вторгував.*

*Приходить він вже у місто,
А в крамницях всюди пусто,
Но горілки всюди має,
Чого Іван не вживає.*

*Гей, зайду я в цю крамницю,
Вкуплю жінці на спідницю.
Аж ту раптом зупинився,
Та їй мало з ніг не звалився.*

*Що за чудо?! Що за диво?!
Що ту людей назносило?..
При крамниці рядком стали,
Чи ж би щось дармо давали?..*

*У дверях стоїть жидиско,
Горбатий в нього носиско,
Питаю: “Товариш спродавець,
Продайте на пару спідниць”.*

*“Ничево у меня здесе нет”.
Люди кажуть: атляс є,
І то беруть на штани
І в очередь треба стати,
Щоб його можна дістати.*

*Подивився, роздумався,
Та й додому повернувся.
Аж ту іде кум Стефан,
Несе в мішку чамайдан.*

*Та й питаю – ви додому
Ідете, Стефане?
Ага, ага, буду радо
Іти, куме, таки з вами.*

*Гей, часів, куме Іване,
Тепер дочекав я,
Вже і нині на ярмарку
Конину продав я.*

*Чутки ходять, що в колгоспи
Мають забирати,
Та й думаю – ліпше треба
Конину спродати.*

*Гей, так, так, куме Стефане,
І я так думаю,
Продаю одну корову,
Хоч но їх дві маю.*

*Ото рівність, то свобода,
Бачите, Стефане!
А щоби нас заманити,
Все нам обіцяли.*

*А тепер то вже і лахи
Останні сягають!
На роботу примусово
Усіх виганяють!*

*І податки тре платити
І трудодні відробити,
Колективи закладають,
Рай на землі обіцяють.*

*Ох, нероби ви прокляті!
Час щоби вже не брехати,
Нащо Мошка покидати,
Українцем себе звати?!*

*Таж, ми добре, Мошку, знаєм,
Що комуна нам бажає,
Хоче землі наші взяти
І нас живцем закопати,
Не діждете цього!*

*Браття й Сестри, схаменіться!
Гордо на світ подивіться!..
Пам'ятайте, що ви внуки
Прадідів горя і муки.*

*Вони в горю проживали
І нам волю здобували.
Тож ми ідім їх слідами
І борімся з ворогами!*

*Нехай ворог скаженіє,
Помсти вітер не розвіє.
Із могил постануть тіні,
Збудуємо на руїні
Сильні і нові твердині –*

*Лиш борімося!
Борімося! Поборемо!
Нехай кожний знає.
А хто хоче жить спокійно,
Нехай умирає.*

Прочитав я цей вірш Донові, а він каже: Друже Кармелюк, це вірш на часі, передрукуйте його і пустимо між наші люди.

Слова провідника додали мені охоти писати вірші, але на це не було багато часу, однак під впливом чудової природи і похвали Дона знову зачав я писати:

Ох, щоби то знати, де доля блукає?..

– Знайдеш ти єї, як щиро шукаєш.

Тож буду шукати, день і ніч не спати,

Аж доки я долі своєї не знайду.

Не прагну я, доле, в radoцях тонути,

Не прагну тихенько і спокійно жити,

Но хочу я, доле, боротись за волю,

Бо вірю – хто бореться, той побідить.

Хто бореться за волю свого народу,

І хто за свій нарід життя не щадить,

Той спокійно стане перед Божим судом

І тому Всевишній всі гріхи простить.

Доле! Ох, я хочу боротись за волю!

Душити тиранів, зневагу, брехню!

Боротись без впину, доки не загину,

За кожен крайну – дідов спадщину.

Не пхай мене, доле, лихий судьбі в зуби,

Щоб жити пасивно, дурно життя дати,

Но кинь мене, доле, на лицарське поле,

Щоб я міг геройських чинів доказати.

ВІЙНА – УДАР ГІТЛЕРІВСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ НА СРСР

Зближався день, коли мала розпочатися очікувана війна. 22 червня 1941 року прийшли ми з провідником Доном на Янтішкову Гору, звідки було видно весь обрій. Погода була чудова, небо блакитне, без жодної хмарки. Кажу до провідника Дона: Що ж, сьогодні той день, коли мали німецькі війська вдарити на СРСР, – цікаво, чи то здійсниться. – І я над тим роздумую, – відповів Дон. Нараз чуємо гуркіт літаків, які стали знижуватись над Бережа-

нами, а за хвилину сильний вибух і гора чорного диму. Літаки скинули бомби на військовий склад зброї, розташований між Бережанами і селом Раєм.

Увечері відвідали ми Настю, сказали, що почалася війна, і німці, напевно, здолають большевиків. – Боже! То будемо мати вільну Україну, – з захопленням сказала Настя. – О Настуню, то ще невідомо, бо німці теж хочуть панувати над світом, а тим більше ми знаємо, що зробили з Карпатською Україною, аби здобути підтримку мадярів як союзників, не уйнялися за Україною, хоча попередньо підтримували ідею волі Карпатської України. Але одне є певне, що скінчиться тиранія червоної Москви, а це для нас тепер найважливіше, – сказав провідник Дон.

Я розіслав штафети до підлеглих в районі, щоби не йшли до Червоної армії, коли почнеться мобілізація. Штафети дійшли в належний час, багато чоловіків, замість того, щоби з'явитися до военкомату, тікали до лісів. Провідники сіл мали тісні зв'язки з утікачами, тікали не лише члени ОУН, а й незаангажовані організації. Було, правда, й кілька таких, що ставилися до военкомату і пішли в солдати.

Я отримав наказ, щоби з утікачів, котрі переховувалися, формувати партизанські загони-групи. Військове керівництво віддавати членам і симпатикам ОУН. Боїв з Червоною армією наказано не заводити, але вжити заходів, щоби здавали зброю. Наказ цей розіслав я відразу штафетами до провідників підрайонів.

По радіо запевняють, що п'ятимільйонна Червона армія під командуванням генерала Тимошенка завзято відпирає наступ німецьких військ, але це далі брехня, бо червоні війська вже в дефензиві, а навіть споро в полон здалося, як повідомила наша розвідка. Комуністична влада в занепаді, навіть донощики НКВД вже заперестали підслухи.

Провідник Дон отримав підпільною поштою штафету, що Львів уже зайняли німецькі війська, до Львова також вступив наш український легіон під командою Легенди. Війська совітські відступають, а часто навіть без бою здаються. Вже з'явилися відступаючі війська на Бережанщині. І наші зорганізовані партизани роззброюють менші відділи червоних військ.

25 червня провідник Дон каже до мене: Тепер працюватиму в Бережанах, – і подав адресу, де його можна знайти, як знайде потреба.

Не встигли ми попрощатися, як зайшла кур'єрка з поштою для Дона. Прочитав її Дон, тут же відповів і каже до мене, що залишається ще на день, бо будемо мати удвох роботу: як виявилось, нам надіслали Акт проголошення незалежності України. Акт необхідно переписати і розіслати до клітин організаційних станиць.

Зранку передано із штафетами копії Акту проголошення до кур'єрок із завданням доручити їх провідникам підрайонів, а підрайонові мали передати провідникам станиць.

Провідник Дон відійшов того дня до Бережан, щоби підготувати урочистість проголошення незалежності України та зорганізувати новий, наш уряд, бо військ німецьких ось щойно не видно.

Я повідомив усіх членів ОУН, як тих, що переховувались, так і тих, котрі мали військові вишколи, що йдемо розстрільно на ліс біля Підросох, бо донесли сусіди, що в лісі бачили червоноармійців. Пішло нас 20 осіб, добре озброєних. Повідомлення було правдиве, бо коло Ксьондзових корчів застали ми 30 червоноармійців, котрі не ставили нам збройного опору і на нашу вимогу склали зброю.

Зраділи ми, здобуваючи без бою дуже вартісну зброю: три кулемети, 27 крісів і два пістолети. Зброю ми забрали, а роззброєним наказав я йти до села Вербова і розійтися, де схочуть, по селянах.

Друзі, вже добре озброєні, розійшлися надвечір по квартирах, а зброю понад наші потреби доручили ми станичному села Вербова для змагання.

Другого дня на означену годину зійшлися ми в лісі, там сформував я три рої і призначив роевих: з Лапшина, Шумлян і Вербова. У Вербові призначив роевого Грицька Костіва – Кривоноса, а сам обняв командування над роями.

ОКУПАНТ – ГІТЛЕРІВСЬКА НІМЕЧЧИНА

Близько полудня побачив я на сплужній якісь війська, приглядаюся далековидом і бачу, що то вже німці йдуть. Дав я наказ збірки, і стрілецьким рядком помарширували ми до Вербова. Біля кооперативи вже розташовані були німецькі війська. Стійковий

німець затримує нас і питає, хто ми, тобто подає кличку. Потім жовнір цей закликав ще одного і сказав йому, щоби нас запровадив до команди. По дорозі стрінув я Миколу Кузика, котрий знав німецьку мову, і кажу йому, щоби йшов з нами до штабу. В штабі повторив я ще раз кличку. Кузик сказав, що ми партизани, наш загін створено для боротьби з Червоною армією. Офіцери перейшли біля стрілецького ряду, подивилися з цікавістю на червоноармійські кулемети і пепеша. Один офіцер каже, щоби ми дали їм ці кулемети, а вони дадуть нам німецькі. Я відповів, що то наша перша здобута від червоноармійців зброя і ми залишимо її собі на пам'ятку. Кузик переклав мою відповідь. Німець далі не налягав, побажав успіхів у боях, подав нам руку і ми відійшли до Народного дому, де зібралось багато молоді, приїхав також Михайло Семчишин, закликав мене до себе і сказав, що ОУН буде далі продовжувати конспіративну працю і що псевдонім мій буде "Шелест".

Надвечір рушили ми далі на схід. Долинали до нас відгоміння стрілянини і оглушливий гарматний рев. Скільки там людей гине, і то в ім'я панування над світом, поневолення підкорених народів. Де людське сумління вождів-людожерів Сталіна й Гітлера?! Обидва йдуть під червоними прапорами; в одного – із зіркою, серпом та молотом, що означає – стинати і добивати, а в другого – скривлений хрест і череп, що означає – кривлять віру Христову і несуть смерть. Такі думки кружляли мені в голові під відгомін тієї стрілянини.

Фронт форсовано просувався далі на схід. Наступного дня я разом з родинами вербівців, в котрих енкавудисти виарештували рідних, пішов до Бережан, бо донеслася тривожна звістка, що енкавудисти, утікаючи від німців, забивають усіх в'язнів, тож ми пішли подивитися, чи не замордували наших рідних.

Входимо до міста, в місті наразі нема жодної влади. Заходимо до в'язниці – довкола багато заплаканих людей. Входимо через незамкнену в'язничну браму на подвір'я і бачимо жахливу сцену: на подвір'ї, по коридорах, під камерами лежать скривавлені помордовані в'язні, при декотрих, що їх розпізнали, лементують рідні, припадаючи до мертвих. Між забитими не знайшов я швагра Стефана, ані нікого з заарештованих вербівців, мабуть, ще перед приходом німців перевезли їх до інших в'язниць.

Повертаємо до села, де застали нові відділи німецького війська. Станичному Богдану Морозові я наказав повідомити, щоби завтра зранку зійшлися люди біля Народного дому.

На другий день застав я біля Народного дому багато людей і німецьких військових. На балкон вийшли учасники УСС, УГА і провід ОУН. Відчитав я Акт Незалежної України, заспівали всі присутні “Ще не вмерла Україна”. Навіть німецькі жовніри стали струнко. Кожен співав гімн на повну силу, хоча сльози зворушення заступали очі.

Після урочистості передав я команду над нашими партизанами Кривоносові, а сам пішов на Старий Вербів до сестри Настуні. Розказав я, що був у Бережанах і бачив багато помордованих в'язнів, але поміж ними нікого з вербівців не було.

Настя попросила мене залишитися вдома з Теклюнею, бо завтра поїде вона до в'язниці в Тернопіль, може, там довідається щось про Стефана і когось ще з вербівців. Я погодився, і зранку сестра з іншими вербівцями – Марійкою Гевко, Миколою Будую, Кондратом та Анною Турчин поїхали до Тернополя.

День пройшов у роздумах. А коли пробудилася Теклюня, говорили ми обоє, розпитувала мене про все поважно. Говорили ми про її тата, що десь у в'язниці і прагне повернути до них, про дідуся і бабусю, що десь у Сибіру мерзнуть і голодують і також мріють про повернення на рідну землю, до нас.

Коли Теклюня зайнялася своїми дитячими забавками, я знову думками опинився на Сибіру біля родичів: чи вони відчують, що їхнє село вже опанували німці, котрі навіть толерантно поставилися до проголошення вільної України, що я вже не мушу ховатися. Думав я також про Стефана та друзів, яких енкавудисти виарештували, чи вони ще живуть і повернуть на волю?.. Роздумував я також про конспіраційну працю в ОУН, про місця, де відбувалися сходи – Бишківський ліс, Спідсадова криниця, Гаркотова, Ксьондзові корчі, Злащові корчі, Шісткова пасіка, Залісся й інші місця. В тих роздумах почав я писати вірш про спідсадову криницю, і ось:

*В спідсадовій криниченьці
Тече вода, мов кристаль,
Хто з її жерела нап'ється,
Забуває смуток-жаль.*

*Вранці хлопець біля неї
На листочку виграє,
А дівчина воду бере,
Коломийки співає.*

*Ведеречка води повні,
Хлопець коромисло взяв,
Обняв гнучкий стан дівчини,
Горячо поцілював.*

*В цю хвилину соловійко
З корча на корч пролітав,
Бачить пару закоханих –
Чарівно защебетав.*

*Заслухані в спів чарівний,
В очі собі дивились,
Закувала зозуленька,
З сну кохання збудились.*

*Мати вдома доню лає,
Де так довго бариласть?
Час полоти пишениченьку,
Бо роса вже вступилась.*

*Поле дівча пишениченьку,
Кокіль, блават зриває,
Щоби личко не зчорніло,
В білу хусту скриває.*

*Край ліса повстанці ідуть,
Один щастя їй дає,
Зняло дівча білу хусту:
Щаслива путь! – махає.*

Зачав я задумуватися над мелодією, і насунулась мені мелодія степова, зачав я гомоніти. Під гомін пісні Теклюня заснула і довго спала, мабуть, щось приємне їй снилося, бо крізь сон усміхалася.

Пізно ввечері приїхала Настя. Стала оповідати, як люди плакали над помордованими, а було їх багато, і сама розплакалась, і в плачі далі сказала, що з Вербова серед помордованих нікого не впізнали.

Я, щоби розрадити, кажу: не плач, Настуню, Стефан напевно живе, напевно, ще перше, як почалася війна, вивезли їх далі на схід, а там не будуть так мордувати, боятимуться відповідальності, яка зтяжить на них за ті вбивства. Настуня прийняла ту думку як розсудливу і погодилась.

ПОХОРОН ПОМОРДОВАНИХ ЕНКАВЕДИСТАМИ В'ЯЗНІВ

Другого дня отримав я штафету, що завтра відбудеться похорон замордованих в Бережанах в'язнів, котрих родини не забрали до рідних сіл і міст. Відразу повідомив я підлеглих, щоби всі прибули на цей похорон.

Жалобна церемонія відбувалася дуже урочисто, відправили в церкві Богослуження священики, котрих ще не встигли заарештувати, промовляли над могилою провідники ОУН. По промовах хор заспівав прощальні похоронні пісні: “Со святими упокой”, “Ви жертвою в бою нерівнім лягли” і “Як ви умирали, вам дзвони не грали”. Всі люди плакали, а жінки просто ридали; молоді присягалися в глибині серця і душі, що ніколи не забудуть цих злочинів, що пімстять за смерть усіх невинно помордованих від початку існування сатанинської комуні.

Повертаючись із похорону, молодь кинулася стихійно шукати комуністів у місті й по селах, але нікого не застали, бо одні повтікали з большевиками, інші стали укриватися, знаючи, що нарід не простить їм цього нелюдського звірства.

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Перед днем 30 червня 1940 року дістав я штафету, в котрій провід ОУН повідомив, що 30 червня будемо в Бережанах обходити величаво день проголошення Вільної Незалежної Української

Держави. Відразу розіслав я штафети, щоби члени і симпатички ОУН, а також молодь і старші пішли великою громадою, урочисто вбрані в народні строї, з жовто-блакитними та червоно-чорними хоругвами. Збірний пункт району був біля села Гаю, над ставом, при вході до Бережан.

Я всім нагадував, щоби гарно й святочно убралися, але сам не мав ніякого нового вбрання, бо як вивозили на Сибір родичів, моє вбрання лишили вдома, а з дому батраки усе покрали. Кривоніс – заступник нашого відділу – питає, чому я в тім вбранню, в котрім переховувався? Кажу: ну що ж, не маю іншого. Кривоніс порадив: ходімо до Кондрата, Петрове вбрання буде добре, вберешся в позичене, він ще не повернувся з в'язниці. Так я й зробив, у позиченому вбранні пішов на таку історичну урочистість!

Тим часом уже стояли в рядах лапшинці, шумлянці, жуківці, до вербівців долучилися села Стриганці, Двірці й Біще, усі люди гарно вбрані, а дівчата, як пречудні цвіти, у вишивках серед майоріння жовто-блакитних та червоно-чорних прапорів.

Домарширували ми у рядах до середмістя, до церкви, де вже стояло багато молоді й старших людей із східних, південних і північних сіл Бережанщини.

На трибуні біля церкви зайняли місце провідники ОУН та свідома інтелігенція. Прапори, жовто-блакитні та червоно-чорні, заливалися з вишиваними народними строями. Провідник ОУН Бей – Г. Голяш відчитав Акт проголошення незалежності України, а опісля лунали промови. По промовах орхестра заграла гімн “Ще не вмерла Україна” і революційні пісні, а молодь в ритм маршу, на чолі з провідниками стала марширувати біля трибуни. Була це велика радість, що діждалися святкувати цей великий історичний День Незалежності. Тепер уже сміливо марширували, ніхто не обривав китайок і не паплюжив, поляки в перестрахи сиділи тихо, в місті мало показувалися.

Під вечір молодь і учасники святкування Незалежності відійшли до своїх сіл. При відході провідник Дон сказав мені, щоб я завтра прийшов до нього в Бережани.

Прийшов я згідно з наказом; провідник повідомив, що формуються наш уряд і головою міста вибрали доктора Баб'яка. Я повинен був з'явитися в Бережанах та працювати у слідчій поліції.

Не було то мені до вподоби, бо відчував я відразу до поліції, але наказ наказом – згодився.

Заохотив я ще чотирьох наших бережанців – Калинюка, Сника і братів Дябугів. Щойно стали ми укладати план роботи, як мене знову покликав Дон і каже: дякую, що добрих друзів зібрали до слідчої поліції, але на вас чекає важливіше завдання. Поїдете завтра з другом Плонським до Львова, там приділять вас у похідні групи. Конкретне завдання дасть вам крайовий провід ОУН.

Ще того самого дня поїхали ми до Львова, зголосилися на вулиці Руській до крайового проводу. Прийняв нас середнього зросту й віку чоловік, сказав, що маємо перейти вишкіл на вулиці Чарнецького, а замешкаємо в готелі при вулиці Словацького.

У приміщенні при вулиці Чарнецького вже відбувався виклад. На перерві нас покликав – якщо не помиляюсь – провідник Савицький і подав мені призначені для мене завдання: узяти на себе провід ОУН у Буковині й Добруджі, що перебувають під румунською окупацією. Ця пропозиція так мене схвилювала, що я навіть не слухав, куди призначили друга Плонського.

Після обіду при вулиці Руській, де столувалися всі заангажовані при уряді Ярослава Стецька, пішли ми до готелю.

Третього дня вранці на Руській під час багатолюдного сніданку хтось остерігаючим тоном нараз сказав: гестапівці обступили дім, випроваджують і арештують. Глянули ми з Плонським через вікно і бачимо: кільканадцять гестапівців закладають кайдани нашим, котрі ще були на коридорі. Я далі не розмірковую, вискакую через вікно з партеру ідальні на подвір'я, а за мною Плонський і ще кілька, котрих тільки з вигляду знав. На цьому подвір'ї гестапо ще не було. Ми попід стіною дійшли до другого коридору, з протилежного боку вийшли на вулицю і далі поспіхом подалися на Словацького, але й там уже гестапо обступило готель. – Що ж, не візьмемо наших речей, – сказав Плонський. Ми залишили все і йдемо на вулицю Личаківську, де мешкає моя кузинка Ірена. Вона дуже зраділа, бо ми не бачились вже понад два роки.

За хвилю приходить швагер, чоловік Ірени, і каже, що гестапо заарештувало весь український уряд з прем'єром Ярославом Стецьком, а також усіх, хто столувався на вулиці Руській і декого з Миської ради. По вулицях також хапають тих, на кого вказують донощики.

Увечері пішли ми до домівок у Вербові та Лапшині пішки, бо поїзди до Бережан ще не ходили, тому що були пошкоджені мости. Уже у Вербові, прощаючись, Плонський запитав, що буде далі. Я нічого певного не міг відповісти, бо й сам не знав, що чинити.

Найперше хотів я у Бережанах сконтактуватися з проводом, але мені не вдалося цього зробити, бо провідника Михайла Семчишина теж заарештувало гестапо. Що ж, повертаюся додому, до сестри Насті. Працювати вирішив у лісництві. Другого дня, йдучи до праці, завернув я до сільради, розмовляю з Йосифом Тоном, аж розмову перериває дзвінок телефона; підношу слухавку і враз занімів: голос Стефана. – Боже! Стефано, ти живий! – Каже, що він у Миколи Кузика в Бережанах, і просить приїхати по нього.

Відразу кинувся я на Старий Вербів до Насті. Вона щось на подвір'ї робила, а біля неї стояла Теклюня. Ще з вулиці гукаю: Настуню! Стефан в Бережанах! – Вхопив я на руки Теклюню, цілую і кажу: Теклюню! Тато приїде! Зараз запрягаємо коні до воза і їдемо усі троє до Бережан, до Кузика.

Приїжджаємо, Кузик відчиняє широко двері і просить до хати. Стефан хоча з палицею під пахвою, став і щиро вітається з Настею, з Теклюнею і зі мною. По дорозі додому Стефан розповів про свої переживання на допитах і у в'язниці та що чудом залишився живий. В слідстві його вимучили безперервними допитами і биттям. З в'язниці в Бережанах перевезли до Тернополя, а з Тернополя – до в'язниці в Бердичеві. У тюрмі в Бережанах часом бачив на прогульці Грицька Білоусового, Петра Кондрата, Дмитра Бідулу, Максима Гевка, Семена Кондрата і Дмитра Семчишина, з котрим навіть сиділи разом в одній камері. Їх обох з Дмитром Семчишином вивезли до в'язниці в Тернополі, а пізніше до Бердичева. Десь так 24 червня почули й зауважили якийсь неспокій серед охоронців в'язниці. На прогульці хтось підшепнув, що почалася війна між Німеччиною та СРСР. Звістка та підтримала їх. Незабаром вже гуки канонади було чути і в камерах. 28 червня скоросвіт почулося по коридорах гейби хтось розливав воду, і рознісся гострий запах бензину, а потім враз сильний вибух. Хтось скрикнув: горить в'язниця! Зірвалися вони перестрашені, не знали в паніці, що діяти: дослівно горить коридор, фарба стін і дверей. Трохи мали води, змочили коц і пробували витиснути замкнені двері, бо аж задиха-

лися. Двері під тиском піддалися. В коридорі вогонь горить уже лишень по стінах. В'язні вискочили і коридором поміж палаючими стінами кинулися до відчинених дверей на подвір'я. Було їх тільки з десять, по них посипалася кулеметна черга. Перед Стефаном біг Калинович з Бережан, високий, ставний чоловік – прошитий кулями, упав і звалив з ніг Стефана, обливаючи кров'ю. Крізь примружені очі Стефан бачив енкавудистів, вони добивали в'язнів, котрі ще подавали ознаки життя. Стефан лежав спокійно, стягнули з нього Калиновича. Один каже: “Брось єво, он і так падохнет”, а другий надумався: “Єщо єму всажу одну пулю”, – і стрілив. Відчув Стефан сильний біль у нозі, але ані не скрикнув.

Нараз загуділа сильна стрілянина десь далі. Енкавудисти панічно повтікали, а за кілька хвилин почали виходити решта ще живих в'язнів і всіх поранених занесли наразі у камери, котрих ще не ушкодив огонь; провізорично лахами попереув'язували рани і пішли геть з в'язниці. За хвилину прийшли вже німці, забрали Стефана та інших поранених в'язнів до шпиталю, а мертвих залишили, мабуть, люди поховали. В шпиталю Стефанові підлікували ногу, і він приїхав до Бережан, їхав трохи поїздом, а трохи німці везли військовими автами. В шпиталі німці дали посвідчення, що в Німеччині і на теренах, зайнятих німцями, можна йому їздити без плати, бо вийшов з в'язниці енкавудистів. – Людяний то вчинок, але німці хиба також – а особливо гестапо – не ліпші будуть, – сказав я, знаючи, що вони виробляли у Львові. – Так, пережив ти, Стефано, страхіття і чудом спасся. Ми також дуже переживали твій арешт, я навіть хотів здатися в руки енкавудистів, щоби тебе випустили, але родичі переконали, що це не допоможе, і Мамуня сказала: сину, вони і тебе знищать, і Стефана на випустять, то ж червоні кати!

ПРАЦЯ В НАДЛІСНИЦТВІ

У селі Раю, що біля Бережан, я влаштувався на роботу в бухгалтерії надлісництва, яка містилася в палацах графа Якуба Потоцького, а замешкав у Свирданів, де запізнав гарну їхню донечку Євгенію. Спочатку працювалося мені нелегко, це була перша така робота у бюрі, але з часом втягнувся я в неї, навіть полюбив.

Німці із “штурм штафель гестапо” ставали дедалі жорстокіші. Німці мали кращі вагони в поїздах, місця в трамваях і автобусах з написом “нур фюр дейче”. З’явилися так звані “фольксдойче” – це ті, що жили в Польщі, але були німцями за походженням. Вони мали право входити там, де були написи “нур фюр дейче”. Дуже прикро було дивитися, як люди тиснуться в трамваях чи поїздах, а вагони з написом “нур фюр дейче” їдуть пусті. З погордою дивилися німці на нас, українців. Почалися антижидівські акції, забирали жидів до “гетто” – спеціально виділеної частини міста, звідти забирали й розстрілювали масово – чоловіків, жінок та дітей. Рільники були змушені обов’язково здавати збіжжя для німецької держави. Почали також примусово забирати молодь до праці в Німеччині. Але найгірше було те, що заарештували Український Уряд з Ярославом Стецьком за проголошення незалежності України, а також провідника ОУН Степана Бандеру, провід ОУН вищого й нижчого щаблів.

Члени ОУН, котрих ще не арештували, почали шукати контактів, зв’язків і готуватися до боротьби з новим окупантом з-під знаку “гакен-кройца”.

Вдень я працював у надлісництві, а вечорами відбувалися сходи ОУН, на котрих ми обговорювали політичні справи і потребу творення українських збройних сил. Провід ОУН в Бережанському повіті знову взяв на себе Г. Голяш – “Бей”. Я продовжував працювати під псевдо “Шелест”.

Завдяки старанням УДК (Український Допомоговий Комітет), котрий очолював В. Кубійович, німці дозволили створити нам Українську Допомогову Поліцію, куди почали зголошуватись навіть незаангажовані політично і байдужі до національних справ чоловіки. На сходинах новий провід ОУН Бандери теж постановив, щоби в поліцію зголошувалися й бандерівці. По-перше, туди записувалися мельниківці, котрі ставляться позитивно до німецького уряду і їх не арештовують, тож і до нас ставлення дещо злагіднять. По-друге, поліція буде озброєна, і коли доведеться почати збройну боротьбу проти нового окупанта чи проти ще не розбитої червоної Москви, будемо мати вже вишколені й озброєні сили. По-третє, якщо українці не створять допомогової поліції, то поляки, які тільки на те й чекають, створять свою поліцію, яку вже мають

у Польщі, а вже при гестапо в слідчій поліції є споро поляків, навіть фольксдойчерів, котрі служать інтересам Польщі.

Крайовий провід ОУН також був тої думки і вважав, що німці не виграють війни, не стануть побідниками над червоною Москвою, бо й самі несуть поневолення народам, хочуть, щоб Німеччина панувала над світом. Прийде незабаром час зудару ще і з альянтами, – сказав провідник Бей.

Десь по двох місяцях довідуюся, що Українська Допомогова Поліція є в Бережанах, і секретарем працює Микола Кузима, також член ОУН. Постановив і я піти до поліції, але спершу хотів поговорити з провідником ОУН Беєм. Провідник сказав, що в цій поліції треба наших свідомих хлопців, щоби сіпо не служили німцям: – Я хотів навіть вам запропонувати, щоби ви провели там нашу роботу, а через вас будемо мати зв'язки з проводом ОУН – бандерівцями.

Звільнившись із праці в надлісництві, я зложив подання до Повітової команди української поліції в Бережанах, де керівництво обняв професор української гімназії в Рогатині Бачинський. Він призначив мене писарем Повітової команди української поліції в Підгайцях, де повітовим комендантом був професор Бережанської гімназії Кокоруза, котрий радо мене прийняв, бо знав мене в Бережанах. До акції погрому жидів української поліції не брали, ангажували тільки до кримінальних справ. Коли комендант Кокоруза сказав мені, що є можливість піти до поліційної школи у Львові, я погодився і за кілька днів був уже у Львові, зголосившись до Команди поліційної школи, котра містилася при вулиці Стрийській. У школі побачив кількох знайомих, а між ними з Бережан Кизиму, Снилика і Кордубу. Старшинами вишколу були воїни Карпатської Січі, а також старшини Українських Січових Стрільців. Предмети навчання були цікаві: з карного права і цивільного кодексу, з історії України, з військовости, а втім і зброезнання.

Закінчивши школу, дістав я місце коменданта поліції у Вишнівчику Підгаєцького повіту. На тій команді були поліцаї – члени ОУН Борик з села Лапшина, Дарміць з Рогатинщини, Голяш із села Збишок, а також не-члени ОУН Крижанівський з Бережан і ще один, прізвища котрого не тямлю. Не гаючись нав'язав я кон-

такти з проводом ОУН, праця якого вже майже стабілізувалася після масових арештів, які провело гестапо. Запізнав я навіть урядників волосної ради, членів ОУН Миськова, Вишиваного, Гожака, а також дуже активного члена ОУН, провідника району Якова Гавду. З Миськовим, головою волосної ради, я заприятелював, запізнав він мене з гарною дівчиною Олею Горішною з села Сапови. Ми почали часто стрічатися, я навіть відвідував її дім і родичів. Оліні батьки не ставили спротиву нашим стрічам, хоча були винятково багаті люди. Чим частіше ми стрічалися, тим більше зростало взаємне кохання. Відчував я якесь особливе задоволення і сенс життя. Поїхали ми обоє навіть до сестри Насті у Старий Вербів. Настя теж вподобала собі Олю. Постановили ми поборатися. Тепер не сидів я похнюплений, лише в роздумах. У вільні від праці хвилини розмовляли ми, дивився я в її блакитні очі і здавалося, що вони говорять до мене мовою душі, що манять мене і благають: кохай мене! Я дам тобі повноту душевної розкоші, подарую тобі любов чисту, святую, невинну, поведу тебе за брами святая святих, куда не загляне натовп профанів, де будемо священнослужителями кохання – я і ти. – Слухав я тих таємничих закликів, наче раб, задивлений в обличчя Олі. Постановили ми повинчатися, хоча такі були бурхливі часи! Свою згоду дали батьки Оліні, моя сестра Настя і швагер Стефан, який завжди був до мене добрий, як рідний брат. Знову жаль стиснув серце, що нема біля мене родичів, котрі б дорадили щиро, чи варто дружитися в такі часи хуртовини воєнної, бо ж недоля може нас розлучити навіть по шлюбі. Боже! Чи ж мої Мамуня й Татуньо живуть ще на засланні в Сибіру?! Не поблагословлять на нову дорогу життя, навіть не будуть знати, що їхній пестій – як називали мене – вже жениться.

Праці в потребах ОУН ставало щораз більше, необхідність наві'язувати контакти також зростала, треба було негайно розгорнути працю на Волині, де мордують наше свідоме населення не лише гестапо, але і комуністична партизанка Колпака, Батальйони Хлопске, а навіть Армія Крайова.

Сходи́ни ОУН робили ми часто у Зарваницькім лісі біля мосту, де нібито якісь нечисті сили ходять по ночах, як говорили люди. На одних сходинах і мені вдалося зазнати дивного враження,

було це, мабуть, 15 березня 1943 року. Робимо ми сходини в Зарваницькому лісі біля згаданого мосту. Питання були порушені дуже актуальні. УДК за дозволом німецької влади почав створювати СС Дивізію “Галичина”, до якої вербують наших українських хлопців; ОУН Бандери не ставиться до цього надто прихильно, але й не чинить спротиву. До наших теренів наближалися комуністичні партизанські загони під командою Колпака, і треба було прискіпити створення власних збройних сил, збільшити відділи УПА на Волині і протистояти примусовому вивезенню на роботу до Німеччини. Опівночі ми розійшлися кожен у свій бік. Я йду з одним другом із села Гайворонки. Переходимо через міст і нараз чуємо рик корови, оглянувся я, а з-під моста виходить корова і зближається до мене. Мій друг присіпшив крок, а я гейби степи зі страху, витяг з кобури револьвера і хотів стріляти, але вмить опанувався. Та невже то нечиста сила, про котру люди оповідають? Корова наблизилася до мене, понюхала і рушила слідом, як на поворозку. Іду з нею, а друга мого вже й не видно, хоча ніч місячна. Вхожу з тою коровою до Вишнівчика, на передмісті скрикнув вартовий: стій, хто іде?! Корова враз зігнула голову вділ, рогами звалила вартового на землю і давай шарпати його то в один, то в другий бік. Вартовий верещить щосили, люди з хат повибігали, а між ними війт Миськів. Я не знаю зовсім, що діяти, але ж треба якось допомогти вартовому. Що ж, підходжу до роз’юшеної корови (чи, може, дідька) і кличу: Хойці, на-на! Корова перестала шарпати вартового, підійшла до мене, знову нюхає. Миськів кричить: запровадь її до стражацької ремізи. – Я подався до ремізи, корова за мною. Лишив я корову, замкнув двері, попрощався з Миськовим і пішов спати.

Рано будить мене війт і каже, що в ремізі нема корови, а лише сліди босих ніг. Убрався я, пішли ми подивитися: і справді, бачу на свіжопритрушеному снігу сліди босих ніг, а корови таки нема. Оповідую Миськову, де та корова до мене прийшла-прилучилася, а Миськів каже: то хіба був чорт, там уже нераз люди бачили його. Я став роздумувати, чому була там корова, та ще й опівночі. Прийшов на кухню на снідання і чую, жінки дві, кухарки, щось говорять, і одна оповідає: знаєте, зраненька вийшла я надвір, а в ремізі реве моя красуня. Побігла я боса і привела до стайні. Аж я

вголос розсміявся і став оповідати, де ту корову стрінув. Додумався тепер, що, мабуть, корову украли злодії, але настрашилися нас, втекли, і корова долучилася до мене. А жінка на те каже: і вона вас не била? Та ж вона всіх б'є так завзято, що літом таблицю на чолі носить! – От так, подумав я, люди схильні вірити в існування нечистих сил, не справдять пригоди, та ще й іншим переказують. Коли б не ви, кажу до жінки, я також був би повірив у нечисті сили.

Десь наприкінці травня приснився мені дивний сон. Снилось, ніби йду з Олею збіжжям дозрілим біля Зарваниці, нараз зі збіжжя вилізла гадюка і вкусила мене вище ліктя, Оля десь зникає, а я буджуся в болю. Що за сон? – подумав я. От спиться та й сниться, як приказка каже.

Прийшов я на другий день до Олі в Сапову. Оля запитує: коли будемо вінчатися? – Коли ти хочеш, – кажу я. Постановили ми, що буде це 2 червня 1943 року. На весілля прийшла найближча Олина родина і моя сестра Настуня. Шлюб узяли ми в зарваницькій церкві, вінчав нас о. Головінський, колишній капелан Українських Січових Стрільців. Сказав патріотичну чуттєву проповідь про долю нашого народу; слухаючи, не можна було втримати сліз. Заграли церковні органи, і вірні присутні відспівали нам “многая літа”.

Так побралися ми. Оля вдень перебувала в мене на станиці, а ввечері йшла до свого дому.

Комендант повітової поліції Кокоруза, приїхавши до мене, сказав, що наступного дня гестапо планує забрати з Вишнівчика жидів, а там хиба до гетто чи до ліквідації. Жидівських родин в цьому містечку жило небагато і гетто не було. По від'їзді візитатора я сказав дівчині-жидівці, котру кликали Марія, що завтра гестапо задумало забрати жидів з Вишнівчика до Підгаєць, хиба до гетто. – Скажи це родичам, і якщо вони не хочуть туди їхати, то хай роблять, як вважають. Про те, що я тобі сказав, не оповідай нікому. Був це крок дуже нерозсудний, але було мені жаль жидів, що їх німці так масово винищують.

Другого дня, скоросвіт, гестапо наїхало на містечко, але жидів мало забрали, бо їхні доми були майже пусті. Мабуть, моє опередження дало свої наслідки, напевно, жидівочка повідомила не лише своїх родичів.

Тоді ж поїхав я в Підгайці до коменданта Кокорузи і почув від нього, що гестапо мною цікавиться: кілька днів тому домагалися від нього opinii про мою діяльність в ОУН. То мене стривожило: невже щось довідалися про опередження жидів? Але ж тут хіба немає ніякого зв'язку, бо запитали значно раніше, ніж я жидів повідомив. Що ж, мабуть, хтось доносить, що наша станиця хоче насамперед служити Україні, що почали ми ту працю з наміром допомагати нашому народові і берегти його від насильства окупантів.

На станиці нашій охота працювати далі на користь гітлерівського окупанта зникала. Одного разу сказав мені Борик: а що було б, друже, якби так сталося, що я зник зі зброєю і більше не повернувся на станицю? – Знаю, друже Борик, що плануєте піти в ряди щойно створеної Української Повстанської Армії, боротися за волю України. Щастя вам Боже в тих намірах. Я також над тим думав, і прийде час, що так і зроблю. Знаєте, що чинять німці з нашим народом по таборах концентраційних? І по в'язницях мордують, тортурують, розстрілюють, збіжжя під загрозою стягають, на роботи примусові забирають молодь. В Києві розстріляли і в Бабиному Яру закопали разом з жидами нашого, із села Раю, провідника ОУН Мирона! Чим вони, гітлерівці, різняться від комуни червоної? Зізволити на створення СС Дивізії “Галичина”, і то лише з гербом Львова на емблемі, бо тризуба далі не хочуть бачити – як символу волі, а ми, члени ОУН, тепер, коли вже створилася Українська Повстанська Армія, маємо далі бути вислужниками? Ні! Прийде незабаром час, що ми також опинимося в рядах УПА.

Четвертого червня пішов я на ніч до Олі, ніч минула щасливо, і ані я, ні Оля не припускали, що на четвертий день по шлюбні лукава доля нас розлучить назавжди, що довершилася наша любов на третій день по вінчанню!

П'ятого червня штафетою повідомили, щоби того дня прибути до села Котузова на сходини, котрі зачнуться об одинадцятій годині в помешканні Вишиваного. Прибув я на означений час і застав друзів Миськова, Вишиваного, Годжака, Гавду і ще чотирьох, котрих зовсім не знав. Потім прийшли ще двоє не знайомих мені друзів.

Політична ситуація на Волині, Холмщині і Поліссі була складна. Наше населення зазнало споро знущань від партизанів під командою Колпака, котрим сприяють польські підпільні організації, Батальйони Хлопске і Армія Крайова. Вони грабують українське населення, навіть убивають свідомих українців. Ситуація та вимагає радикального посилення існуючих там збройних сил відділів УПА. Отже, треба зголошуватися в УПА. Треба також зберігати нашу молодь, щоби масово не вербували до СС Дивізії “Галичина” і до Німеччини на примусові роботи. Німецькі збройні сили нездатні будуть виконувати накази Гітлера і його кліки, німецькі сили підуть в дефензиву, бо не витримають удару ззовні американсько-англійських військ та відновлених сил Москви і внутрішньої боротьби з партизанськими відділами. Після розпаду гітлерівської Німеччини, напевно, почнеться боротьба між комуністичною Москвою і Америкою та Англією, тих два протилежні устрої не знайдуть спільної мови, бо комуна претендує на світове панування. У тій военній хуртовині Україна повинна створити потужні збройні сили, готові захищатися від нових претендентів до панування над Україною. Наше завдання тепер – побільшувати і зберігати свої збройні сили, вишколювати їх та громадити зброю, а водночас захищати наш нарід від винищення й грабіжництва.

ПРОСТРІЛЕНИЙ І ЗААРЕШТОВАНИЙ ГЕСТАПО

Солтис села після закінчення сходин сказав, що до Вишнівчика їде господар і забере мене з собою. Подякував я і сів біля господаря на фіру. На роздоріжжі Вишнівчик–Зарваниця, біля могили висипаної на вічну ганьбу Москви, надїхало авто і затрималося біля нас; вискакують гестапівці і відразу з горловим криком “Гальт! Генде гох!” Підніс я руки, а вони кажуть злазити з воза. Я підкорився. Позривали мені погони, забрали пістолет і вимагають, щоби сів у автомобіль, бо я заарештований.

При авто стоїть есесівський офіцер, а біля нього – комендант Української поліції з Підгаєць, прізвище Кухтин. Ззаду мене провадить гестапівець, пістолет майже притулив до плечей і каже сідати в авто. В ту мить гейби мені щось шепнуло: втікай! Бо по-

жалієш тої хвилини! – Вдарив я в бік есесмана, цей, падаючи в фосу, вистрелив, а я перескочив через фосу і щосили втікаю в село Котузів. За мною посипались постріли, але відчуваю, що не поранений. Жінки в полі сапали буряки й наробили крику. Вбіг я в село, оглядаюся: гестапівців лишив я далеко позаду, але вони все ще стріляють. Тікати в село рівною дорогою? Мене будуть бачити і продовжать стрілянину. Звернув я на якесь подвір'я, переді мною подільський пліт; скочив я на нього, пліт завалився, і я з ним валюся на землю, зриваюся й лечу, перескакую потік і знову чую постріли і гейби стерпло ліве плече. Тікаю далі, бачу перед собою сад, за ним церкву, і хочу туди ще добігти, нараз в очах темніє... Гестапівці стягнули з мене маринарку, рвуть мою сорочку і тамують кров з раненої лівої руки під пахвою, а навколо згуртувалися заплакані жінки.

Гестапівці запровадили мене до авта, доправили в Підгайці і щойно в шпиталі забандажували прострілену руку, а потім завезли до в'язниці в Бережанах. Перед тим, як запровадити до камери, в'язнична сторожа – самі поляки – забрала золотий годинник, шлюбний перстень та 40 доларів. Вкинули мені якийсь старий кожух, бо постелі не було.

Почув я щойно тепер сильний біль руки. Спускаю кляпу, приходить відділовий: “що хцеце?” – питає. Прошу лікаря, бо шалено болить мене рана. “Дзісйй нема лекажа, але зглоше”, замкнув двері і пішов.

Ніч минула в болях і роздумах. Думав про Олю, бо щойно п'ятий день по шлюбі, а доля нас розлучила, мабуть, назавжди!

У тих роздумах біль рани дещо затих, і я заснув. Уже дніло, коли прокинувся з дуже дивного, гідного подиву сну. Снилось мені, що був я у сестри Настуні на Старому Вербові. Від потоку доріжкою серед густого дозріваючого збіжжя пшениці біжать троє гарних коней каштанів. Ловлю одного, сідаю на нього верхи і їду на велике поле. Нараз десь збіжжя зникає, а простягається чорна рілля, а ген-ген в небосхилі оре мій Татуньо. Кінь піді мною тепер карий, щораз слабне, падає на передні ноги і знову підноситься, ослаблений, ледве крокує. Доїжджаю до дороги біля кам'яного хреста на великому полі, могила біля нього, поросла травою. Злажу з коня, котрий став хапчиво пасти цю траву, а я зачав

молитися. На хресті показалася чорна шарфа-лента, знімаю її з хреста, перевішую її через себе, сідаю знову на коня і повертаю до сестри. Ближче дому знову показалося збіжжя, але колоски гейби градом збиті. Приїжджаю на подвір'я, пускаю коня – знову каштана; кінь долучив до двох інших, і вони побігли в поламане збіжжя. Сон був такий виразний, що змалював би його, якби мав малярський хист. Роздумую, і цікавить мене, що значить цей сон – чи ж переживу усі страхіння, терпіння і буду жити ціле життя в жалобі?!..

Вранці випроводжує мене відділовий на “дижурку”, подають нове убрання й білля, кажуть, що принесла родина, треба перебрати, а закровавлене їм віддати.

Боже! Вже певно Оля знає, що я живий, передала нове убрання, а закровавлене забирає, певно, Насті й Стефанові сказала, що зі мною сталося.

П'ять років проминуло як сидів я в цьому відділі ще за санацийної Польщі, але в постій камері, тоді дещо в іншому світлі бачив я Німеччину, читав Гітлера “Майн кампф”, але з відношення Німеччини до Карпатської України можна було передбачити, що на Україну прийдуть не як визволителі-союзники, а як нові жорстокі окупанти. І так сталося. Скільки вони вже розстріляли найкращих синів українського народу, скільки кинули до в'язниць!

Лікар Менцінський перебандажував мені руку і сказав, що треба було б постійного лікарського догляду. Запропонував щось родині переказати, якщо я хочу і маю потребу. Здивувало мене, що лікар-поляк готовий мені допомогти. Що ж, сказав я, мене ще не переслухували, тож не знаю, чому заарештували.

Слухання справи почалося на третій день, коли гестапівці привезли мене до в'язниці в Тернополі і посадили в одиночку, ч. 6. З'ясовували, чи належу до ОУН і яке становище займав. Переслухували польською мовою і поводитися брутально, навіть били. Два тижні допитували майже щодня і весь час ставили подібні запитання і використовували подібні методи, хоча слідчі мінялися. А за тих два тижні санітар лише раз перебандажував мені руку. На прогулянки також ніколи не випускали. Їсти давали 250 грамів чорного хліба на добу, двічі на день гіркої ячмінної чорної кави і один раз – зупу, рідку й пісну.

Я просив відділового, щоби мене запровадили до лікаря, бо рука вся зсиніла, нерухома. Нарешті з'явився якийсь інший відділовий і каже, що гестапо зізволило запровадити мене на огляд до шпиталю. Подумав я: може, тепер буде нагода втекти. Відділовий, хиба поляк, бо заговорив до мене по-польськи, каже, ніби здогадався: “не пробуй пан часем уцекаць, я бендем стшеляць за панем, може і не забіць, але пана натихмяст гестапо злапе, їх ту пелно, бо появилa сен партизантка радзецька”. Що ж, думаю, добре радить, я направду себе дуже зле почуваю, дуже ослаблений.

Лікарі оглянули рану і заявили, що мене повинні лікувати в шпиталі, бо хоча рана гоїться, але збирається пухляк під паховою внаслідок того, що пробита стінка артерії. Пошкоджені також нерви, тому рука нерухома, треба її далі носити на тамбляку. Відділовий обіцяв усе переказати до гестапо, а вони там вирішать, що буде далі.

Приводять мене знову до камери – і знову та ж туга залишилася за рідними, за волею і молитва до Господа Бога, щоби те все пережити і ще колись вийти на волю, до рідних повернути, бодай ще раз досита наїстися, наговоритися досхочу, дізнатися, що в світі діється. І раптом – несподіванка: дають мені посылку (як називали, пачку) з харчами: хліб, цукор, масло і вуджена солонина, а також короткі сподні і сорочка з короткими рукавами. Боже! Що за радість! Рідні і Оля про мене пам'ятають, вже не буду так голоду зазнавати, хоча трохи підкріплю здоров'я.

З'їв я хліба з дуже смачною солониною й ну далі – як звір у клітці – ходити і роздумувати, чого мені в пачці подали короткі сподні і сорочку з короткими рукавами. Знають, що таке вбрання у в'язниці непрактичне, що у в'язниці придатні убрання теплі, чейже Стефан сидів у в'язниці, знає, що тут часто холодно, чи ж би то знак, що недовго буду в неволі? Ходячи по камері, почав я складати пісню:

*Цить, Олю, не сумуй,
Про мене пам'ятай,
Невдовзі скінчиться
Страждання.
Мов цвітку тя стріну*

*Восени десь в саду,
До грудей припаду,
Кохання.*

*Минули вже літа, як ми колись обое
На крилах юних мрій летіли в щастя дні.
Минули вже літа, як було нас лиш двоє,
Святу, вірну любов ти присягла мені.*

*Минуло все, мов сон, доля зламала крила.
Каліка я без сил, попав у льох тюрми.
І молодість моя мене вже не пестила.
І щастя поплигло у каламуть грізну.*

*Доле! Ведеш мене манітними стежками,
Доле! Чому готуєш стільки мені мук?
Лишився я мов те дитя без мами,
Над котрим кряче голодний чорний крук.*

*І молодість свою навіки вже працяю,
Хоч щастя я ніколи не зазнав.*

На третій день після отримання пачки якийсь новий відділовий випустив мене вперше на подвір'я тернопільської тюрми. Я spacerую вільним кроком, а відділовий за мною, і каже по-українськи: на волі думали, що ви вже не живете, тепер вже знають, що ви при життю. Будьте готові, незабаром вийдете на волю. Вас не вільно було на spacer випускати, але я вдаю, що того не знав і випустив, щоби вам про те сказати. Вже вертаймо в камеру. – Запровадив мене до камери, глянули ми собі по-приятельськи в очі, і він замкнув двері.

Знову нові роздуми: що те все означає, як та воля має прийти? Невже нападуть наші і визволять нас, бо не лише я сиджу тут, є ще інші члени ОУН.

Почуваюся дедалі краще, вже і в лікті згинаю руку.

26 вересня 1943 року після перевірки вночі чую якийсь нещоденний рух в коридорі: скрегіт замків і тиха балачка. Нараз заскрипів замок в моїх дверях, в коридорі бачу відділових і гестапівців. Відділовий увійшов до мене і каже: “пакуй своє жечі і вискауй на коритаж”.

Скоро спакував я що мав, виходжу і бачу чимало в'язнів, котрих десь випроводжують і мені кажуть іти за ними. Ото визволення! – подумав я. Та це хиба акція на жидів, і я з ними втрапив, але коли б навіть і так, то ще в останній хвилині спробую тікати, нехай забивають при втечі.

Відділові запровадили нас до великої камери. Входжу, бачу десь із 20 в'язнів, майже усі бородаті. Запитую: “чи між вами є християни?” У відповідь до мене підійшли Петро Болахівський і Євстахій Дудар і кажуть: Василю! Та то усі наші хлопці: Семен Левицький, Стефан Процик, Микола Зацухний. – Боже! Годі вас упізнати – усі ви змарнілі, зарослі.

І що, друзі, буде з нами? – запитав я. На те Іван Кардаш каже: та відомо! Жидів також забирають в одну камеру, може, прийдеться нам лежати в одній могилі, хоча ми християни.

Одні моляться і сльози втирають, а я присів на підлозі при Болахівському й Дудареві. Болахівський задумливо і тихо загомонів пісню:

*Нема вже в нас стріхи,
Ніхто не зазнає утіхи,
По світі мандруєм, хоч ніц вже не чуєм,
Бурлацькая кров в нас пливе.*

Я прилучився до його чудового чистого голосу і тихенько в два голоси співаємо. В камері усе затихло, спів заспокоїв навіть три-чотири думки про розстріл.

Долинув гомін дзвону на ратуші, вибиває нічну дванадцяту годину, в коридорі збільшується шум, на в'язничнім подвір'ї чути гуркіт самоходів: випроводжують до самоходів жидів. В камері мертва тиша; нараз заскрипів замок; відмикають двері: “аусгеганген!” – проредерся горляний голос гестапівця. Зачали ми виходити на в'язничне подвір'я і входити до тягарових критих машин. Боже! Щоби хоч разом їхати із друзями, з ними було б відважніше вмирати.

Наладували нас так, що обернутися годі. Мотор загарчав, рушили ми. Дудар каже: друзі, їдемо на двірець, бо чути було, як через рейки колеса стукали.

Машина затрималася, стоять два ряди гестапівців, кажуть виходити, верещать “лявс! лявс!” і б’ють гумовими палицями в’язнів, які переходять поміж їх ряди.

Входимо у вагон, де вже є дівчата-в’язні. Пізнаю між ними “Галю” – це псевдо, прізвища я не знав. Вітаємося поглядом і кажу: і ви тут? – Так, каже, щойно два тижні, як мене заарештували. – Що нового і куди нас повезуть? – питаю. Галя каже: якщо везтимуть нас на Рогатин, то в дорозі наші визволять, а як на Золочів, то хто знає. – За хвилину прийшли гестапівці і забрали дівчат з нашого вагону. Більше я Галі не бачив.

Вранці поїзд рушив в керунку Рогатина, під’їхав до першої зупинки, машиніст подав назад знову до Тернополя, долучив новий локомотив і рушив на Золочів.

Перед полуднем прибули ми на станцію Підзамче у Львові, а ввечері привезли нас до в’язниці Лонцького у Львові. Виладували на подвір’я в’язничне, де вже було споро в’язнів з Івано-Франківщини (Станіславщини). В’язні були різних національностей і різних політичних орієнтацій: українці – члени ОУН і члени КПЗУ, були поляки з Армії Крайової і Батальйонів Хлопських, були жиди і чимало партизанів-колпаківців.

На ніч усіх помістили до камер; зі мною було кілька поляків, решта – українці. Навіть знайомі були з Підгаєччини – Іван Кардаш із синами Василем і Михайлом.

Зранку знову гестапівці в супроводі сторожі повипускали нас на подвір’я, зачали вчитувати імена і прізвища в’язнів, одним казали ставати біля муру, а іншим з протилежного боку. Вчитали й мене, сказали йти до групи на подвір’ї, де також були майже всі знайомі. Приїхали вантажівки, заладували нас до них і везуть, а куди – не додумуємось, кожен припускає: хіба на розстріл, гестапо часто таке практикує. Нарешті авто затрималося, знову привезли нас на Підзамче. Наказали сідати до товарових вагонів з маленькими віконцями, забезпеченими кільчастими дротами.

Недалеко біля вагонів на вулиці згромадилося безліч людей і показують, що мають для нас хліб. В’язні порозгинали трохи дроти і повитягали руки і зачали ловити хліб, що кидали до нас люди. Не все вдалося зловити, але таки пару хлібин в нашому вагоні знайшлося. Гестапівці верещали на людей, відганяли їх, але львів’яни не дуже звертали увагу на ті крики.

КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТАБІР АВШВІЦ – ОСВЕНЦІМ

Ввечері 30 вересня 1943 року вагони з в'язнями рушили на Перемишль. Біля кожного вагона – відкрита платформа з чотирма кулеметами і обставою гестапівців. Недалеко Ярослав вночі вдарив скорострільний вогонь. Поїзд затримався, ще якийсь час стрілянина продовжувалась і нарешті зтихла. Поїзд рушив далі і затримався аж уранці. Відмикають двері вагонів і кажуть нам виходити і ставати в три ряди. Дивлюсь – на брамі напис “Авшвіц–Біркенау”. Ведуть нас через браму, на котрій ще інший напис: “Арбайт махт фрай”. Входимо до табору – о Боже! В'язні в смугастих убраннях, їх муштрують і б'ють з криком “гін леген! Ауфштеген! Марш-марш!”

Я пригадав, що в Авшвіці є Михайло Семчишин (Черник-Дон), провідник, з котрим сиділи ми на лаві підсудних ще за санаційної Польщі і переховувались від 1939 до 1941 року за першої окупації червоної Москви. Якби то довідатися, де він є!

На підвищенні стоїть в'язень і заповідає, що підемо отримувати таборове убрання, а перед тим – до купелі і татуювання. Стояв я неподалік від нього і запитав, чи він часом не стрічав в'язня Михайла Семчишина. Зараз приведу, – сказав в'язень. Я називаюся Богдан Комарницький, – і подав мені руку. За хвилину прийшов Михайло, обнялись ми і щиро привіталися. Михайло каже, що з листів знав про моє поранення та арешт. Каже, щоби укласти список усіх заарештованих за ОУН, то прилучать нас до своєї групи в'язнів “Бандера Беверунг”.

Зібрали ми, не вагаючись, усіх в'язнів ОУН, яких привезли зі Львова 1 жовтня 1943 року. Ось список цих людей:

1. Арсенич Дмитро	9. Болехівський Петро
2. Артим Іван	10. Борис Михайло
3. Бачинський Володимир	11. Бодурович (?)
4. Башук Петро	12. Вакуловський Ілля
5. Беца Павло	13. Ватогович (?)
6. Бирик Володимир	14. Волчук Юліян
7. Бойко Іван	15. Галаса Роман
8. Бойчук Василь	16. Гошовський Микола

17. о. Гермасюк (?)
18. Дмитрів Михайло
19. Дрогомирецький (?)
20. Дубей (?)
21. Дудар Остап
22. Жмур (?)
23. Зарічанський Тимко
24. Зацухний Микола
25. Іванець Іван
26. Іванець Роман
27. Іваник Василь
28. Івахів Іван
29. Кардаш Василь
30. Кардаш Іван
31. Кардаш Михайло
32. Качор Богдан
33. Кашуба Іван
34. Кійко Іван
35. Кійко Михайло
36. Климко Володимир
37. о. Климчак Михайло
38. Клюк Олекса
39. Клюфінський Іван
40. Коваль Василь
41. Коваль Михайло
42. о. Ковальський Юрій
43. Ковальський Петро
44. Коломийчук (?)
45. Кичмарик Франко
46. Костюк Роман
47. Крочак Теодор
48. Крижанівський (?)
49. Курило (?)
50. Куртяк Стефан
51. Кичик Микола
52. Лагола Іван
53. Лазарук (?)
54. Ласка Михайло
55. Лешко (?)
56. Левицький Семен
57. Лесюк (?)
58. Липка Іван
59. Лівшин (?)
60. Лицишин Федір
61. Лобай Володимир
62. Лобода Григорій
63. Лучин Іван
64. Маршицький Юрій
65. Марущак Іван
66. Марущак Григорій
67. Масинець (?)
68. Маслович Петро
69. Матла Зенон
70. Мелимука Володимир
71. Мельник Тиміш
72. Мусікевич Михайло
73. Наконечний (?)
74. Наняк Григорій
75. Олійник Ярослав
76. Омелян (?)
77. Омелян (?)
78. Оренчук Володимир
79. Павлишин Ярослав
80. Пелиничко Григорій
81. Пастернак Юрій
82. Петелицький Стефан
83. Прокуда Володимир
84. Процик Стефан
85. Ровенчук Григорій
86. Ровенчук Михайло
87. Ровенчук Іван
88. Риндяк Василь
89. Рудакевич Євстахій
90. Савчук Володимир

91. Секрета Михайло	103. Фрей Микола
92. Сенчак Петро	104. Федорика Остап
93. Сіхневич (?)	105. Цебер Микола
94. Скоробогатий
Сильвестр	106. Цюман Василь
95. Скура Ярослав	107. Чернега Іван
96. Собків Богдан	108. Чуйко Михайло
97. Сосна Григорій	109. Чуйко Михайло
98. Солом'яний Михайло	110. Чорний Іван
99. Сташко Михайло	111. Чорний Іван
100. Стронціцький
Михайло	112. Чорний Микола
101. Тацій Мирослав	113. Шарко Володимир
102. Тацій Никифор	114. Шевчук Іван

Убрання наше і взуття забрали в депозит, а видали нам в'язничний одяг у смужки і дерев'янки на ноги. Пустили нас до лазні під душ, кожний дістав сіре мило та рушник. Після купелі сказали нам підходити до татуювання. Тут, у таборі, рядили вже самі в'язні, призначені до виконання обов'язків чи певних функцій, а есесмени наглядали.

Наш львівський транспорт отримав так званий “гефтлінгснумер”, котрий містився в межах 154-ї тисячі. Я мав номер 154.435, викололи на правій руці, бо ліва була нерухома. Процес відбувався примітивно: мачали голку в туш і кололи-пускали під шкіру, часом і кривавило, коли всаджували глибше.

Зареєстрували тепер уже не лише персоналії, але передусім номери в'язнів. На табірному вбранні також пришивали малий полотняний прямокутник, 2×8 см, на ньому виписаний номер і вималюваний трикутник. Трикутники (як там називали – “вінклі”) були в чотирьох кольорах, це говорило, за що потрапив до табору. Політичні мали “вінклі” червоні, злодії – зелені, збоченці – фіолетові, диверсанти – чорні, а жиди – сіоністичні зірки. Наша група дістала чорні вінклі з літерою “Р”, тобто нас зачислили до руських партизанів.

Під час татуювання і фасування убрань хоча усі нагі були, але трохи відчувалося відпруження. Михайло з Комарницьким зорга-

нізували каву, що трошки нас підкріпило. Наблизилися до нас в'язні “проміненти” – німці, котрі сиділи за комуністичну діяльність – і попросили, щоби ми заспівали “Волга-Волга”. Михайло Семчишин і Богдан Комарницький кажуть: заспівайте, як можете. Кажу я до Петра Болахівського, знаного співака з хору Котка і професійного диригента: заспіваймо, може, то для нас краще буде? Петрові про спів не треба було двічі говорити: зібрав пару хлопців, я також приєднався, і заспівали ми. Посипалися гучні оплески, бо гарно ми на голося заспівали і навіть забули, що ми нагі. Петро з піднесенням каже: Друзі! Заспіваймо ще й нашу – “Ти Україно”. На цю пісню не треба було довго чекати ані тонації подавати. Як грім з ясного неба загриміло:

*Ти Україно! Ти любя Ненько!
Тобі вірненько присягав.
Серця кров і любов,
Все тобі віддати в боротьбі.
За Україну, за її волю,
За честь, за славу, за Народ!*

Знову посипалися ще гучніші оплески, а декотрим потекли рясні сльози з очей. Далі ми не співали, бо надійшли есесмани. Німці-в'язні, котрі просили співати, принесли нам хліб і каву – навіть солодку – роздали усім, хто був, не лише співакам, але й слухачам.

У блоках панувала зовсім інша атмосфера. Проміненти з зеленими “вінклями” (“блокельтестери”, “штубові”, “блокшрайбери”) почали нас заганяти з криком на триповерхові койки-ліжка – причі. Я зайняв нижнє ліжко, бо не мав сили і змоги вилазити вище: ліва рука дуже боліла і була невідна.

Ще не встигли ми розміститися, як “блокельтестер” закричав “міттаг!” Кожний дістав миску і до неї ріденької зупи.

Увечері почалася муштра. Учили нас команди, а найбільше “гін леген” і “ауфштеген”, “лявшеріт марш”... Нелегко мені було із скаліченою рукою падати і вставати, а коли хто запізнювався, виконуючи наказ, то й нагаями штубові підганяли. Навчали нас, як належить по-німецьки зголошуватися. По тій муштрі і науці запровадили до блоку. Нараз почули ми постріли неподалік від кільчастих дротів і бачимо – в крові лежить Григорій Ровенчук.

Блоковий погрозив: хто з вас попросує втікати, того стрілець така ж доля.

Підійшло нас кілька до Григорієвого брата – Михайла Ровенчука, питаємо: як то сталося? Він зі сльозами на очах відповідає, що есесман з будки покликав Гриця до себе, а коли Грицько наблизився, есесман вистрелив.

Десь близько 20 жовтня почалися приморозки. Не всі в'язні мали дерев'яні, хто не мав, мусив іти на апель босоніж, а найгірше, що годинами тримали нас на тих апелях, і стояти мусили струнко. До сьогодні в уяві бачу о. Юрія Ковальського, як на сірій приморозній землі стояв він босий, пошепки молячись до Бога. Ноги почервоніли, потріскані від холоду. Не краще почували себе й інші, хто був без дерев'яних.

Виганяли нас також до роботи: каміння збирати, то землю носити з місця на місце. І все бігом, при крику та биттю. Нераз Остап Дудар підтримував мене, щоби я дотримав бігу, і через те, що безсило охороняв, його завжди били. Одного разу, десь наприкінці жовтня 1943, бігцем носили ми землю, і я зомів при тій праці. Забрали мене до амбулаторії, змінили бандаж на руці і знову пустили до блоку. А наступного дня прийшов есесман, вичитав номери і прізвища в'язнів львівської групи і під наглядом провадили нас до табору Авшвіц, в так званий бункер. Це нас стривожило, бо там тримали в'язнів, приречених на страту; чи то їм там готують? У бункері нас відвідали колишній мій провідник Дон – Михайло Семчишин і з ним Омелян Коваль. Принесли мені трохи хліба і сказали, що хтось нашкодив нам, бо ми потрапили до блоку смертників, і група наших в'язнів “Бандера Бевегунг” зробить усе, щоби нас звідси визволити.

Робота на морозі та рана призвели до того, що я поважно захворів. Забрали мене до в'язничного шпиталю, оглянув мене лікар Собещанський і скерував до таборового шпиталю. Там працювали поляки – хірург Дерінг і санітар Оцепко. Поряд зі мною лежав в'язень Юзеф Циранкевич, котрий працював в “політише абтайлунг” і очолював сувороконспіративну організацію в'язнів “Рух опору”. Чомусь він співчував мені і часто розмовляв зі мною. Я його також полюбив і шанував, з його оповідань виникало, що він справді заслуговує такої пошани.

Михайло Семчишин і Михайло Марунчак теж були в добрих відносинах з Юзефом Циранкевичем.

Здоров'я моє поліпшилась, я мав надію, що буду однаково вільно володіти обома руками. Брався навіть за роботу – мив котли після зупи, де часто ще збирав навіть дві миски зупи і давав хворим в'язням, переважно українцям.

22 грудня 1943 року хворих в'язнів відвідав лікар усього концтабору німець Гес. Оглянув мене і, жартуючи собі, що в тім пухляку, котрий з'явився в мене під пахвою, я маю радіо, призначив мене до операції, не звертаючи уваги на мій загальний стан здоров'я та на мій спротив. Що ж, хотів на мені попрактикуватись, і не залежало йому, чи та практика вдасться.

23 грудня 1943 року на святій вечір римо-католицький поклав мене на операційний візок і завезли до операційної салі, де вже чекали хірург-в'язень Дерінг і двоє санітарів-в'язнів Мечислав Оцєпко і Збігнєв Качановський. Дивлюся я благально на доктора Дерінга і кажу: Пане Доктоже! Проше мнє не кшивдзіць, не ампутоваць ренкі, я доперу мам 24 лята, не хце застаць калєков, а тим венцей, же ренка сама доходзі до здровя. Дерінг подивився на мене і каже: я муше опероваць, бо мнє лекаж Гес пшизначил пана опероваць, так далей ходзіць не можна, тентняк може пенкновць ляда хвіля настонпі крвоток, а пши тим і кєнєц жиця. Проше знєчуляць! – сказав до санітара Оцєпки. Санітар поклав мені якийсь платок на голову, і я відчув запах ефіру. Я стримав віддих: подумав – хоча буду бачити, як оперують, не звертаючи уваги на біль. Нараз відчув я, гейби чимось холодним змашують груди, і забрали мені платок з голови. Піднімаю непомітно повіки і бачу в руці доктора Дерінга скальпель. Доктор зауважив, що я дивлюся, не заснув – і крикнув до санітара, щоби належно мене приспав. Санітар знову поклав шмату мені на обличчя, знову я відчув той запах, знову намагаюсь стримати віддих, але даремно. Оповиває мене якась байдужість і сниться мені наш потік на стежці Дудового поля в Старому Вербові. І тут буджуся, розглядаюся: де я? Що тут роблю? Чому я тут опинився? Нараз опритомнів: ага, я був на операції, чи є моя ліва рука? Пальцями ніби ворущу, і в лікті рухаю, хиба є рука. Хочу подивитися на неї і підношу догори. Чомусь її не видно. Мацаю здоровою рукою, хочу

злапати за пальці, шукаю – нема їх, що діється, де ж вони?!! Нараз під пахвою намацав грубо бандажу. Боже!!! Мені руку ампутували!!! Скрикнув я щосили на ту несправедливість... Дивлюся – наді мною біля койки стоять Михайло Семчишин і доктор Михайло Марунчак і Василь з Карпатської України – прізвища не тямлю. Тихо, заспокійся, Василю, добре, що життя урятоване – каже Михайло Семчишин. Дальших слів не тямлю, бо під впливом анестезії, знесилений, я знову заснув. Вдруге прокинувся десь опівночі, зачав роздумувати, що снується дуже чорне життя переді мною, не бачу сенсу його, хотів би якнайскоріше померти.

Другого дня після операції мій занепад духовний мене не відпускав, зауважили то всі, хто був поряд. Ослаб я так, що не міг навіть повернутися, ні їсти; обертав і кормив мене в'язень аж з-під Смоленська, на ім'я Вася. Чомусь він мене полюбив, часто розраджував дуже розсудно, а також співав гарні пісні по-російськи і навчив мене одної такої пісні.

Вася цей спрятував салю, доносив качки-кібельки хворим, а найчастіше пересиджував при мені. Відвідували мене також друзі, а найбільше Михайло Семчишин, котрий завжди приносив щось із їжі. Опіка та почала впливати додатньо на стан здоров'я. Почав я вже й сам вставати з ліжка, ходити по штубі й коридорі, навіть на майбутнє зростала надія, але не уявляв я собі життя з однією рукою; чим більше ставав я самостійним, тим більше відчував я брак руки, дійшов навіть до такого психічного стану, що з'являлися думки скінчити з життям. До вішання чув я погорду, а іншого виходу не знаходив. Одного разу пішов я до лазні під гарячий душ, а пізніше вийшов надвір, на мороз. Але мене зауважив Вася і силою забрав до штуби, до ліжка-койки. Вночі дістав я гарячку, яка тримала мене три доби, а опісля знову прийшов до здоров'я. Мабуть, Господь призначив мені усе пережити.

Коли мене виписали, то приділили на першу штубу 17-го блоку, де сиділи політичні в'язні, арештовані ще раніше, а між ними Дон та знані політичні діячі – провідники ОУН:

Бандера Василь (брат Стефана)
Дейчаківський Володимир
Дяків Леонтій

Бандера Олекса (брат Стефана)
Андрішин Роман
о. Доманський Микола

Галема Теодор
Яців Дмитро
Коваль Микола
Ленкавський Стефан
Мартинець Володимир
Пасічник Василь
Полутранко Роман
Пилипенко Олекса
Савіцький Юліян
Вінтоняк Олекса
Балей Петро
Юревич Теодор
Кіт Іван
Климишин Микола
Лівак Богдан
Мазурок Пилип
Микита Іван
Пасічник Володимир
Ребет Лев
Скоропад Гриць
Винницький Зенон
Мостович Микало
Бушек Сергій
Кордюк Богдан
Гребеняк Василь
Івановчик Василь
Климко – не тямлю імені
Лятишевський Олекса
Околот Богдан
Вітушинський Олег
Костик – не тямлю імені

Гудима Михайло
Яворів Гриць
Коваль Омеліян
Лозинський Євген
Мірчук Петро
Пасічник Андрій
Приймак Василь
Рибчук Богдан
Семчишин Михайло
Вітошинський Борис
Яремко Михайло
Карабин Стефан
Клим Ярослав
Левицький Володимир
Малашук Роман
Мостович Леонід
Няйко Кость
Поліщук Петро
Сілецький Осип
Чайковський Данило
Заболоцький Юліян
Рак Ярослав
Кравців Михайло
о. Буранич Григорій
Кабаній – не тямлю імені
Кірлик Василь
Кулиняк Роман
Марунчак Михайло
Сидоряк Олекса
Хоманчук Ігор

Штубовим на першій штубі був правник Лев Ребет, котрий прийняв мене і трактував з великим співчуттям, звільнив навіть від обов'язкового чергування.

Друзі подбали про легшу і можливу для мене працю в “Унтер-кунфт командо”, де фюрером командо був німець зі Львова есес-

ман Брайтвізер. Був то добрий та інтелігентний есесман, говорив до українців по-українськи, а до поляків – по-польськи.

Дістав я працю сортувати рушники і бити на них печатки – штампелі “К. Л. Авшвіц”. Мабуть, були то рушники людей, котрих спалили в крематорії.

Працюючи, я почувався психічно краще, але життя далі бачилося безнадійним. Щодень зранку “антретен” – збірка до праці. О сьомій – початок праці, а о 17-й вертаємо до блоків. При брамі великими буквами написано “Арбайт махт фрай”. Часто, коли ми поверталися з праці, стояв поміж в’язнів у центрі відомий убивця шарфюрер “Кадук”, котрий бив кого попало під ритм мідної орхестри. Доводилося йти до нього, хоча знали всі, що дистанемо нещадно. Повернувшись з роботи, ще треба було усім в’язням виходити на апель, вишикувавшись по десять, кожен блок окремо; мусили стояти струнко й дивитися в очі есесманів, котрі рахували в’язнів, а часом забирали когось до крематорію. Вирок залежав від кивнення пальця есесмана: “ду, ком гір”, в’язень виходив, і його забирали до критої машини, а далі – до крематорію.

15 квітня 1944 року штабовий Лев Ребет вручив мені лист від Олі. Вона писала, що привела на світ гарну донечку, котрій на ім’я дала Леся; вдома вже знають, що я не маю руки, але розраджують, бо з однією рукою також можна жити.

Цей лист приніс мені велику радість і повернув сенс життя, підтримав надію, що є для кого жити; воюватиму й з одною рукою за волю України, котра знову напевно потрапить у ярмо червоної Москви, бо німці ганебно програли бій під Ленінградом і вже відступають.

Мене перевели на другу штабу, до в’язнів львівського транспорту, і запропонували бути штабовим. Я погодився, але не надовго, бо при праці почував себе краще. На штабі мав я багато знайомих, були й добрі приятелі – Петро Болахівський, Остап Дудар, о. Михайло Климчак, о. Юрій Ковальський. Михайло Семчишин подбав про краще в’язничне убрання для мене. Петрові Болахівському пощастило дістатися до в’язничної орхестри, а на штабі zorganizував з наших друзів в’язничний хор, до якого прийняв двадцятеро хлопців з добрим музичним слухом і голосами – це були Петро Башук – бас, Тимко Зарічанський – 2-й тенор, Василь і Михайло Кардаші – 1-і

тенори, Володимир Климко – 2-й тенор, о. Михайло Климчак – бас, о. Юрій Ковальський – бас, Іван Лагола – баритон, Зенон Матла – 2-й тенор, Іван Шевчук – баритон, Михайло Гудима – 2-й тенор, Омелян Коваль – 1-й тенор, Микола Климишин – баритон і я, Іваник Василь – 1-й тенор. Було ще шестеро, прізвищ котрих не тямлю.

Диригент нашого в'язничного хору Петро Болехівський, як уже було згадано, професійний співак, співав у славному хорі Дмитра Котка, сам провадив хори по Поділлю і на Волині.

Часто співали ми на 2-й штабі 17-го блоку, а кілька разів навіть у Кранкенбаум – в'язничнім шпиталю – на запрошення лікарів Юзефа Циранкевича, знаного авторитетного в'язня; слухачі винагороджували нас гучними оплесками. Наш хор співав пісні революційні, народно-історичні, релігійні, коляди, а навіть гумористичні: “Не сміє бути в нас страху”, “Побратався сокіл”, ”Закувала та сива зозуля”, в котрій диригент мені довірив навіть співати соло; “Україно Мати! Кат сконав!”, “Боже великий, єдиний” і коляди ”Ішла зірда чудна”, ”Не плач, Рахіле”, “Бог предвічний”, “Добрий вечір тобі”, “Нова радість стала” та інші. Співу нашого слухали з захопленням не лише наші хлопці-в'язні, але і з інших блоків табору. Було тих блоків аж 28, а в них три тисячі в'язнів різних національностей. Було між в'язнями багато українців зі Східної України, котрі не входили до нашої групи “Бандера Бевеґунг”, носили “вінклі” чорні, з літерою “R”; до них належав Петро Ретвицький, котрий часто приходив до нашого блоку підкріпитися духом. Наша група “Бандера Бевеґунг” носила “вінклі” червоні з літерою “U”, на це зізволити гестапівці на наше домагання і втручання, здається, Українського Допомогового Комітету.

У червні 1944 року я пішов знову до праці на “гольцгоф командо”, де працювали Петро Башук, Лев Ребет та інші – зі Східної України, поляки, а також німці. Нашим завданням було вантажити і розвантажувати вагони з деревом, різати ручними пилами дрова і возити їх до мешкань гестапівців, навіть поза пост до міста Освенціма, під ескортом гестапо.

Керував нами старий віком есесман-австріяк. Часом мене посилав щось навіть бюрового полагодити, при тій нагоді я мав змогу щось придбати. Остап Дудар виносив мені скрито хліба, в молочарні Шевчук давав солодкої сметани. Приносив я то на ко-

мандо і ділився з друзями. Зауважив то командофюрер і попросив йому теж часом приносити сметани, що я наступного дня і виконав, принісши йому в пляшці сметану. О, тоді я часто ходив по теренах, призначених для в'язнів. Коли навіть перевіряли, чи є всі в'язні, а мене не було, то цей старий казав, що послав мене щось там полагодити.

У 1944 році влітку захворів я на запалення легенів, пішов до лікаря, дістав на час хвороби звільнення від праці, так званий “блэкшонунг”, щоби лежати в ліжку на штубі. Микола Климишин попередив усіх нас, щоби ніхто не залишався у блоках, бо буде перевірка хворих. Я про це довідався з запізненням.

Запровадили нас – а було з п'ятдесят в'язнів – до пральні, поуставляли в збірку. З'явилася велика комісія. Що ж, виразно бачу, що забиратимуть до крематорію. На щастя, стояв я на протилежному від комісії боці при дверях. Почали викликати хворих з першого від комісії ряду, оглядали їх навіть не роздягаючи. Одним наказали входити до другої частини пральні, а інших випускали в табір дверима біля нашого ряду. Я пристав до тих, що виходили. Коли я був уже за дверима, почув крик Кадука: “ду, ком ду гір!” Есесман вибіг за мною, але я вже був на пляцу, де в'язні сушили випрані в'язничні убрання, котрими й прикрили мене. Есесман запитав в'язнів, куди я втік. Відповіли, що в бік 10-го блоку. Мабуть, не залежало їм на одному в'язневі, бо й так заповнять піч крематорію. Більше мене не шукали, вибрався я з лахів і пішов до своєї штуби.

Щодня доводилося нам дивитися смерті в очі, щодня при нас забивали в'язнів. Крематорії в Біркенау безперервно диміли, змінюючи кольори від чорного до синього. Чотири крематорійні печі в Біркенау палили в'язнів, а найбільше жидів з Малярщини після приходу до влади Горті.

У вересні 1944 року зарядили перевірку в'язнів. Довідуємося, що будуть брати до крематорію усіх нездатних до праці каалік і “мусульманів” – так називали ослаблених в'язнів. Що ж, цього разу хиба не уникну крематорію, – подумав я і стало дуже тяжко на душі, і з'явилась дуже велика охота до життя. Перечитав я листи від родини, подивився на свій портрет у таборовій одежі, котрий мені намалював в'язень – румунський жид Адлер – добрий

мій приятель. Наші штуби 17-го блоку мали збірку на Біркеналеї, де також були зібрані в'язні інших блоків. Жду, коли покличуть наш блок і мене на перегляд. Розбираються усі в'язні до нитки, убрання несуть з собою, я також роздягнувся і кладу одяг на ліве рамено. Переді мною іде наш в'язень Галема, затримали його, хиба тому, що був худий. Я подумав, що й мене затримали, то пристав при есесманах. Гейби зі сну мене збудив удар гумовою палицею по спині і крик: “лявс абер шнель!”. Побіг я за в'язнями. Боже милосердний! Живу далі, не даючи віри дійсності. Підбігли до мене біля нашого блоку Остап Дудар, Петро Болахівський, Михайло Семчишин і ще інші, пригортають мене зі слізьми на очах, говорять: дякувати Богу, що не забрали тебе!

Прийшла осінь 1944 року. Щораз голосніше говорять, що німецький фронт зламався під Сталінградом, де потрапила до полону частина німецької армії разом з генералом Павлюсом, що німці форсовано відступають, що українська дивізія СС “Галичина” розбита під Бродами.

Десь близько 19 грудня 1944 року німці звільняють на волю Крайовий провід ОУН і членів уряду, які проголошували незалежність України 30 червня 1941 року. Звільнили серед інших тоді Стефана Ленкавського, Лева Ребета, Миколу Климишина, Петра Мірчука, Петра Балія, Петра Башука, Петра Заболоцького. Довідуємося також, що з концтабору Заксенгавзен звільнили провідника ОУН Степана Бандеру та інших визначних членів ОУН. Розмовляю на цю тему з колишнім моїм провідником Доном, каже, що нас хиба незабаром також звільнять.

Наприкінці грудня приходить лист від щойно звільненого Петра Башука, він пише дуже похвально і оптимістично про збройні сили нашої Української Повстанської Армії.

На початку січня 1945 року вже земля driжить від фронтової канонади.

Не стираються в пам'яті Різдвяні свята 1945-го. Хлопці-друзі зорганізували велику ялинку, прибрали її чудово і освітили. Хлопці, які працювали при споживчих командах, зорганізували трохи харчів. З усього зробили смачну святу вечерю. Хор наш став біля ялинки, наші друзі і запрошені гості зайняли місця при великому столі, усі ми помолилися до народженого Сина Божого, священни-

ків уже між нами не було, бо вивезли їх до Бухенвальду, і ніхто нас усіх не міг поблагословити. Світло згасло і почали спалахувати поодинокі жарівки на ялинці. Хор гомонить піаніссімо, а коли засвітилася ялинка повним світлом, то форте – заспівали гучно “Бог предвічний”. По коляді провідник Дон сказав зворушливу промову, згадав про рідних на Україні, про жорстоку війну, котру провадять в ім’я панування над світом, про наших рідних, котрі гинуть на фронтах в ім’я чужих інтересів, згадав про страждання по тюрмах і засланнях в Сибіру. Після промови Дона наш гість, іспанець, сказав, що вперше в житті так зворушив його настрій святочний, що буде пам’ятати і розказувати усім, як українці чуттєво обходять свята Різдва Христового. Був також на цій вечері в’язень-поляк Юзеф Циранкевич, котрий теж виголосив зворушливу промову, згадав про недолю народів польського і українського, котрих повинна єднати любов, і треба забути роздори. Після промов спожили ми смачну вечерю. Коли гості розійшлися, ми ще трохи між собою говорили про різні справи. Я запитав Семчишина-Дона, що далі буде з нами. Один ворог знесилений конає, а другий вже наступає; щоби хоча не потрапити до рук НКВД, бо нам вони несуть смерть і неволю. – Тяжко тепер щось конкретно сказати, бо НКВД нас також не помилювало б, – відповів Дон.

Другого дня пішли ми ще до праці. Ідучи, бачили великі колони цивільних людей, які втікали на захід перед наступом Червоної армії. Довідуємося, що союзники прорвали вже Лінію Мажено і наступають на гітлерівську Німеччину, не відчуваючи сильного опору. В таборі панує напруження, забирають до війська в’язнів-німців і вивозять архівні документи. Виразно видно, що готуються покидати ці терени – а що ж буде з нами?

ЕВАКУАЦІЯ В’ЯЗНІВ ПЕРЕД НАСТУПОМ ФРОНТУ

16 січня 1945 року почали евакуюовувати в’язнів. Увечері вже не роблять перевірки. Блоків № 17, 18, 19 ще не чіпають. Вночі забирають в’язнів з 19 блоку, а в’язням з 18 і 17 наказали готуватися до вимаршу, чекаємо в напрузі. 19 січня скоросвіт наказали виходити і шикуватися під 23 блоком, а потім рушати маршем до брами. О третій годині під посиленням ескортом покидаємо

Авшвіц і йдемо до міста Геля. Гнали нас майже бігом, підганяли з вереском “лявшеріт марш-марш!”. Ми наближалися до міста і нам відкрилося страшне видовище: обабіч дороги через кожні 10 чи 20 метрів лежать постріляні в'язні! У наших колонах також подібне діється. Хто слабне, не може далі бігти чи форсованим кроком іти, то есесмени стріляють на очах усіх інших. Наша бандерівська група постановила допомагати ослабленим. Котрого сили покидали, не лишали його, а провадили сильніші, навіть несли, як було треба. Ослабля тоді доктор Стронціцький і Коломийчук, бо вже були старші віком і годі їм було дотримати такого швидкого темпу.

Увечері зупинилися ми ночувати в селі Ястшембе Здруй, зігнали нас на подвір'я якогось маєтку і наказали чекати дальших розпоряджень.

Полягали в'язні один при другім на снігу, декотрі заснули та й вже більше і не встали, а хто дужчий і мав тепліше убрання, то перетерпів ніч. Канонада вже гриміла довкруг, не змовкаючи.

Скоросвіт, рушили ми в дальшу дорогу на Вроцлав; знову підганяли нас гестапівці. Припроваджують нас до Вроцлава на двірєць Надоджанський; заладовують у відкриті вагони. Поїзд рушив у керунку Відня. Ескорт есесманів і тепер був чисельний. Доїхали ми до Відня, там на станції хвилину затрималися і рушили в дальшу дорогу. День був хмарний і зимний, в одному вагоні їхали майже усі друзі з нашої штуби. Перед вечором переїхали ми довжелезний міст на Дунаї і зупинилися на станції Мавтгавзен. Тут нам наказали висідати і ставати в ряди по троє. – Хиба ведуть нас до концтабору Мавтгавзен, – подумав я. Рушили ми понад Дунаєм, а далі вгору. Йшли дуже повільно, нас уже не підганяли. Почало вечоріти, коли нас і справді впровадили до Мавтгавзену.

Чекали надворі, на морозі, по такій подорожі було дуже зимно, а ще в'язні перемучені, голодні. Може, перекупимо обслугу, підповів котрийсь із наших. Зібрали наші в'язні кілька вартісних речей, навіть і я дав золотий перстенець, який купив на Біркена-лей за зупу. Хабар допоміг, пустили нас до купелі без черги. Потім кожного оглянув лікар, в мене виявили температуру й приділили до в'язничного шпиталю. Попрощався я поглядом з друзями і запровадили мене до якогось блоку, де вже було досить хворих. Опісля привели нас усіх у блок число 1. Я вже був в'язень досвід-

чений і зрозумів, що це чиста безвихідь, кінець нам. Серединою маленький прохід, а обабіч – ліжка, по два в'язні на кожному. При вході забрали в'язничний плащ, убрання і впустили голого. Звели лігати мені на ліжку, де вже лежали такі ж голі старшого віку в'язні. Ми познайомились: граф Бадені, граф Сапега – брат кардинала Сапегі, професор Томашевський – усі поляки. А на горішній койці руські, між ними генерал Червоної армії Котіков. Притулився я до професора Томашевського, бо дуже мені було зимно і аж трясло. Коли зауважили, що мене так трясє, взяли поміж себе, щоби трохи розігріти. Гарячка тримала мене далі, але ніхто з в'язнично-медичної служби не звернув уваги на мій стан і не дав мені ніяких медикаментів. На другий день загнали нас, хворих, до купелі – вели серед зими голих і босих. Рушників не давали, голі й мокрі поверталися ми до блоку. Годували нас дуже погано – двічі на день давали гірку каву без хліба, а на обід – ріденьку пісню зупу. В'язні ходили як скелети, дослівно костьотрупи. Дістав я на бляшці і на шнурку на руку номер в'язня: 123000, які були дальші номери, не пам'ятаю. В тих умовах в'язні вмирали масово, їх укладали як дерево між блоками. Клали там і жінок, які були в третьому блоці, відгородженому від чоловічого лише низькою сіткою. Жінки теж ходили цілком голі.

До всього виникла якась епідемія, котра ще побільшувала смертність.

Щодня відбувалися масові налети повітряних сил союзників. Це оживило іскру надії, що і той голод, і ті обставини переживемо, що врешті муки скінчаться і хто доживе, ще вийде на волю. Я просив Бога, щоби дав мені здоров'я і силу те все пережити.

21 квітня 1945 року пустили чутку, що нас забирає в опіку Міжнародний Червоний Хрест, і як хто має ще силу, хай виходить під блок. Зголосилося нас чимало, дали нам на голе тіло в'язничні плащі і деревняки. Есесмани завели нас до табору, де перше знищували жидів; тепер тих, що були ще живі, на правду краще годували. Мабуть, комендант вже не вірив у силу гітлерівську, якщо жидів почали краще трактувати.

Там, куди нас привели, були в'язні, котрих забирали до крематорію. Я зрозумів, що нас обманули, що ми були приречені на смерть. Переночували ми на підлозі у тих плащах, бо ліжок не

було. Зранку забрали 25 в'язнів нібито до лазні, але ми довідалися від тих, котрі принесли нам з арбайтлягру каву, що насправді то ліквідація, що ми стали першими жертвами. Що ж, вирішив я, якщо піду до крематорію, то останній з-поміж усіх. Тепер я пильнував, коли відмикають браму з другого табору до нашого третього, а зауваживши, втікав до туалету і влазив під довгу дошку "сидесів". Відходів там майже не було, бо ж майже нічого не їли. Наступного дня таких, як я, уже було шестеро – двоє поляків, троє українців зі Східної України і я.

3 травня 1945 року залишалося з того гурту, де спершу було 220 в'язнів, ще 60 живих. Якщо не приведуть нових, то вже хиба не буде виходу. Нас шестеро вирішили тієї ночі тікати до другого робочого табору.

Увечері зауважили ми якийсь дивний рух на вартівничих будках: одні вартові заходили, інші виходили. Близько півночі підходимо непомітно під браму. Перший перелазить українець з Вінниці – не пригадую прізвища; другий – я, допомагають мені, бо з однією рукою було нелегко. Коли останній з нашої групи перелазив, долучилося ще троє чехів. Мабуть, спішилися, бо котрийсь перевернув котел, по котрім ми вилазили на браму. Брязкіт котла почув вартовий у будці. Отворив дверцята, але диво! Чомусь не алярмує, не стріляє – невже не помітив нас? Попід муром дійшли ми до столярні, де в'язні робили труни для жовнівців. Повлазили ми в ті труни, я вмістився до одної разом поляком Вацеком. Угрілись ми і заснули.

Зранку будить нас крик: кого відзялесь, гдє відзялесь? Голос цей упізнав мій співльокатор у труні Вацек, це був його товариш, колишній в'язень Авшвіцу. Виходимо з тої труни, обступили нас в'язні, співчують. Хто що міг, постягали з себе, приоділи нас. Прошу я їх, щоби дали знати на "шрайбштубу", де я мав колегу поляка з Варшави – Сташка, нехай би він прийшов до мене. За хвилину з'явився Сташек і каже: естєсьє уратовані! Юж не бьоро до крематоріюм. З позосталих вензьньов з тшечего бльоку змарло за тов ноц чтерех, а рєштa з повротем ідов на кранкенбаумрєвір.

Приєднались ми до групи, яку випровадили з третього табору, і пішли з ними знову на ревір. На ревірі відправили нас до першого блоку. Я вже не зголошувався до реєстрації, ночував де

було місце, а зупу підкрадав з котлів коли приносили на ревір. Це було не найгірше, бо часом і окрухів хліба вдавалося назбирати біля магазину, і на смітнику найти картоплю, буряк чи навіть моркву. Ходив я в дерев'яках, мав кальсони, сорочку і в'язничний плащ. Так прийшов травень, затихли налети, стрілянина, бомбардування, і гори вже не стрясалися від гарматних пострілів. Підійшов я одного разу до професора Томашевського, котрий розмовляв з Анджеєм Сапегою, дав їм по одному бурячку, чим дуже втішились і не оббираючи почали їсти. Ми заговорили про ситуацію в Німеччині. Сапега каже: хіба ще длуго потрва война, напевно немци одпарлі аліянтів і рускіх. Юж тшєці дзєнь нема жадних нальотув. – То мене дуже занепокоїло, не знав я, що далі робити, як і де зголошуватися на штубу, щоби мене зареєстрували. На перший блок боявся зголоситися, бо там був підлий ब्लюкель-тестер Кароль, від котрого і я по обличчю дістав, що ще й досі ношу щербатий передній зуб, хоча вже не хитається, приріс. На іншому блоці мене, каліку без руки, не зареєструють, а знайомих тут не маю. Це дуже мене тривожило і мучило, коли майже цілу ніч лежав на долівці, біля койки, де попередньо спав.

5 травня 1945 року вийшов я з четвертого блоку. Чудесна сонячна погода. Альпи ще блищать у снігу, а в долинах уже цвітуть черешні і де-не-де вітер несе білі пелюстки. Мене огорнула велика туга за волею, думками поплинув я у рідний край, котрий тепер вдруге потрапив під окупацію червоної Москви. Чомусь пригадався мені нічний сон, що я був в Росохах і утікав від озвірілого бика, котрий забивав людей, а я поза дерева ховався від його грізної атаки; вибігаю через рогачку з ліса і ховаюся в збіжжя на полях. Тут я прокинувся. Далі заглиблююся в роздуми зневоленої людини, і знову зір мій зупинився на горах, де ще білів сніг, а в долинах зеленіли дерева і біліли цвітучі австрійські сади. Боже! Хоч без руки я лишився, знесилений, але хотів би ще вийти на волю, зажити вільним життям, відчувти себе людиною, не слухати на кожному кроці: ду ферфлюхтер менш! Шісен вінд! Льовс! Льовс!

Сонце підноситься вище і, гейби теплою водою, своїм промінням огріває нагі тіла в'язнів, котрі сидять, як і я, під блоком.

ВИХІД НА ВОЛЮ

Нараз чую якийсь гуркіт моторів, розглядаюся по небу, чи не видно американських літаків, невже відновили знову налети і бомбардування? Нічого не бачу на небі, а гуркіт зростає, хтось радісно скрикнув: Американци!!! Дивлюся на шосе, котре провадило з Мавтгавзена від Дунаю поміж таборами: попереду їде авто з білою хоругвою, а за ним танки з барвистими американськими прапорами. В'язні кинулися до вже відчиненої брами. Ми всі наблизилися до танків, цілуємо гусениці. З танків зійшли вояки і чемно попросили не наближатися, що в'язні і вчинили, а танки рушили в дальшу дорогу на Лінц.

Повертаю ще раз до табору, переходжу біля блоків і бачу неймовірну сцену: крик радості і зойки битих, в'язні мстяться різним зрадникам, донощикам, бльокельтестерам, капо і форарбайтерам. На сторожових будках вже нікого зі сторожі не видно, мабуть, завчасно втекли. Біля харчового магазину згуртувалися в'язні і кожен бере що може з їжі. Я також втиснувся і взяв кілька сухарів, котрі відразу з'їв. В натовпі шукаю знайомих, нікого не бачу і надумав вийти з бараків на волю. Іду до брами, а там стоять вже троє руських в'язнів і питають: куди? – На волю, – кажу. А руський каже: нельзя, прійдуть наши, дадут вам дорожніє бумагі і поедете на родину. – Під час тої розмови підійшов знаний руський в'язень Володя, кажу до нього: Володю! Чому ви не пускаєте? – Володя каже: іди, але повертай, бо нами займуться наші солдати, котрі вже наближаються. Вийшов я, зі мною Метек – поляк з Білої Підліски. Пустилися ми йти до бауера, що мешкав недалеко від таборів. Приходимо на подвір'я. Поляк лише в самій довшій сорочці, а я також тільки прикритий плащем. Входимо до хати, застаємо там старшу заплакану жінку і старого чоловіка, хиба її мужа. Вклонились ми їм і привітали “гутен таг!”. Відповіли обоє. Питаю, чому плаче. Відповідає, що була біля Лінцу, в родині, і що там руські солдати її, стару, двічі згвалтували! Подивилася на нас, знедолених, перестала плакати, каже: ви, мабуть, голодні. Дала нам по горнятку молока і хліба з маслом. Подивилася, що ми майже голі, витягла нам з шафи білля і убрання поношене та сказала, щоби ми повбиралися. Тим

часом почала нарікати на Гітлера: до чого він допровадив світ! Її двоє синів – показала знімку – загинули на війні, на Середземному морі.

Подякували ми за гостинність, вийшли вже взуті і вбрані. До табору вирішили не повертатися. Ідемо до міста Мавтгавзен. Виходимо на шосе, а тут з міста їде гестапівець, затримав мотоцикл, вийняв з кобури пістолет і до нас заверещав “генде гох!” Ми підняли руки вгору, я очевидно лише праву і кажу, що другої руки не маю; питає далі, що ми тут робимо. Я без застанови сказав, що ми з табору, що нас звільнили американські війська. Гестапівець нервово вклав пістолет до кобури, навернув мотоцикл і рушив знову туди, звідки приїхав. Кажу до поляка: в місті хиба ще є німці. В той час загуркотіло авто, а звідти голосні сміхи, навіть співи еспанські, мабуть, п'яні в'язні, бо декотрі горілку ще тримають в руках. – Хиба в місті вже нема німців, якщо в'язні п'яні повертають, ще й автом, – каже Метек. – Ідемо далі до міста. Наближаємося до головного двірця, що біля ріки Дунаю, тут стоять вантажівки, з котрих витікає горілка і спливає до Дунаю, в деяких вагонах повно цукру. Люди, хоч їх і небагато, беруть горілку і цукор. Я також взяв дві півлітрівки і з кілограм цукру, а Метек взяв чотири пляшки і мішечок цукру. Ідемо уздовж шосе понад Дунаєм, Метек надсипав трохи цукру, бо не мав сили нести, я також був дуже знесилений. Що ж, треба шукати десь відпочинку.

При шосе над Дунаєм мешкав якийсь хиба бауер, бо був гарний сад і гарна забудова. Підходимо до брами, стукаємо, але ніхто не відчиняє, хоча чутно, що хтось є на подвір'ї. Стукаю дужче і чую старечий голос: вер іст да? Кажу, нас лише двоє в'язнів. Фіртка відчинилася, біля старого австріяка гарна чорнява дівчина. Запитала, хто ми і чого хочемо – запитала по-українськи! Я також по-українськи відповів, що нас визволили з табору американські війська і що хочемо трохи відпочити, переночувати. Дівчина перетлумачила старому чоловікові, і він погодився.

Дівчина запровадила нас у сад, де був стіл і крісла, попросила сідати, а сама пішла до хати. За кілька хвилин несе на тарелях яєшню і хліб і просить їсти. Запитав я дівчину, звідки вона тут узялася і хто тепер тут панує. Дівчина дуже чемно відповіла, що

вона українка з Галичини, що її забрали німці силою на роботу, що арбайтсамт приділив їй до цього бауера, що бауер з жінкою і дітьмидесь поховалися, що сьогодні зранку були ще німецькі війська, а тепер, як чує від нас, вже американські.

Зїли ми подане, подякували, і дівчина повернулася до своєї праці. Метек дивувався, що я з усіма якимось договорююся.

Ліг я на зелену траву, промінь сонця поміж цвітучі сади дуже приємно ogrівав вихудле знеможене тіло, легко, монотонно шуміли хвилі Дунаю, часом зблискувала на водах розлогої ріки рибка, адесь далеко з-під Відня ще гриміла канонада. З хати долинув чудовий звук гри на гітарі. Мабуть, грала та дівчина, бо звучала чарівна мелодія “Сумні гори ніч покрила”. Під враженням краси весняної пори, коли все будиться зі сну, і легіт дише, наповняючи зболілі в неволі груди здоровим повітрям, та пісня й мелодія знала, улюблена, гейби додали мені сили і незламної надії на життя. Думками полинув я в Україну, до рідних.

На спомин цієї незабутньої хвилини, живучи вже на волі, створив я пісню:

*Струн гітари звук несеться,
Гітарист журно співає,
Мовби до сну присипляє
Усе, що кругом живе.*

*Заграй, гітаро!
Дай звук чудовий!
Хай гомін пісні
Ген-ген лине...*

*У рідний край, де родився,
Й юні літа проходили,
Без журби в radoщах плили,
Ох! Там рідна сторона.*

*Там моє серце,
Люба Олюся,
Любила й любить
Вона мене.*

*Там, де ми в парі ходили,
Стрипа шумно промовляла,
Мов до кохання співала,
Монотонну пісню ту:*

*Кохайтесь, любі,
Границь не майте!
Бо час кохання
Скоро пройде.*

*Струн гітари звук рознісся,
Гітарист журно співає,
Мовби до сну присипляє.
Звук понісся в далечінь.*

Надвечір канонада трохи затихла. Ніч була тепла, в надвечір'ї розносився чудовий спів солов'я, як у нас на Старому Вербові, під садами.

На другий день пішли ми в керунку Лінца і по дорозі в малому місті – не тямлю вже назви – стрічаємо американські війська. Зачали до нас говорити, а ми лише плечима стискали, що не знаємо їхньої мови. Підійшов до нас пристійний вояк, заговорив до мене по-німецьки, запитав, якою мовою я володію. Кажу, українською. Американець подав мені руку і каже, що його тато також українець, запитав мене вже по-українськи, що ми за одні і звідки ми йдемо. Усе розказав я: звідки йдемо, і що були в'язнями концтабору, що мене німці під час арешту прострілили і що в концтаборі ампутували руку. Вислухав він уважно, стиснув ще раз сердечно руку і подарував на пам'ятку гарний ручний годинник, а також гарну шкіряну куртку, таку куртку також і Меткові дали. Рушили ми в дальшу дорогу, хоча не вирішили ще, куди йти. За Лінцом затримують нас рускі солдати, але вже службово: Стоять! Откуда ви? Покажите дорожніє бумагі! – Кажу, що ми йдемо з концтабору, показуємо номери в'язнів на руках, але їх то не переконало, запровадили нас до якогось бюро, де старшина зміряв нас очима і наказав замкнути в арешті. О Боже! Щойно вирвалися з табору і знову нас замикають! Запровадили нас до якоїсь пивниці, навіть досить великої. Входимо, а в тій пивниці

(чи в арешті) вже сидять з десятеро арештантів, з них – шестеро солдатів. Запитали нас, за що ми тут, а далі солдати чистою руською мовою оповідали про здобуття воєнних трофеїв, а найбільше про пригоди воєнні з “германськими дівушками”, як з ними поводитися, як часто брали силою. Прикро було те слухати, такий примітивізм. Нарешті, планують якісь виступи: ти, Ваня, скажи стіх Пушкіна, ти, Петя, спайош “Не ругай мене, мамаша,” – і так усім наділено щось сказати, а пізніше запитав Метка: што, поляк, спайош? Метек відповів, що “Мястечко Белз”, а той до мене: а ти, йо...ий пан, законьчіш канцерт. Так минула ціла ніч на матюканню і брутальних виразах.

Зранку викликають мене і Метка. Вартовий запроваджує нас до контори. Там якийсь старшина запитує, звідки і куди ми йдемо, чи маємо якісь документи і хто ми за національністю. Сказав я, що ми поляки. Метек був гейби здивований, що я поляк, але нічого не сказав. Випустили нас і наказали йти “на свою родину”.

Через кілька днів вандрівки знову опинилися ми під американцями.

За всяку ціну я хотів знайти когось із українців, когось із наших в'язнів з Авшвіцу, однак нікого не стрінув. Став задумуватися, що мені далі діяти. Залишитися в Австрії чи Німеччині? Але так добре мови не знаю, щоби міг працювати на відповідній роботі, а мови англійської взагалі не знаю. Повертати на Україну? Це неможливо, бо червона московська комуна, як видно з їхньої поведінки, не змінилася, напевно далі має існувати “єдина неділіма” Москва. Війна хіба не скінчиться після розгрому гітлерівської Німеччини, хіба ще прийде зудар між союзниками і червоною Москвою... Залишається тільки повертати до Польщі, але зі зміненим прізвиськом. Що ж, щастя миром володіє, – подумав я і над тим гейби підказаним словом вирішив, що моє ім'я і прізвисько буде Владислав Фортунa, роджений у Варшаві. Там під час повстання і боїв усе було спалено, знищено – так поляки ще в Авшвіцу говорили. Так дійшли ми до швейцарського кордону, до Фрайштадту, а тут гейби з-під землі вилізло троє руських солдатів. Відразу до нас спрямували ППП з криком: руки вверх, откуда ви? Ми руки підняли, кажуть нам йти під будинок, подібний до російської стодоли. Дивлюся, а за тим будинком в огорожі – німці поло-

нені. Один з полонених підійшов до студні, що біля нас, щоби води напиться. Той руський, що нас затримав, шарпнув його за руку і з досадою питає: ти што, власовец ілі бандеровец? І каже до другого свого: “убей єво, я отвечаю”. Цей другий завагався, а німець почав просити, щоби не вбивали, що його силою забрали, що в нього жінка і діти – просив українською мовою. Руський, не звертаючи уваги на благання, спрямував ППШ і випустив серію пострілів у бідолаху. Хиба і нас таке чекає! Глянув я на Метка, а Метек якраз гаряче молився. Нараз надїхали машинами руські солдати. Авто затрималося. Хтось кричить: Вася! – Скочив з авта, біжить до мене з криком: Вася! Ти живой?! – Обнялися ми кріпко і поцілувалися. Був то в'язень з Авшвіцу, той з-під Смоленська, котрий дуже чуло опікувався мною після ампутації руки. Попро-щалися ми дуже сердечно, не мали змоги більше поговорити, бо вже команда війська: бистрей!

Більше в житті не бачив я того Васі, а шкода, бо був він дуже добра людина, сердечна і щира, по якій залишилася лише пісня, котрої навчив мене, коли після ампутації руки лежав я на ліжку, навіть не маючи сили встати. Він, Вася, підставляв мені “качку”, виносив, дбав про мене і часто сідав поруч на ліжку, розраджуючи і навчаючи своїх пісень:

*Друзья мои! Судьби своей не скроеш!
И от судьбы далеко не уйдёшь!*

ПОВЕРНЕННЯ ДО ПОЛЬЩІ

Руський, котрий застрілив вояка в німецькій мундирі, питає мене: ти знаєш етого солдата? – Відповідаю: знаю, ми ж обидва в таборі концентраційнім були. – Ну, так ідіте домою, – каже. Ми з полегкістю рушили в дальшу дорогу, тепер уже рішуче до Польщі.

Довга мандрівка пішки довела нас аж до Братислави. В Братиславі знову затримують нас руські солдати, знову запитують, хто ми і “откуда”. Говоримо, що з табору, але солдат заслинений – мабуть, п'яний – наказує: “роздевайтесь! Давай часи!” Стягнули з нас куртки, забрали годинник, що подарував мені американець, і

сказали: “ідіте к себе на родину”. Прикре то, але правдиве, так поводитяться російські солдати, виховані в комуністичній диктатурі.

З Братислави подалися ми в напрямі Польщі і, нарешті, за три дні, 20 травня 1945 року, ми – в Польщі, на Горішньому Шльонску, краю, знищеним дуже війною. Села майже усі попалені, розвалені будинки, понищені дерева при дорогах і в садах, міста переважно в руїні.

Затримуємося в Пщині, ідемо до будинку, де урядував Польський Червоний Хрест. У скромному бюрі, за столом сидить пристійна старша пані, попросила нас сідати і запитала, в якій справі прийшли. Оповів я, що повертаємо з німецьких концентраційних таборів і хочемо якесь засвідчення, хто ми є, бо вже нас кілька разів затримували російські військовики. – Ви не перші приходите в тій справі, – сказала пані, запитуючи про персональні дані. Кажу я: Владислав Фортуна, син Пйотра і Катажини з дому Яніцких, уродзони 1 стичня 1919 року в Варшаві, уліца Півна, 10. Виписала пані документ мені та Меткові.

Вийшли ми з бюра і пішли до їдальні, де подорожнім задармо давали щось зїсти. До того дня рятувалися ми від голоду жебрацтвом між людьми. При столі питаю Метка, куди далі іде. Метек каже, що до Білої Підляски, додону, і пропонує, щоби я теж пішов до нього, бо Варшава цілковито зруйнована. Я хвилину подумав і кажу: дякую за пропозицію, але я тут залишаюся, на Шльонску.

Попрощалися ми, дружньо обнялися, побажали навзаєм добра і щастя та й розійшлися.

Я подався до міської управи, попросив, щоби мені дали якусь роботу і приділили мешкання, бо в мене вже нема родини. Урядничка дала мені папір і олівець, щоби написав прохання прийняти мене до праці. Я це відразу зробив, а тоді закликав мене керівник установи і запропонував працю інспектора в Уряді Репатріантів. Я погодився і відразу запровадили мене до бюра в цьому самому коридорі.

Ну що ж, став я вже урядником в Народній Польщі. Відживлятися і тепер ходив до їдальні Червоного Хреста, а через тиждень отримав залічку заробітної плати, вже мав свій гріш і почував себе краще, бо переконався, що і з одною рукою дам собі в житті раду.

Якось, повертаючись з роботи додому – мені дали один покій недалеко від уряду – купив я польську газету “Дзеннік Краковскі”; читаючи, знаходжу статтю, де пишуть про Українську Повстанську Армію, яку поляки називають “українське банди УПА”, що їх велика сила на землях польських воєводств Любельського і Ряшівського, що мордують польську людність тих земель. Утішила мене відомість, що наші збройні сили, котрі щойно формувалися на Волині і Поліссі, коли мене німці арештували, існують і діють далі, далі продовжують боротьбу проти гнобителів, окупантів України. Що ж, війна не скінчилася з розгромом гітлерівської Німеччини і капітуляцією гітлерівського уряду 9 травня 1945 року, напевно, ще такі наступить зудар між союзниками та червоною Москвою. США та Англія хита розуміють, що в них теж чимало людей, що прагнуть рівності та свободи, не відають, що московські гасла – брехня, що за ними криється абсолютна тюрма народів і диктатура. Ні, я тут не повинен бути, не для мене це місце тепер, коли ще треба боротися за волю України, коли ще наша УПА-ОУН на шляху кривавої боротьби. Хоча я залишився з одною рукою, але ще живу, ще маю праву руку, котрою потрафлю зброєю володіти, я присягав здобути Українську Державу або загинути в боротьбі за неї, і я ще живу, а Україна далі в неволі, я повинен знайти зв'язки і продовжити боротьбу за Волю.

Через два тижні я сказав, що вирішив знайти родичів, які, може, повернулися з Сибіру. Поїхав я до Кракова. Там зустрів кількох знайомих, колишніх в'язнів, з котрими перебував в Ашвіці, між ними Юзефа Циранкевича, Хшановського і Оцяпку. Вступаю до Зв'язку вензньоф політичних білих вензень гітлеровських: я вже 34 член. Осередок містився при вул. Баштовій. В Кракові переночував у Хшановського.

З Кракова поїхав до Перемишля, де знову зголосився до Уряду Репатріантів, мовляв, повертаю з Освенціма, шукаю родичів і хочу дві ночі десь переночувати. Відправляють мене до римокатолицького ордену Єзуїтів. Приходжу, а сестри законні приділили мені одну келію, але перед тим поцікавилися, в якому я таборі сидів і за що. Сказав я, в яких в'язницях і таборах сидів за діяльність “Визволене Кресуф Вхсодніх”. Почали цікавитися і політичними подіями, питали про американську армію, а на закін-

чення зосередилася розмова на ситуації з відділенням східних земель Польщі і передання їх до радянської України; говорили сестри про українські банди, які нібито вимордували багато поляків, і що банди УПА мордують поляків і тут, на Закерзонні. Я не заперечував їхньому оповіданню, бо не хотів викликати до себе підозри.

Другого дня довідуся, що недалеко є село Коровники. Звідти був Микитин – діяч ОУН, з котрим сидів я в таборі Авшвіц, а потім в Мавтгавзені. Іду до села, довідуюсь дорогою, де мешкають Микитини. На подвір'ї бачу старшу віком жінку, питаю: чи тут мешкають Микитини? Оповідаю, що сидів з Микитиним у Авшвіці. Жінка вмить наблизилася, пригорнула мене і каже: Боже! Та то мій син! Запросила мене до хати, почастувала і почала оповідати, що пережили під час війни, кого замордували польські партизани, котрі безкарно бушують по селах, навіть масово убивають жінок і дітей. Врешті кажу: пані Микитин, маю до вас просьбу, я хочу знайти зв'язок з УПА-ОУН. Жінка трохи подумала, глянула мені в очі і каже: поки що відпочиньте трохи, а далі якось-то буде. – Постелила мені на сіні в стодолі.

Ліг я на чисту постіль в пахучому сіні і вкотре почав роздумувати, що тепер діється в родинних сторонах, де Оля з дочкою Лесею, де Настя зі Стефаном і Теклюнею, може, їх на Сибір виселили? Де Мамуня з Татуньом, чи ще живуть в Сибіру в Новій Березовиці? Чи Оля, як побачить мене без руки, прийме це розсудно? Чи я ще повернуся в рідні краї?

ВСТУПАЮ В РЯДИ УПА

Наступного дня застаю при вечері трьох молодих пристійних воїнів. Коли я увійшов, вони виструнчилися, а пані Микитин представляє, що один – її внук, а двоє інших – його друзі. Привітався я з ними і сіли до вечері. Внук запитав: ви, друже, шукаєте зв'язок з ОУН-УПА? Ми в тій справі прийшли. Я був незмірно вдячний і радий, що з такими гарними воїнами дійду до своєї мети.

Попрощався я з мамою Микитина і її родиною, подякував за гостину і вирушили ми в дорогу.

Ніч була погідна, тепла, час від часу місяць виглядав з-поза хмар. Ішли ми через села Станіславчик, Германовичі, Пікуличі, Молодовичі, Куп'ятичі і вранці дійшли до Курманич. Затримав нас стійковий, один з хлопців подав кличку, стійковий – відгомін, і пішли ми селом під лісні хати. Входимо до хати, де застали трьох старшин, що оглядали мапу. Внук Микитиної став струнко і зголосив: Друже провідник! Ми вже повернулись, наказ виконано. – З-за стола встав провідник, невеликий зростом, десь могого віку, подякував друзям за виконання наказу, дозволив їм відійти. Провідник сказав своє псевдо: “Луговий” – і попросив сісти. Підійшли до мене ще троє – їх псевдо були Роберт, Лісовик і Тарас. За хвилину дівчата подали снідання. Після сніданку повітовий провідник Луговий повів мене до вищого проводу ОУН. Переходимо через великий ліс, а далі через село Брилинці до Рокшиць. Тут знову побачив я кільканадцять воїнів УПА. Луговий каже: прошу трохи заждати, а я пошукаю проводу. Поміж стрільцями ходив один гарно убраний, мабуть, старшина. Подумав я і кажу до нього: я повертаюся з Австрії, з концентраційного табору Мавтгавзен. Стужився я за вами, борці за волю України, заспівайте мені нашу пісню. – Він подав мені руку, сказав свій псевдонім – “Хрін”. Коли вітались, я зауважив, що і в нього ушкоджена ліва рука. Вмить зібралися стрільці і залунала зворушлива пісня:

*Розпрощався стрілець зі своєю ріднею,
Сам поїхав в далеку дорогу,
За свій рідний край, за стрілецький звичай,
Йдемо в бій за свою перемогу.*

*А вітер колише зелену траву,
Молодий дуб на дуба схилився,
Листям шелестить, вбитий стрілець лежить,
Над ним коник його зажурився.*

*Ой коню мій, коню, не стій наді мною,
Я тим часом полежу прикритий,
Біжи, коню мій, скажи неньці рідній,
Що я лежу у лісі убитий.*

*Хай Батько і Мати і рідні сестри,
Нехай вони за мною не плачуть,
Я в лісі лежу, за ідею святу,
Чорні круки над мною лиш крячуть.*

Пісня ця так мене зворушила, що густі сльози залили мої очі. І тепер, хоча вже півсотні літ минуло, коли почую цю пісню, зворушує вона мене до сліз.

26 травня я зустрівся з командиром Реном та провідником ОУН на Закерзонні Орланом. Зголосив я свій прихід ще як Шелест. Командир Рен і провідник Орлан цікавилися, як ми пережили гітлерівські знущання в таборах смерті, як я втратив руку, чи сиділи зі мною друзі з Бережанщини і Підгаєччини Семен Левицький і Теодор Галема. Усе я щиро розказав, і що хоч лишився з одною рукою, далі прагну боротися за волю України, бо ще не сповнив я завдання присяги і першої точки Декалогу. – Честь таким борцям, пане брате, – сказав командир Рен.

По довшій розмові і висловленні думок та політичних поглядів провідник Орлан сказав: ви, друже Шелест, тепер підете до сусіднього села Вільшаниці, там трохи відпочинете, а опісля дістанете конкретні завдання. Прийшов провідник Луговий, завів мене до гарної чистої хати, де господарила свідомо українська родина – шкода, що не згадаю їх прізвища. У Вільшаниці почав я писати про жажіття, які я перейшов у концентраційних гітлерівських таборах.

Я вже доволі відпочив, коли принесла гарна дівчина штафету, в котрій окружний провідник ОУН Григор завідомляв мене, щоби прибути до села Курманич; мав прийти до мене Луговий, щоб разом піти.

Спання мене не брало від хвилювання й усвідомлення, що я знову знаходжуся в рядах ОУН.

На другий день в означеній годині приходимо ми з провідником Луговим до села Курманичі, до тої самої хати під лісом, де я знову побачив споро стрільців УПА, кількох командирів і провідників ОУН. Луговий зголосився перед пристійним провідником Григором – прізвище Гук. Він розпитав про мою діяльність в ОУН до арешту. Сказав я, під якими і коли псевдонімами працював і

що мій останній псевдонім був Шелест. – Знаєте, каже, організаційне положення вимагає, щоби ви змінили псевдо, бо тепер псевдо Шелест має визначний командир УПА, отже виберіть самі собі інший щасливий псевдонім. Що ж, кажу, хай буде “Корч”, котрий листям шелестить; обидва ми усміхнулися, і провідник Григор каже: – відтепер ви є Корч, і під тим псевдо бажаю великих успіхів у боротьбі за волю України.

Був це день 29 травня 1945 року. Після дволітньої перерви, коли я перебував по тюрмах в Бережанах, Тернополі, Львові, в концентраційних таборах Авшвіц і Мавтгаузен, знову повернувся до визвольної боротьби. Думав тоді, що зможу ще стріляти, навіть гранати кидати, відбезпечуючи при помочі зубів.

Мучила мене думка, що там, на Україні, в селі Сапові, залишилася дружина Оля, з котрою жив по шлюбі лише кілька днів; вона привела на світ доню Лесю, може, повинен я до них повернутися і разом виховувати дитину – але як вернутися? Там знову прийшли панувати ті самі кати, котрі посилено розшукували мене в 1939–1941 роках, котрі тільки тому, що я утік від арешту НКВД, виселили моїх родичів на Сибір, швагра Стефана арештували і тримали по в'язницях – диво, як він лишився живий, бо руські розстрілювали в'язнів перед приходом німецьких збройних сил і паляли в'язниці з живими людьми. Пробачте мені, мої рідні, Олю, сестри, всі пробачте, що не повертаю до вас, але наразі Україна ще кличе нас до бою за її волю. І якщо я буду боротися за волю далеко від вас, то не висітиме над вами загроза виселення на Сибір чи замикання до в'язниць, бо енкавудисти не будуть знати, що Корч – це ваш родич. Туга за родиною мучила мене невпинно, але я постановив брати участь у боротьбі за волю тут на Закерзонні...

Провідник Григор знову підійшов до мене і каже, що сьогодні запровадить мене провідник Луговий в смугу лісів над селом Купною, що недалеко Бірчі. Там я маю обійняти провід над технічним звеном, котре видає “Щоденні вісті”, а також друкує інші матеріали за дорученням проводу ОУН. Дотепер очолював цю ланку друг Липа, мав четверо технічних робітників; друг Липа вже знає, що має вам переказати. Ланка міститься в лісі, в суворо законспірованому місці. Конспірацію треба ще більше зміцнити.

Я мав отримати значнішу обсаду людей, котрі будуть вартувати, а в разі потреби – обороняти. Хто непрошений з'явиться і помітить вас – казав Григор – вчинити з ним суворо, без докорів сумління. Знаєте, у нас в'язниць нема, часом гинуть і невинні люди, які випадково втаємничилися в суто конспіративні справи. Там є радіо, з Липою я мав слухати відомості і відразу вміщати в “Щоденних вістях”, друкувати і розповсюджувати їх. Про працю та спостереження належало звітувати Григорові у штафетах. Харчуванням, одягом, взуттям чи іншим чимось необхідним мав зайнятися провідник окружної інтендантури Вишинський. Я довідався пізніше, що прізвище його було Ярослав Гамівка, був він сином священика з парафії села Лімна. Вишинський мав також бути нашим безпосереднім зв'язковим, а у виняткових випадках зв'язок мав здійснюватися за посередництвом повітового провідника Лугового. Для моєї власної оборони Луговий дав мені пістолет марки 7,65 і повів на означене місце.

Коли дійшли ми до ліса над Купною, куди добиралися лісом майже півгодини, то на роздоріжжі в корчах залишили двох стрільців з убезпечення, а Луговий попровадив мене далі.

Поміж високими сосновими і дубовими деревами вступили ми в досить глибокий рів і враз зауважили колибу, обсажену корчами. В ній було четверо чоловіків і одна дівчина. Луговий представив мене одному з них – такому кругленькому, середнього зросту, досить вже лисому, могого віку. Це був друг Липа. Дівчина подала псевдо – Зена, а хлопці – Новий, Береза і ще один з села Сільці – псевда не тямлю. Луговий запитав Липу, що нового, які має клопоти. Липа сказав, що тяжкі умовини в праці, що місця замало в криївці. – Тепер ви з другом Корчем щось придумаете, а ми прихильно вислухаємо вашої пропозиції, – Луговий попрощався з нами і відійшов.

Я глянув на усіх і кажу: ви, друже Липа, далі давайте розпорядження і порядкуйте по-своєму, а я ближче приглянуся і тоді вам допоможу.

Липа наказав змінити варту, Зена взялася переписувати на друкарській машині рукописи, а ми з Липою і Новим посідали на пенях і почав я розпитувати про умови праці та дії УПА, а особливо під час переходу фронту. Чи далі провід ОУН очолює Лебедь?

Які орієнтації політичні і прогнози по розгromі Німеччини? Чи прийде до зудару між союзниками та червоною Москвою? Липа дав мені вичерпні відповіді.

Запитав він мене, де я втратив руку і як потрапив до гестапо. Розповів я йому про все детально, сказав навіть, з яких сторін походжу.

Друг Липа походив з Яворова, звали його Микола Корчинський. Він був у законі Отців Василян, а з приходом Червоної армії пішов у підпілля, приєднався до діяльності ОУН і досі займається друкуванням живого правдивого слова про боротьбу УПА.

Присілися ми до радіоприймача і слухали політичні новини. Найважливішим було те, що продовжувалася американсько-японська війна і що американці уживуть сучасної зброї масового знищення, якщо Японія не припинить воєнних дій.

На вечерю пішли ми усі потайки до села Купної, де наше технічна ланка дотепер харчувалася. Там і затрималися ми на ніч, а зранку ми знову повернулися до криївки і взялися за роботу. Ми з Липою писали про актуальні політичні дії, подруга Зена переписувала все на машині, а друг Новий і ще один з Перемишля – псевда не тямлю – зайнялися коректою і передруком на цикльостилю газети “Щоденні вісті”.

Від провідника Лугового прийшли люди, щоб підготувати місце праці. Вибрали відповідний терен і за два дні була готова нова простора колиба, куди ми й перепроварилися. Зена мала тепер свій маленький закутень, бо лише одна жінка була між нами, чоловіками.

Я розподілив працю між людьми. Ми призначили змінних кур’єрів, котрі відносили летючки “Щоденні вісті”, а з передруку – “Ідею і чин”.

Праця рушила повним ходом, але тривало це недовго, бо зв’язки ставали дедалі утрудненіші, тому що по селах стояли польські і руські війська, заангажовані в акції переселення. В редакції також збільшилося праці, бо збільшився обсяг летючок, які закликали українське населення до невиїзду, радили не піддаватися переселенчій пропаганді, не залишати одвічних українських земель і не їхати в незнане, хоча б це й була Україна, що це злочин – залишати рідні землі, просякнуті кров’ю та потом дідів і

прадідів. Грядуще покоління не пробачить нам, якщо добровільно залишимо заборцям нашу землю. Друкували ми летючки і до польського населення, до польських підпільних організацій, котрі не підпорядковувались своїй комуністичній владі. В тих летючках ми пояснювали, що нашим спільним ворогом є Москва, котра знищила в 1775 році останню твердиню самостійної України – Запорозьку Січ, і котра тричі здійснювала розбір Польщі. Ми доводили, що УПА бореться за свободу народів і людини, що братні слов'янські народи повинні жити в згоді і любові, а особливо українці і поляки, щоб створити потужні держави, яких не здобудуть імперські хижаки Москви й Німеччини. Ми добивалися, щоб люди не вірили брехливій пропаганді, нібито Москва несе рівність і свободу. Москва лише змінила герб – з двоголового орла на п'ятираменну зізду з серпом і молотом, але далі несе абсолютну диктатуру і поневолення народів. Ті летючки давали бажані результати: свідомі поляки почали ставитися до боротьби УПА з більшим вирозумінням і навіть з симпатією.

Одного разу прийшов до нашої редакції провідник Луговий з окружним провідником інтендантури Вишинським. Вишинський хотів лише оглянути все, бо конкретних вказівок не дав, але запропонував поміч, якщо буде потреба. Я попросив, щоби дали нам одного кулемета, бо з уваги на збільшення військ по селах кулемет може стати нам у пригоді. Зв'язкові тоді ж принесли скоростріл LMG і чимало набоїв.

На нараді в селі Курманичах я побачив людей із сотень Бурлаки, Ластівки і боївки під проводом Білого. При сотні Бурлаки познайомився з дуже врівноваженим, спокійним, політично свідомим сотенним політвиховником Євгеном (Осип Вівчарівський). З ним я перебував декілька днів при сотні, де мав можливість бачити сотенних командирів Бурлаку і Ластівку, а також випадково впізнав односельчанина з Вербова, сина Стаха Ковальського, кулеметника з першого рою і першої чоти Ясина. Поговорили ми собі про наших спільних знайомих і про те, як він опинився аж тут на Закарзонні. Ковальський сказав, що тут є ще один вербівець, Петро Гуньків, котрий виконує завдання спецкур'єра.

З Євгеном ми так само щиро говорили, він мені відразу вподобався.

Відправа-нарада тривала два дні, промовляли провідники Стяг і Орлан, а також інші присутні.

У промовах, як завжди, з'ясували світову політичну ситуацію і завдання збройних сил УПА. Нам належало ощаджувати свої збройні сили і підносити боєздатність та поглиблювати національну свідомість воїнів і суспільства.

У часі перерви приглянувся я ближче до провідника Стяга – та це ж хибя Славко Старух з Бережан, син посла до австрійського парламенту! Переходжу я біля нього, щоби упевнитись, глянув йому в очі. Стяг також затримав зір на мені і в ту ж мить усміхнувся, підійшов до мене і, вітаючись, півголосом запитав: Василю! Де ти стратив руку? – Розказав я йому усе і запитав про його братів Богдана й Тараса та про сестру Походжая. Про родину він майже нічого не знав, бо Бережанщину покинув ще перед арештом, перепросив мене і пішов продовжувати нараду.

Старухів я добре знав, бо часто з Олексою Походжаєм бували в них у Бережанах, а Старухи часто бували у Вербові, де мешкав їх вуйко Петрицький – директор школи. Ярослав Старух – Стяг – був дуже активним працівником на народній ниві, активним пластуном і навіть капельмейстером пластової духової оркестри. Його постійно переслідували, був ув'язнений за санаційної Польщі. Знали Старуха як редактора газети “Голос Нації”, дослівно – визначна людина і провідний член ОУН. Розмовляючи, не знав я, що на Закерзонні Старух – головний провідник, зрештою, ще не встиг я довідатись про Провід ОУН і Головну Команду УПА.

На нараді дали мені кілька актуальних пропагандових рукописів до друку від провідника Григора, і я знову повернув до редакції.

Наші труднощі у справі зв'язків тривали. Багато мешканців із Закерзонського Краю, незважаючи на нашу пересторогу, виїхали в Україну. Одного дня вислав я зв'язкових Мороза і Шпака з видрукowanymi матеріалами. Вони не повернулися. Того ж дня наш вартовий затримав неподалік намету господаря з села Купної (прізвища його не тямлю). Згідно з наказом провідника Григора, належало його зіквідувати, бо може стежив, що тут робиться. Але з розмови виникало, ніби виїхав по дрова, та зрештою було видно, що має дрова на возі. Кажу до цього господаря, щоби ні-

кому не оповідав, кого бачив, і щоби більше ніколи не запускався так глибоко в ліс, бо може стрінати його неприємність. Господар подякував і відїхав.

Зв'язкові вже третій день не повертають. Раджуся з Липою, що далі робити. Липа, як і я, вважав, що за всяку ціну треба налагодити зв'язок. Залишив я його допильнувати порядку, зміцнити підслухи і вартових, а сам з другом Левицьким вирішив довідатися, що сталося з нашими зв'язковими. Приладдя до друкування і радіоприймач заховали до криївки, бо різно може бути, а обережність не зашкодить. Попрощалися ми з Липою, Зеною, Новим та всіма іншими друзями, котрих псевдонімів вже не пригаду, і рушили до Курманицьких лісів. Села минали, бо там було повно польських та російських військ, полем ішли попід межі, навіть повзли на відкритому терені, щоби нас ніхто не помітив.

Дійшовши до Курманицького лісу, на домовленому місці ми не застали зв'язкових. Що ж, каже друг Левицький, ходімо до мене, до села Сільці, що біля Кальварії, до моїх родичів, переночуємо, а завтра знову спробуємо прийти сюди. Так ми й зробили. Перед Сільцем, під лісом, затримав нас вартовий санітарного звена. Хоча ми не знали клички, але він упізнав Левицького і пустив нас. Вдома в Левицького дуже щиро мене прийняли. Сестра Левицького і її товаришка, дуже гарна дівчина Марійка, з села Корович, дуже чемно обслуговували, повипирали наше білля, оповідали різні пригоди з кур'єрської роботи при переході через кордон: Сільці тяглися аж до польсько-радянського кордону. З Марійкою ми дуже заприятелювали, але тільки як брат з сестрою. Марійка мала гарного нареченого "Славка" (псевдо санітара при лікарю УПА – "Вуйка"). Я розповів їй про Олю. Ми називали одне одного братом і сестрою і так зверталися до нас усі інші.

Перебував я там кілька днів, заки налагодив зв'язок з провідником Григором, бо він теж змінив забезпечення, пристосовуючись до тяжких обставин. Пошти, як виявилось, Григор не дістав. Очевидно, кур'єри потрапили до рук ворога. Григор казав, що треба буде у нас збільшити охорону, призначити нових кур'єрів і ліпше озброїти охорону. Я пішов назад у Сільці і мав чекати, щоб Григор полагодив усе приобіцяне.

Повернувся я знову до Сільців, де заквартирувала із сотні Бурлаки чота Остапа. Дві чоти стояли в селі Грушевцях. Вночі прибився до Сільця мій стрілець Береза і повідомив, що надвечір обстріляли сильним вогнем заставу і колибу. Йому пощастило втекти, а Липа з рештою залоги напевно забиті.

Негайно зв'язався я знову з Григором і про все повідомив. Григор штафетою дав наказ сотенному Бурлаці піти туди, де містилася редакція і забрати усі матеріали технічного звена, щоби не потрапили до ворожих рук. А щоб дезорієнтувати ворога, запалити кілька хат виселених селян з Вільшаниці.

Бурлака дуже справно і швидко вирушив виконувати завдання. Рушили ми стрілецьким рядом з відповідним забезпеченням, бо загрожувала поява ворожого війська. У Вільшаниці уже не було ворожих військ, стояли лише порожні хати та собаки вили з голоду. Стрільці підпалили кілька порожніх хат, і виступили ми маршем, стрілецьким рядом, в Куп'ятицький ліс, щоби полум'я не освітило нас.

Передня стежа затримала чотири особи і припровадила їх до командира Бурлаки. Дивлюсь – таж то мої друзі! Липа, Новий, Зена і ще один, котрого псевда не тямлю.

Бурлака наказав затриматись. Запитали ми, що сталося і чи хтось забитий. Дещо нам пояснили і рушили далі, щоби забрати папір до друку, архівні матеріали та технічне приладдя.

За винятком спаленої колиби, циклюстилю і кулемета усе інше в криївці залишилося. Машину до писання забрала з собою Зена. Зена була дуже гарна дівчина із села Коровники, надзвичайно працювита і дисциплінована. Старша її сестра теж перебувала в підпіллі. Працювала в надрайоні в Сянеччині, якщо не помиляюсь, псевдо мала Мотря.

Матеріали, що залишились, ми розділили поміж стрільців, і ще тої ж ночі на світанні увійшли в Корманицький ліс.

Мене й Липу Григор звинуватив у тому, що сталося, і віддав справу надрайоновому проводові СБ (служба безпеки), провідникові Потапові. Кілька днів походили ми безчинно при боївці, а тоді Потап каже: пощо вам мучитися, скаліченому, тут з нами, ідіть до села Куп'ятичі, до наших людей, а я вас покличу, коли буде треба. Перебував я майже бездіяльно близько двох місяців.

Почувався дуже пригнобленим і покривдженим. Провідник Григор навіть мною не поцікавився, відчував я до нього недовір'я і жаль. Отже, повернувся я знову до Ямної, написав штафету до провідника Стяга і попросив провідника Потапа, щоби його кур'єри долучили і мою штафету.

За день перед Різдвяними святами дістаю штафету – щоби ставитися на годину 13 в селі Молодовичі до Підбільських, де мала зустріч подруга Галка (справжнє прізвище Катерина Підбільська). Увечері з'явився провідник Орлан (Василь Галаса) і сказав, що з мою справою провід ознайомлений і не надає їй значення. Орлан мав до мене пропозицію: перекладати на польську мову пропагандивні летючки ОУН. Кажу: друже провіднику, я дуже вдоволений з такої пропозиції. Подруга Галка буде вам доручувати і відбирати перекладені матеріали. Невдовзі доручила мені Галка штафету від Стяга. Він перепросив за непорозуміння, за помилкову підозру провідника Григора. Справа формально буде незабаром закінчена. Провід мені довіряє.

Дуже все це мене схвилювало, я відчував, що чиясь брудна рука хотіла мене знищити.

У лютому 1946 року прийшла наступна штафета від провідника Григора. Я повинен був з'явитися на нараду в Ямні, де остаточно мали закінчити справу Корч-Липа.

Приходжу, застаю вже чимало провідників. Були там Стяг, Орлан, Григор, Мирон, Зорич, Вишинський та інші, а також командири УПА: Орест, Рен, Байда, Залізняк, Бурлака, Громенко, Ластівка, Криlach, капелан УПА о. Кадило та політвиховники Євген і Зорян. Наряду відкрив Стяг, вшанувавши мовчанкою пам'ять командирів, загиблих у бою під Бірчою – полковника Коника, сотника Орського та інших воїнів. Бій під Бірчою був на самий Святий вечір. Під час перерви побачив я друга Євгена з рукою в тамбляку, його було поранено в тому бою. Того ж дня впізнав я друга з охорони Стяга, псевдо Яструб (справжнє прізвище Петро Притульський), котрий з великою повагою висловлювався про свого провідника.

На другий день нарада розпочалася виступом провідника Орлана. Він широко представив політичну ситуацію на міжнародній арені. Американці таки застосували атомну зброю, скинули на

японські міста Нагасаки і Гірошіму лише по одній бомбі, котрі майже змели з лиця землі такі великі міста і знищили тисячі мешканців. Японія капітулювала, до СССР відійшли Курильські острови. Тепер залишалось дві протилежні сили: імперія червоної Москви та Америка. Якщо Америка має добрих і мудрих політиків, то використає ослаблення мілітарної сили Москви і малими зусиллями розгромить імперію. Тим більше, що поневолені Московою народи мають зорганізовані озброєні відділи, котрі знищать зсередини зненавиджений людом устрій тиранії. В Червоній армії є багато офіцерів та жовнірів, котрі відразу перейдуть на бік повстанців. Але, як показала Ялтинська конференція, Рузвельт виявився паяцом на шнурку в Сталіна і наче не розуміє, що Москва претендує на світове панування і якщо не розгромлять її тепер, то незабаром виявиться явна загроза комунізму в Америці. Вже, зрештою, був випадок, коли завдяки американській фінансовій допомозі ще в 1923 році Сталін зміг укріпити владу червоної Москви.

Командир Орест свою промову сконцентрував на проблемах боротьби УПА на рідних землях та Закерзонні. Обставини боротьби нелегкі, але й не безнадійні, бо коли прийде до розпаду між союзниками та Московою, то поневолені народи, котрі вже мають збройні сили, будуть готові стати на захист незалежності. Найтривожнішими виглядають стосунки українсько-польські і ненависть поляків до українців – зарівно комуністів, як і народовців.

Після наради відбувся польовий суд над Липою та наді мною. Липа теж був присутній на нараді.

Суддею був провідник Григор, в двоє лавних – провідник Тарас та провідник Потап, прокурором виступив провідник Вишинський, адвокатом був провідник Мирон. Провідник Григор зачитав звинувачення: друг Корч, відповідальний за технічне звено, пішов, як зв'язковий, залишаючи без належної охорони майно організації. Друг Липа, як попередній провідник технічного звена, по відході Корча теж не подбав про охорону і варту, тому вороги спалили звено і забрали циклостил, один скоростріл і радіо.

Прокурор Вишинський заявив, що вимагає якнайвищої міри покарання для Корча і для Липи. Вони дали змогу ворогові знищити технічне звено і забрати найцінніше обладнання. Він вва-

жав, що нас треба покарати для прикладу, щоби інші так не чинили. Отже – розстріл.

Суд надає мені право виступити. Встав я, подивився на суддю і прокурора і кажу: дуже мені все дивно і почуваю себе пригнобленим, і судять мене наче окупанти, а прокуратор явно вороже налаштований, бо вимагає кари смерті для невинного. Я смерті не раз заглядав в очі, смерть мені не страшна, але за Волю України, а тут прокурор домагається розстріляти, не довівши вини! Я зв'язковим пішов з необхідности, я знав свою здібність і сили, а, зрештою, вже не було кого послати, бо попередні зв'язкові не повернулися. Прошу суд подумати над вимогою прокуратора. Такі ж міркування висловив друг Липа.

Адвокат друг Мирон підтвердив, що оскарження не має логічної підстави, він не бачить нашої вини. Винен той, хто зрадив, але зрадника ще не виявлено. Адвокат просив вважати нас безпідставно звинуваченими і просив звільнити. Суд учинив згідно з пропозицією адвоката провідника Мирона.

Провідник Григор запропонував мені знову повернутися до редакції, але я відмовив і сказав, що не маю приємності вдруге переживати таке жахливе приниження. Мою відмову я просив не приймати як відмову виконання наказу, я хочу брати участь у визвольній боротьбі, хочу продовжувати працю згідно зі своїм військовим знанням, хочу бути в рядах УПА.

За дозволом командира Бурлаки я прилучився до його сотні, де знову зустрів політвиховника Євгена. Ми заприятелювали і мали багато спільної мови, бо обидва були і є членами ОУН з Тернопільщини. Заквартирували ми разом в почоті, Євген мав часто виховничі заняття зі стрільцями, а по селах, де квартирували, мав бесіди з селянами. Промовець був добрий, всі слухали уважно. Часто заходили ми до квартир стрільців, де чудово співали партизанські пісні. Співали не знані мені пісні, котрі з'явилися, коли я перебував у в'язницях і таборах впродовж двох з половиною років, а тим часом воїни УПА вели завзяті бої з військами гітлерівських і московських окупантів. Заспівали також пісню авторства самого Євгена, а композитор був командир Зелізний. Пісня ця зворушила усіх:

*Не страшна нам є атака,
Як є з нами наш Бурлака,*

*Ціло вийдем завжди з бою
За твоєю головою.
Гей! Чи на бункри, чи на шанці,
Ми у бою гейби в танці,
Ціло вийдем завжди з бою
За твоєю головою.*

Я глянув на друга Євгена, він поважно, задоволено усміхнувся і каже: в пісню вклаталося те, що в дійсності сотня переживає.

Квартируючи по селах, часто стрічали ми прекрасних дівчат з УЧХ (Український Червоний Хрест) чи зв'язкових ОУН. Рома, Бурлачка, Оксана, Галка, Зена, Балка, Марічка, Малуша, Степова та багато інших присвятили себе визвольній боротьбі. Познайомився я також з капеланом УПА о.Кадилом (прізвище Шевчук). Розговорилися ми, і виявилось, що я з його рідним братом Михайлом Шевчуком сидів у концтаборі Авшвіці. Це була для нього перша звістка про брата, відколи Михайла заарештувало гестапо.

Жахливі чутки кружляли по селах, що польські озброєні банди мордують українців, що їх грабують, забирають увесь доробок, вбивають дітей і старців. Кого з-за Сяну не виселили до ССРСР, змушений втікати за кордон до своїх, до українців, шукати захисту.

Провідник Григор повідомив, що мене приділяють на місце провідника Мирона викладачем до підстаршинської школи імені полковника Коника. Від ворожої кулі загинув провідник МIRON. Вістка про смерть провідника Мирона дуже мене пригнобила, щойно в Ямні стрічались, щойно на розправі моїй і Липи виступав як оборонець, ще молодий, з вищою освітою, на провіднім становищі, розсудлива й мудра людина, надрайоновий провідник – і вже відійшов завсесвіти, не попрощавшись з рідними! Що ж, нехай з Богом спочиває...

Попрощався я з командиром Бурлакою та іншими новими друзями, Бурлака стиснув по-дружньому мою руку: що ж, пане брате ("пане брате" – це була призвичайка в мові командира Бурлаки), друже Корч, не згадуйте нас злим словом, ще хіба стрінемося! Може, вам дати кого із стрільців, щоби вам було відрадніше йти? – запитав Бурлака. – Справді, терени ці не зовсім добре знаю, а маю йти аж до Явірника Руського, – сказав я. – Добре, дам вам відважного стрільця, – пообіцяв Бурлака.

Заходжу в ліс, де розташована була сотня, біля кулемета сидить гарний молодий стрілець, побачив мене, став струнко і усміхнувся. Дивлюся – знайомі очі і обличчя, кажу: спочинь, – він виконує і говорить: чи не пізнаєте мене? Ми ж з одного села, я Стаха Ковальського син. – Ах Боже! Тепер пригадав. Псевдо його – Клен, він був кулеметником, з Вербова відійшов ще в 1944 році. Пішов я до друга Євгена, щоб попрощатися і побажати навзаєм щастя. Долучився до мене стрілець і пішли ми на Явірник Руський.

Виходимо з села Конюшної, переходимо шосе Перемишль–Бірча, минаємо Кречкову і через ліс заходимо до Купної. З Купної подруга зв'язкова Славка запровадила нас до Ісканя. Іскань – розказує зв'язкова – два роки тому був гарним селом з розкішними зеленими вишневими садами, а сьогодні згарища, лише де-не-де стоять хати, в яких живуть переважно місцеві поляки, рідше – наші люди, котрим удалося переховатися, коли поляки вивозили українців на схід. Ось ми в селі П'ятковій Руській, воно також спалене, частина людей, що залишилась, ховаються в лісі, а їхні дозрілі сини й дочки в УПА. Село має гарну церкву, а біля неї спалена плебанія, в якій виростили провідник Григор і двоє його братів, котрі також в УПА під псевдами “Скала” і “Щипавка”.

Входимо до села Явірника Руського, де стрічає нас стежа сотні Ластівки, від якої довідуємося, де міститься вишкільний табір. Ідемо лісовою дорогою в напрямку табору. Довкола густий ліс, на прогалинах і між рідшими деревами густі корчі, котрі добре заслонюють довкілля. Переходимо через одну поляну, а далі ще утоптану поляну – і вже перед нами вишкільний табір: колиби, що їх поставила сотня ластівки, велике шатро, де міститься штаб вишколу, над потічком кухня і санітарний пункт з магазином.

Зголошую свій прихід до командира Зенка. Він представив присутніх друзів-вишкільників. Підходжу до кожного: ком. Зелізний (Адріян Щеснюк) з села Сосниця на Ярославщині, викладає балістику; ком. Лісовик (Василь Наконечний), викладач топографії; пров. Потап (прізвища не знаю) викладає розвідку і контррозвідку; доктор Шувар (прізвища не знаю) завдання лікарські і санітарні; ком. Зруб (прізвища не знаю) – зброезнавця; ком. Любко (прізвища не знаю) – військові знання; ком. Ластівка (прізвища не знаю), командир сотні, котра охороняє вишкільників.

Командир Зруб представив вишкільникам мене, сказав: друзі, це провідник Корч, котрого провід прислав на місце с. п. пров. Мирона. Тепер історію України, історію Українського війська і політичний огляд буде викладати друг Корч.

Так знову почалося військове життя, що я любив: збірка до ранно-денного наказу, визначення стійкових, молитва, вечірня зоря і упродовж цілого дня викладки.

Бували й “перерви” в навчанні. Одного дня розвідка повідомила, що в П'ятковій Руській було польське військо і пішло в невідомому напрямку.

Командир Zenko наказав зайняти оборонні позиції. Я зайняв позицію при рої друга Бурого. Нараз затуркотів кулемет, може, на нашої заставі? І знов замовк, і знову тиша. Сотня Ластівки і вишкільна сотня дістали наказ пакуватися до відходу. Знову, вже в потоці, недалеко від вишкільної кухні, затуркотіли кулемети, мабуть, хтось привів поляків непомітним підходом аж під вишкільний табір.

Одна чота Ластівки в цю мить вдарила на нападників і прогнала їх з потоку. Наказ відмаршу. Стрілецьким рядом ідемо понад село Делягову до іншої частини лісу. В той мент з'явилися коні, запряжені у віз, котрим поїхали троє наших стрільців по харчі до Явірника Руського, отже, мабуть, потрапили до рук поляків. Коней забираємо, рушаємо далі.

Поляки не пішли за нами, але порозбивали вишкільні колиби, намети, знищили кухню і повернули до Бірчі.

Другого дня боївкарі третього району зловили одну жінку з села П'яткової Руської, яка часто ходила до лісу, де заквартирувала школа, і бачила наші застави. Отож, вона донесла полякам і привела їх аж під наш табір непомітним переходом. Троє стрільців, що поїхали до Явірника по харчі, потрапили в польську засідку, де загинули, але стрільця, яку спричинили, заалярмувала вишкільний табір, що й врятувало нас від несподіваного нападу. Маневруємо далі, переходимо П'яткову Руську, вертаємо до табору і йдемо аж до сіл Поруби і Ясениця Сівчинська. Командир Ластівка вислав один рій по вбитих друзів.

Заквартирували сотні, вишкільна й охорони, в селі Сівчина. Місцеві люди дуже свідомі і щирі українці, гостинні й привітні.

З цього села майже всі хлопці були в УПА, в сотні Громенка. 72-літній селянин Оліяр разом із своїми двома синами був у сотні Крилача. Як часто траплялося, в селі залунали оксамитно-гармонійним звуком наші пісні: “Скотився місяць із-за хмари”, “Розпрощався стрілець зі своєю ріднею” та інші патріотичні; співали наші стрільці й дівчата. Діти з дерев’яними крісами бавилися з вигуками: вперед, до бою! Їх забава захопила навіть нас, воїнів. Нараз усе стихло, надійшли друзі Бурий і Цяпка, кажуть, привезли вбитих стрільців. Повірити годі, що побачив! Руки їм повикручували, ноги покалічені, з голів аж мізки випливають, з виколотих очей сочить кров! Боже! Як так можна знущатися?! Дівчата, що перед хвилиною співали, також підійшли і кажуть: Друзі! Ви повинні помститися за їхню смерть, за нелюдське знущання над ними, – а в очах дівчат блищали огненні іскри сліз.

Вечоріє. Біля читальні чути стукіт: стрільці й господарі роблять домовини для друзів. Над Сяном заблищала ракета, освітила землю і згасла. Командири вислали стежу в напрямі Сяну, а сотенний зв’язковий доручив ройовим зміцнити стійкових і застави. Мене огорнула якась туга, вийшов я на двір, сів самотній на лавці і вдивився в небо зоряне і місяць срібний, сяйво його надало чару тій прекрасній околиці. Думками заглибився в минувшину. Щойно рік тому виходив я з блоку в концтаборі Мавтгавзен вночі, бачив ті зорі і місяць, мріяв, щоби пережити голод, страхіття, повернути на рідну землю, до рідних Олі і дитини Лесі, а тепер уже на волі воїном УПА, зі зброєю, але не можу повернутися до них, привітатись, показатися живим! Не можу тепер іти, там панує лютий ворог-окупант з червоної Москви, котрий шукав і далі розшукує мене, котрий за те, що я переховувався, забрав моїх стареньких родичів на Сибір і швагра Стефана арештував.

Із задуми збудили мене дівчата, котрі повертали з плетення вінків для загиблих друзів. Була між ними подруга Малуша, котра займала провідний пост УЧХ і в зв’язках, привіталася зі мною і запитала, чи зі мною в концтаборі Авшвіц сидів її вуйко Стронціцький. Так, кажу. Ще й оповів, як він ослаб в дорозі до концтабору Мавтгавзен, але не знаю, що з ним далі сталося, бо деякі в’язні були забрані до табору Ебензее, але, вважаю, що хіба там вижив.

Пішов я до хати, ліг спати біля друга командира Зелізного, ми ще перекинулись словом-другим, і я заснув. Нараз збудив мене голос стійкового: алярм! Зриваємося, хапаємо зброю і вибігаємо з хати. Підходить командир Зруб і каже, що до села наближаються поляки. Командир Zenko наказав зустріти їх сильним огнем, села не залишимо, доки не поховаємо забитих друзів.

Займаємо становище при рої Бурого, біля нас проходять командири Zenko і Ластівка, кажуть, що поляки зупинилися в Селиськах, для них хиба краще обминути нас, бо їх тут тим разом чекає смерть. У Володжі квартирує сотня Громенка, в Порубах – сотня Бурлаки, в лісі між Порубами і Грушівкою сотні Крилача і Стаха. Поляки, мабуть, відчули нашу силу і повернули за Сян. Прийшов наказ готуватися в дорогу. Вийшла сотня Ластівки, стрільці несли домовини загиблих, долучилася вишкільна сотня, і ми крокуємо всі до села Волжі, щоби поховати їх у спільній могилі. Перша іде чота з крісами на почесь, за нею капелан о. Кадило, а далі хор і стрільці, що несуть домовини, далі командири і решта стрільців. Хором стрільців УПА диригував командир Зелізний. Обабіч дороги стояли селяни, жінки плакали як за рідними синами. Прийшли ми на цвинтар, де вже при спільнім гробі чекали представники сотень Бурлаки, Громенка, Крилача і Стаха. Командир Зруб подав команду: Сотні, струнко! На плече кріс! Почесь дай, на могилу глянь! – Панахиду править отець Кадило, а хор заспівав похоронні пісні: “Со святими упокой, Христе, душу раба твого” і “ Як ви умирали, вам дзвони не грали”. Домовини опускають у спільну могилу, прощальне слово промовив друг Євген з сотні Бурлаки, другий – командир Zenko, котрий сказав: Друзі! Не прощаємося з вами салютом, бо кулі залишаємо для ворогів. Прирікаємо пімстити за вашу смерть. – Знову подано команду: Струнко! На плече кріс! – Хвилина мовчанки. – До стопи кріс! Командир Zenko узяв грудку землі і кинув до домовин зі словами: Нехай рідна земля буде вам пухом! – Підходять воїни і кидають грудки землі, прощаючись навіки з друзями.

СВЯТО ГЕРОЇВ

На широкому оболоню біля села зібралися сотні, щоби відзначити Свято Героїв. Посередині поставлена велика трибуна, освітлена смолоскипами. Зібралося багато друзів ОУН і відділи УПА, а також селяни з довколишніх сіл. Отець Кадило відправив Богослуження і панахиду за полеглих борців за волю України. Прекрасно співав хор УПА під диригуванням командира Зелізного. Пісня “Ви жертвою в бою нерівним лягли, з любов’ю до свого народу” сколихнула серця і душі, а слюзи котилися по обличчях. Політвиховник сотні Громенка сказав промову, нав’язуючи до Молитви націоналіста-революціонера, далі – декламації і пісні, які виконував хор. Свято закінчили гимном “Ще не вмерла Україна”, гимн співали усі присутні, а гомін рознісся далеко по лісистих теренах.

Сотні – вишкільна, Ластівки, Бурлаки, Крилача і Стаха – відійшли до села Улюча, на котре часто нападали поляки-грабіжники із села Вітрилова.

В Улючі відбулася нарада командирів, а по нараді наказано відходити. Вишкільна сотня і сотня Ластівки пішли до села Глунчі, сотня Бурлаки – до Вітрилова, а сотні Громенка і Стаха на Тимешів.

Надвечір приходимо до ріки Сян, котра блищить від саява місяця срібною лентою, вода тихенько пливе, лише час від часу хлюпне, бо грає риба. Раптом у напрямі села Тимешова, куди пішли сотні Бурлаки, Громенка та Стаха, спалахнули ракети і заграли кулемети. Виявилось, що польські стежі зауважили, як сотні переходили Сян, і почався бій, наперед запланований. Поляки відступили з того бою, а небо укрилося загравою – палало село Тимешів. Запланований бій не відбувся, сотні повернули назад.

Тепер усі йдемо до Волі Крацівської та Липи, де й розквартирувалися.

О шостій годині знов алярм! Заграв кулемет. Стрільці зі зброєю вибігають на двір. Коли польські війська наблизилися до нас, сотні вишкільна і Бурлаки ударили по них. Удар був такий сильний, що поляки не витримали і почали панічно відступати, тікаючи, навіть розбіглися в збіжжя. Бій закінчився за годину. Наші сотні не зазнали втрат. Поляки, хоча йшла їх велика сила з заміром нас розбити, самі були розбиті. Залишили на полі 22 уби-

тих, багато поранених, а ще більше потрапило в полон. Ми здобули одного кулемета, чимало крісів і амуніції, а також осідланого коня. Усіх поранених і полонених поляків відпустили наші провідники і командири, а ми, політвиховники, пояснили їм, за що УПА бореться і що вони наступають на нас на розказ червоної Москви, бо Москва хоче поневолити Польщу так, як поневолила Україну. Поляки повернули до Бірча, розказували про велику силу бандерівців, добре озброєних, а навіть хвалили нас із вдячності, що ми пустили їх живими, хоча вони не щадили наших воїнів.

Розгромивши поляків, ідемо в напрямку Ляхової. По дорозі нас помітили два ворожі літаки, але їх відігнала сотня Громенка кулеметами. Втрат не було. Минаємо села Ляхову і Креців, виходимо на гору Магуру в Тростянецький ліс. Перед вечором прибуваємо до Ямни Долішньої, де ночуємо, виставляючи відповідні підслухи і застави. Другого дня з Ямни Долішньої сотні вишкільна, Ластівки і Бурлаки рушили в перший район і в лісі між селами Брилинці, Курманичі, Княжичі та Конюшна розтаборилися, щоби закінчити підстаршинський вишкіл. Місце на вишкіл знайшли в Курманицькій лісі, де були високі дерева ялиць, грабів і буків, а серед них велика поляна з розкішною зеленою травою, котру навкруг обростав молодник грабини, бучини й ліщини, а з заходу на поляні стояв великий дуб. Навколо поляни за дубом в лісі було споро шанців ще від австріяцько-російської війни. В західній частині поляни, над глибоким ровом, побудували ми колиби і кухню. Командир Ластівка повисилав підслухи і поставив сильніші застави. Командир Zenko усталив програму вишколу. Увечері вже їли вечерю при столах, нашвидкуруч зроблених з дощок, привезених з Конюшною.

Ніч минула спокійно і тихо. Стрільці, втомлені, спали твердим сном, лише час від часу було чути, як перегукуються вартові. Мене й командира Зелізного сон не брав, оповідали ми один одному про трагічно пережиті дні. Командир Зелізний згадував про бій під Бродами, про те, що забрали його майже силою до дивізії СС “Галичина”. Запитав і мене, де я втратив руку. Оповів я йому про усе, що з нами, українцями, гітлерівці, чинили, як били, забивали, палили в крематоріях, і то навіть тоді, як наша Дивізія СС “Галичина”, билася проти спільного ворога. – бачив я вас у бою

біля Волі Кречівської, як ви навіть гранати кидали, зубами відбезпечуючи, – каже командир Зелізний. – Що ж, друже Зелізний, щось мусить заступити другу руку, – відповів я. Нарешті сон і нас заповлонив.

Зранку проснувся, коли почув команду “побудка!”. Стрільці і командири йшли до потічка, що плив у глибокому рові, митися і скоро вбиратися.

На поляні подано команду: “Збірка до ранньої молитви”. Сотня вишкільна стала в збірку по чотах, дві збоку, одна попереду на чолі з чотовими командирами. Стрільці-вибранці молоді, гарно збудовані, виструнчилися; тут зібрано воїнів з Холмщини, Любачівщини, Ярославщини, Перемищини і з Лемківщини, – воїнів найкращих. Приходить почет вишкільний на чолі з командиром Зенком. Черговий старшина, командир Зруб, подав команду: – Сотня, струнко! На почет глянь! – Командир Зруб підходить до командира Зенка і зголошує, що сотня готова до вишколу. Командир Зенко дав команду “спочинь”, а по хвилі – знову “струнко” і до молитви. По молитві командир Лісовик відчитав денний порядок занять: перша година припадала мені. Згадав я про свого попередника політвиховника Мирона, котрий віддав своє життя за волю України, і вшанували ми мовчанкою його пам’ять. Виклад почав я про завдання ОУН-УПА, а далі – історія України та українського війська ще від княжої доби, бо мій попередник б. п. Мирон ще не встиг цього передати слухачам.

Після мого викладу почався виклад розвідки (провідник Потап) і дальші предмети – зброєзнання, балістика, військові вправи.

Час минав дуже скоро, а часом навіть і весело. Занять було доволі, матеріалів до викладу було не менше; час до часу долучався до різних жартів стрілецьких і слухав партизанських пісень, котрих ще після виходу з таборів не встиг навчитися. Співучих стрільців гуртував навколо себе командир Зелізний, музика і спів були його професією.

Виклади форсувались, бо час наглив, вже зачалися іспити. На умовини, які були серед лісів, з перервами на переходи, зі зміною місць і з боями, стрільці опанували завдання задовільно.

Одного дня перед вечером прийшли кур’єри і повідомили, що сотні Бурлаки, Крилача і Стаха спалили села за Сяном: Мацькови-

чі, Батичі, Войковичі та Оріхівці, виконавши прохання виселених звідти українських селян, котрі сказали: не дайте полякам замешкати на наших господарствах, не дайте наживатись їм нашим тяжко запрацьованим майном.

Тим часом на терені з'явилися чисельні відділи польського війська. Командир Зенко зарядив остріе поготівля, вислано стежі, щоби слідкували за їхнім рухом. Ніч минула спокійно, зранку стежа повідомила, що до наших становищ наближаються чималі сили польського війська, а між ними польська підстаршинська школа "Червоного штандару" з Перемишля, вони розшукують сотні УПА. Із села Брилиниць польські війська подалися до села Конюшної і там розквартирувалися. Заряджено повний виряд у вишкільній та охоронній сотнях. Застави, стійки та підслухи теж зміцнили. Командир Зенко дав наказ зайняти позиції в австрійських окопах, що тяглися понад великою поляною, де відбувався вишкіл. Я також займаю позицію в окопі, біля рою друга Цяпки, біля кулеметника друга Соми. Дехто із стрільців дрімає, а інші щось собі шепечуть, може, моляться? Ранок був чудовий, як у казці, на небі гасли зірки, а солов'ї своїми співами чарували усе навкруг, легіт розширював груди в глибокому віддиху. Стрільці далі дрімали, схиливши голови на пушисте листя в шанцях, обійнявши зброю. Декотрі крізь сон усміхалися, стискаючи ще міцніше кріса, мабуть, снили про своїх вибранок, котрі полонили їх серця, а може, ведуть розмови з ріднею, запевняючи, що пімстять за кривди і поневолення нашого народу.

Командири в напрузі. По двоє стрільців з рою виходять до кухні по каву і хліб.

27 червня 1946 року. Ще три дні до закінчення іспиту. Повернулася розвідка з Конюшної і повідомила, що польське військо вийшло з села. Командир наказав суворе поготівля. Стрільці готують зброю і маскують зеленими гілляками зайняті позиції.

Недалеко від поляни проходить лісова дорога з Конюшної в керунку Перемишля. Сотня Ластівки зайняла позиції при дорозі з лівого боку, а чота командира Зруба – праворуч сотні Ластівки. Заклекотіла серія кулеметних пострілів і затихло, знову зловісна тиша.

Згідно з наказом, наша застава з Конюшної мала обстріляти ворога та відійти на визначені позиції. Так і сталося. Польські

війська побачили, що наші відступають, ще більше знахабніли і прискорили наступ. Зупинилися в нашій “підкові” на поляні. Почали обходити поляну, і в цей момент заграли наші кулемети і троє вояків, що наступади попереду, повалились на землю. На мить поляки знітилися, але пролунала команда “огня!”, і вдарили на наші позиції кулеметним і крісовим вогнем. Один їхній жовнір ліг на землю з радіонадавчим апаратом і викликає штаб з проханням дати негайну допомогу. Нараз на нашу команду “огонь!” заграли наші кулемети й кріси. Удар польських військ відбиваємо, вони змушені відступати на лівий бік поляни, де стрів їх ще потужніший удар сотні Ластівки. Поляки залягли в кущах на краю поляни і засипали нас градом куль, зірвалися на ноги і знову почали наступати: щоби нас оточити, йдуть прямо на становища Прокія і командирів Ластівки, Зелізного та Любки. Наближаються до наших окопів. Відкрили ми рясний вогонь – майже всі поляки падають, за винятком кулеметної ланки за дубом. Стрілець Сова спрямував свій кулемет на них. Кулемет при дубі затих; біля нього зосталося двоє забитих воїнів, а третій утік до своїх у кущі. По стрілецькій лінії лунає команда: “Праве крило, вперед!”. Вискочили ми з окопів і з ураганим вогнем рушили вперед. Поляки не витримали удару, втікають на поляну; за хвилю поляна вкривається ворожим трупом. Частина польських вояків дісталася на лівий бік поляни, вдарили там напроти позицій роїв Ворона й Мирона з чоти Зруба, атакують їх, хочуть витиснути з окопів і прорватися. Клекотять скоростріли, розриваються гранати, стрясаючи звуком повітря. Граната впала біля стрільця Мирона, схопив він її і кинув на наступаючих поляків, фонтаном розприскала земля в повітря. Розриви гранат і скажений регіт скорострілів не затихає, з дерев падає відстрілене гауґузя, уся поляна в диму і розприсках землі, крики “до пшоду! Гурррра!” змішані з зойками пораниених. “Праве крило, вперед! Вдарити на ворога ззаду!” – чути наказ командира Зенона. Рвонули наші вперед із криком “слава!” Група поляків підвелась, щоби закидати позиції Зруба гранатами, але не встигли, бо в цю мить скосив їх кулеметом Сова. Кричу: “Браво, друже Сова!” і кидаюся вперед разом з роєм Цяпки, котрий безстрашно атакує ворожі позиції. Наш відтинок припинив вогонь, щоби пострілами не поранити своїх, з чого

скористались вороги і рушили в наступ. В той же час піднялися наші з окопів і з гучним “слава!” рвонули вперед, зав’язався завзятий рукопашний бій, який закінчився повною нашою перемогою. Поле бою вкрилося трупами, настала тиша і на відтинку командира Ластівки.

Повно диму й чаду, неприємного запаху сірки. Стрільці й командири виходять з позицій з піднесеним чолом, горді, що повстанська підстаршинська школа ім. полковника Коника успішно склала іспит у бою з польською підстаршинською школою ім. “Червоного штандару”.

Привели наші стрільці полонених поляків, а між ними і пораних та чотирьох старшин. Санітари УПА побандажували полоненим рани, а я промовив: “В ім’я чого ви так завзято атакували нас? Гляньте на поле бою, вкриті мертвими і зрошене кров’ю синів Польщі! Ви воюєте і гинете в боях за червону дику Москву, котра Польщі несе таку волю, як Україні дала, отже, несе поневолення, винародовлення. Пам’ятайте, що УПА бореться за свободу народам і людині. Ви, на розказ Москви і засліплені шовінізмом, знущаетесь над українцями, виганяєте їх з рідних земель. Ми братній нарід слов’янський, ми повинні допомагати один одному і єднатися до спільної боротьби проти тюрми народів. Ми вас убивати не будемо, вертайтесь до своїх кошар і перекажіть своїм колегам по зброї, щоби не знущалися над нашими безборонними людьми й не слухали та не виконували наказів червоної Москви”. Один з офіцерів став на коліна переді мною і зачав зворушливо дякувати та запевняти, що поступати буде згідно з моєю радою. На прощання з полоненими сказав я, щоби забрали своїх полеглих у бою і поховали їх згідно з християнським звичаєм.

Командир Zenko наказав сотням відійти в напрямі села Тисової і полеглих в бою повстанців забрати з собою. Санітари належно побандажували наших пораних і теж рушили на нове місце згідно з наказом.

Утомлені на полі бою завзятою боротьбою, обтяжені здобутою зброєю, стрільці й командири йшли повільно. На полі бою залишилося майже 60 загиблих польських жовнірів. Наших стрільців було споро пораних, а вбитих четверо: псевда Буйний, Тур (чотирьох псевдонімів не пам’ятаю).

До села Тисової прийшли ми вже надвечір. Труни для загиблих борців спорядила сотня Ластівки – командир Ластівка і майже ціла його сотня походила з тисівців, мешканців цього свідомого села, котре було все переселене до Радянського Союзу і на захід Польщі.

На похороні відправив службу і сказав прощальне слово капелан УПА о. Кадило, а стрільці вшанували пам'ять загиблих мовчанкою. Похорон був тихий: в навколишніх селах заквартирувало польське військо.

З Тисової ми перейшли через Ямну Горішну до Турниці, де закінчився іспит школи.

СВЯТО НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

30 червня, в річницю проголошення Вільної Незалежної України, на поляні у лісі між селами Риботичі, Ямна Горішна і Бориславкою хлопці з сотні Ластівки збудували трибуну, а над нею замаяв синьо-жовтий прапор. Сотні УПА, цивільні мережі ОУН, боївки СБ, адміністративна служба, жіноча мережа УЧХ і зв'язкових, селяни з близьких сіл вишикувались прямокутником до трибуни. Вишкільна сотня готувалася духовно до тої урочистості, до присяги.

Командир Zenko дав наказ: струнко! Усі присутні виструнчилися, командир Zenko звітував членові краєвого проводу Орланові. Орлан привітав нас від краєвого проводу ОУН і головної команди УПА, від генерала-хорунжого Тараса Чупринки.

Почалася польова Служба Божа. Відправив її о. Кадило, йому асистував повстанський хор, котрим диригував командир Зелізний.

Присягу вишкільної сотні прийняли капелан о. Кадило і провідник Орлан, а керував церемонією командир Zenko. Серед лісової тиші пролунали слова присяги: “Я, воїн Української Повстанської Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честію і совістю перед великим Народом Українським, перед Богом і святою землею України, перед пролотою кровію усіх найкращих Синів України та перед найвищим політичним Проводом Народу Українського, боротися за повне визволення усіх земель україн-

ських і українського народу від загарбників, щоб здобути Українську Соборну Самостійну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крови, ні життя, і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України. Буду мужнім, відважним та хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української. Буду чесним, дисциплінованим і революційно пильним воїном. Буду виконувати усі накази зверхників і суворо зберігати військову і державну таємницю. Буду гідним побратимом у бою та боєвому життю усім своїм друзям по зброї. Коли порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає судовий закон Української Національної Революції і спаде зневага Українського народу”.

Після присяги командир Zenko, викликаючи вишкільників, кожному вручав здобуті підстаршинські ступені.

Хор командира Залізного виконав революційні пісні “Вкраїно-мати, кат сконав”, “Ти Україно, ти люба ненько”, “Чи то буря, чи то грім”, “Гей нумо, браття, до зброї” та ще подібні. Командир Залізний загравав чудово на скрипці зворушливі мелодії: “Глянь вгору на море зір”, “Пристань милу пароплав покинув” і “Як засвітяться світла нічних ліхтарень”. Так сколихнули мою душу ці мелодії, така була чудова гра на скрипці, що й досі здається, ніби чую, як торкаються звуки скрипки серця й душі, бачу в уяві, як листочки тріпотять на деревах.

Драматичний гурток сотні Ластівки виконав вправи з крісами під мелодію партизанської пісні “Хай землю виорють гранати”. Свято закінчилося промовою провідника Орлана та гимном “Ще не вмерла Україна”.

Я отримав наказ від командира Рена приступити до праці політвиховника в сотні Крилача. Попрощавшись з усіма друзями та подругами, вишкільники сотні Громенка Вишня і Мирон супроводили мене до села Явірника Руського, де стояли сотні Крилача й Громенка. Мене прийняв командир Крилач, познайомив з друзями командиром Байдою, командиром Громенком і політвиховником Зоряном, а потім зібрав сотню, щоби представити всім іншим. Я звернувся до сотні з промовою; говорив, зокрема, про негативне до нас наставлення польського населення, підсилене злобною пропагандою Москви. Люди засліплені шовінізмом, підсиченим зарозумілістю і шляхетською пихою. Я роз’яснив, які

позитивні наслідки має заклик Української Головної Визвольної Ради “Свобода Народів і Людини”; цей заклик сприяє єдності поневолених Москвою народів у спільній боротьбі.

Власне тому ОУН має підтримку в польських підпільних організаціях “Народове Сіли Збройне” та “Вольносьць і неподлеглосць”, котрі ставляться до УПА з повагою, а навіть уже мали місце спільні удари на НКВД і “Ужонд Безпеченьства” в Грубешові. Удар цей увінчався успіхом: визволили з тюрми українських та польських політичних в'язнів. Спільні дії ще більше утвердили зароджені напрямні до згоди найближчих сусідніх народів. Поляки поволі політично дозрівають, а тим самим пригашують сліпий шовінізм. На жаль, не так багато поляків, котрі реально дивляться на співдружність з українцями, білорусинами, литовцями, чехами і словаками, котрі б нарешті зрозуміли, що ані Москва, ні Франція чи Англія не дадуть і не гарантуватимуть їм волі, що, зрештою, показав 1939 рік. Вождь Польщі Ридз-Сьмігли у своїй промові – коли гітлерівська Німеччина вдарила на Польшу – з пафосом промовляв: “Ми естесьми сільним паньством, за намі стої в готовосьці бойовой Англія і Франція, бендземи вальчиць, біць се, не дами немцом ані гудзіка”. Але то були пусті слова, бо за два тижні лише сліди zostались по “сільней”, як сказав Ридз-Сьмігли, Польщі. Однак і то не відслонило сліпоти шовінізму, мало того, що самі відчують ненависть до українців, то ще й піддаються нашіптуванням і наказам червоної Москви, мордують наше населення на Засянні, Лемківщині, Холмщині й Поліссі. Є напевно між вами воїни, – сказав я, – у котрих вимордували рідних, однак, будьмо християнами, вірмо в Божу справедливість. Невинно пролита кров упаде на нащадків убивць, вони будуть покарані за свою сваволю, брехню і наклепи. Ми, воїни УПА, будьмо горді, що стояли нескорені в боротьбі за волю. Обставини міжнародної політики наказують нам бути озброєними, вишколеними бойово і готовими до остаточної боротьби за Волю України. Америка завжди підтримувала червону Москву, хоча й сама перебуває під загрозою комуні, але Рузвельт так далеко поглядом не сягає, хоче мати хоч наразі союзника проти Японії, бо японсько-американська війна продовжується. Рузвельт на конференції в Ялті допустився великої помилки, котра буде засуджена історією, він не хотів використати

шанс розвалу московської комуни, без великих страт розвалити імперію, як розгромили гітлерівську Німеччину. Чисельна армія не порятувала б Москву. Тисячі воїнів, старшин і підстаршин перешли б на бік повстанських армій всередині імперії.

Після політвиховної бесіди до мене підійшов командир першої чоти Сукатий. Дивлюся на нього і сам собі не вірю: невже це Дзюнек Калинюк з Бережан? Привіталися ми щиро, посідали на пнях та довго розмовляли про пережиття від останньої стрічі ще в 1942 році. Ніч минула спокійно, стійкові і підслухи нічого загрозливого не зауважили. Але на другий день, перед полуднем, розвідка донесла, що з Бірча їдуть і йдуть великі скупчення польського війська, розпитують селян про “українське банди УПА”. Мабуть, хтось уже доніс, що в околицях Явірника є наші сотні. Розвідка СБ донесла, що польське військо провадить наш – зрадник із сотні Яра, його псевдо Гад. Ударити на нас збираються з Яворницького лісу.

Командир Байда наказав зміцнити застави і підслухи, вислати розвідки по всіх навколишніх селах. Крім того, скликав нараду сотень Громенка, Бурлаки, Крилача і представив план дій. Польські війська задумали нас розгромити, але ми випередимо їх. Заки вони дійдуть до Яворницького лісу, наші вже будуть на бойових позиціях і ждатимуть на їхній прихід: сотні були поділені до виходу на свої позиції. Сотня Крилача мала вийти на середній відтинок.

Стрілецьким рядом, крутими теренами вийшли наші на означені місця. Я йшов при першій чоті із чотовим Сукатим. Входимо в ліс, трохи зарослий кущами, займаємо позиції: стрілець від стрільця на віддалі п'яти метрів у рівному ряді, замаскувалися гаузками з листям і стережемо пильно. Заладувати зброю і чекати, – такий пішов наказ по рядку. Затихло все, навіть ліс не шумить, лише спів пташини будить цю тишу, а час від часу, гейби для перекори, задеркотить деркач дзьобом в порохняве дерево, шукаючи поживи. Нараз цю тишу прорізав різкий стріл кулемета, але десь глибше в лісі. Іде наказ стрілецьким рядком: “строге поготівля! Ворог наближається”. Ще кілька хвилин і перед нашими позиціями з'явилось польське військо в розстрільні, підкрадаються сторожко до наших позицій. Враз грімкий наказ: вогонь!

Постріли заглушили все, чути зойки поранених. Наступаючі залягли і теж відкрили сильний вогонь. Посипалися густі постріли по наших позиціях, вибухають гранати і ледве чутно в невпинній стрілянині лунають команди: “Огня, напшуд!” Густий наш обстріл не дав полякам рушити вперед, але й вони далі стріляли завзято. Але тут вогонь з польського боку слабшає, і вони крадькома відходять з поля бою. Ми теж припинили стріляти, але не пішли в наступ, щоб добивати утікаючих, бо вважали, що поляки ужили бойового підступу, намагаючись витягнути нас із зайнятих позицій, а пізніше сипонуть градом із скорострілів. Раптом вдарив густий скорострільний вогонь, змішаний з вибухами гранат. Польські війська, відступаючи, натрапили на праве крило застави сотні Громенка і Бурлаки. Кілька хвилин сильного вогню, потім усе стихає, лише час від часу відгукнеться десь поодинокий крісовий постріл. Перед чотою Сукатого з’явилася кілька польських вояків з піднесеними вгору руками. Бачимо, крокують до наших позицій. Підказую командирові Сукатому, щоби не стріляли, бо вони піддаються. Командир Сукакий дав наказ по-польськи: Стуй! В тил зворот! – Поляки наказ виконали. Стрільці наблизилися до них, забрали зброю і звеліли їм підійти до польової жандармерії, котра вже стояла біля сотенного почту. По стрілецьким рядку пройшов наказ вимаршу до Явірника. Залишаємо зайняті позиції, нікого в бою не поранено ані не забито. Стрілецьким рядком рушаємо на призначене місце. П’ятьох полонених поляків провадить польова жандармерія.

Польовими дорогами наближаємося до Явірника, де селяни вже чекають на нас з холодним молоком та хлібом, а дівчата напивають в горнятка і подають пити.

Сотня Крилача зупинилася край села, розташувалася по хатах. До нашого почту прийшов курінний командир Байда, котрого Крилач повідомив, що є п’ятеро полонених. Командир Байда наказав, аби я пояснив їм, за що і проти кого воює УПА, і відпустив їх живими додому.

Виконуючи наказ, я говорив їм, що польська армія перебуває під командуванням московських офіцерів на чолі з головнокомандувачем генералом Рокоссовським, котрий навіть не знає польської мови. Їхній уряд безпеки обсаджений енкавудистами, котрі

теж ледве володіють польською. “Ви нападаєте на українських селян, котрі на землі цій живуть від віків, вбиваєте навіть жінок і дітей, вас до цього чину підбурюють пропагандисти червоної комуні, говорячи, що УПА – то банди, які мордують польське населення. Самі переконаєтесь, що це неправда, бо повернетесь живі й здорові з рук УПА. Не пробуйте вдруге іти на нас, а навпаки, нав’яжіть контакти з польськими підпільними організаціями і вступайте в ряди борців за свободу поневолених народів, проти московської імперії, червоної чи білої, котра несе абсолютну диктатуру”. Подав я руку кожному полоненому, побажав щасливого повороту до родини. Один з поляків сказав: “Єстем довудцов пляотону, щенсліви єстем, же не завйодлем своїх жолнежи, намавяйонц до поддана сев. Дзенькує за щере слова правди о москалях. Постарам сев скожистаць з вашей поради, однове звйонзек з нашим подзємєм”. Вручив я їм лєтючи до польського населення, і пустили ми їх додому.

Наша сотня покинула Явірник і рушила до села Пашової. Перед відходом командир Байда, прощаючись зі мною, сказав, що командир Рен приділив мені гарного сивого коня з цілим вирядом, якого мені має передати командир Крилач. Це мене дуже здивувало, бо з Реном перекинувся я лише кількома словами в селі Рокшиці, коли щойно поновив зв’язки, приєднуючись до діяльності ОУН, – і от він мене запам’ятав і заопікувався, навіть вирізнив, приділяючи коня. Кажу до Байди, що приймаю цю звістку з великою радістю, але не знаю, чому лише мені дають коня, коли інші виховники сотень Бурлаки, Ластівки, Стаха не мають коней. Байда легко посміхнувся й каже: ви довголітній в’язень, постраждали в боротьбі за волю України і щойно вийшли на волю з гітлерівських таборів, відразу зголосилися до УПА і воюєте незгірше. Про вашу активність в рядах ОУН командир Рен знає і хоче вам допомогти в цих важких умовах боротьби. – Що ж, дуже дякую вам, друже командире, і прошу подякувати від мене командирові Ренові. – В той час старший віком стрілець, друг Дідо, припровадив прекрасного сивого коня, вже осідланого. Обхопив я коня за шию, притулив до себе, і глянули ми одне одному у вічі, як люди. Кінь наче зрозумів, що я дуже втішився і полюбив його з першого погляду.

Ішли ми цілу ніч, я трохи їхав на своїм конику сивім за командиром Крилачем, котрий також мав коня, але карого, а трохи крокував у стрілецькім ряді, передаючи коня Дідові. На світанку прийшли ми до Пашової, розташованої під горою Соломною, над річкою, котра впливає до Сяну. Сотня затрималася. По рядку Крилач дав наказ, щоби командири чот зголосилися до нього. За хвилину зголосилися і довідались, що розквартировуємось у цьому селі. Сукатий зі своєю чотою мав подбати про охорону, підслухи та стійкових, про кулеметні застави при дорозі з обох боків села. Станичний Пашової Дмитро Двудіт (псевда не тямлю) запровадив сотника Крилача, його охорону і мене до гарної чистої хати. Коней наших привели стрільці, припнули їх біля стодоли і дали вівса, котрого принесли сусіди.

Після снідання ми лягли на лавках трохи відпочити. Господиня розстелила ліжко і просила нас лягти, але ми подякували і відпочивали на лавках. Незабаром заснули, потомлені. Протез на руці трохи мене тиснув, тож по першій сні я прокинувся. Крилач спав, похрапуючи. Я пригадав про свого коня і вийшов потихеньку з хати. Коні спокійно стояли, але мій хибя відчув мене, подивився пильно і легко загержав. Підійшов я до нього, подав кусень хліба, поплескав по шиї і притулився до нього. Пригадав я собі свій дім і наших коней та лошат, як я їх бавив; пригадав оповідання й пісні про козаків і їхніх коней і тихо заспівав:

*Їхав козак дорогою,
Тримав в руках зброю,
Надибав він дівчиноньку
З гарною косою.*

*Уступиця, дівчинонько,
Дорога вузенька,
Відрубає твою косу
Шабелька гостренька.*

*Не видержав козаченько,
Шибко з коня скочив,
Через тую гарну косу
Траву потолочив.*

Пісня додала мені оптимізму, притягнув я сідло, скочив на коня і виїхав недалеко в поле. Гарні там мальовничі околиці. Пустив я коня на конюшину, сів на межі, задумався, задивився на небосхил і полинув думками в Україну. Цікаво, що там тепер діється, чи усі рідні живуть у Вербові Старому і в Сапові, чи Стефана вдруге не заарештовано, а може, усіх вислали на Сибір, а може, не пережили лихоліття?.. Що мої Мамуня і Татуньо роблять, чи ще живуть і тяжко гарують на Сибіру при лісових роботах? В тих роздумах пригадав я собі пісню про Кармелюка:

*Повернувся я з Сибіру,
Кажуть, що на волі,
А хоч же я не в кайданах,
Та не маю волі.*

Так і зі мною: щойно пару місяців тому, коли перебував я в гітлерівських таборах смерті, де на очах десятки в'язнів денно гинули голодною смертю, де розстрілювали, вішали, де без милосердя забирали до газових комор-крематоріїв, де глядів я смерті в очі кожночасно, а тепер хоч на волі я, однак до рідних в рідні сторони повернути не можу, бо там знову Україна в неволі, знову повернув неситий молох. Червона Москва ще гірша від гітлерівської Німеччини. І що з того, що вийшов я на волю? Волі не маю, не повернув я в рідні сторони, не побачив ще навіть рідних. Обставини наказали мені піти знову в шеренги повстанців боротись за волю України.

Мій сивий, пасучись у смачній конюшині, форкнув, це мене гейби збудило зі сну мрій-роздумів. Сів я на коня і повернувся до хати. Сотенний вже не спав, а стояв убраний при своїм карім коні, мабуть, також кудись збирався, але коли побачив мене, підійшов, привітався, перекинулися ми словами, що тут гарне село; романтично виглядає під цією високою горою, – сказав я.

Наразі розвідка доносить, що поблизу нема ніяких військ, то маймо надію, що трохи відпочинемо, – сказав командир Крилач.

Господар закликав нас до хати на снідання, але ми подякували і пішли до сотенної кухні, бо вже встигли інтенданти і кухарі приготувати дещо військового. Після снідання відвідав я квартири стрільців. Усі були в доброму гуморі, жартували, оповідаючи

вояцькі пригоди, чистили зброю. Дівчата прали і прасували їм білля. Гумор був взаємний, бо дівчата були поруч і бачили своїх вибранців, а хлопці старалися сподобатися їм – що ж, права молодості.

Політвиховні заняття я проводив в окремих чотах, щоби усі стрільці могли почути політичні новини і довідатися про обставини боротьби. Боротьба розгорталася дедалі грізніша, а особливо в Україні. Вожді комунізму на чолі зі Сталіним постановили всюди на території СССР і сателітарних держав нещадно нищити усі прояви націоналізму. ОУН і УПА становлять для них небезпечну і непідвладну силу, тому уживають усяких пропагандивних заходів, зрадницьких, провокативних, масово вербують донощиків, а також створили так звані “істребительные батальйони”, котрі мають завдання нищити партизанські відділи. По селах, як довідаються, що там розташовані відділи УПА, роблять блокади, облягають і зводять нещадні бої, нищать усе майно, забивають невинних людей, а решту висилають на Сибір.

Але попри такі озвірілі методи боротьби з УПА, вона не втрачає авторитету серед нашого населення, навпаки, зростає національний дух в народі, посвята, жертвовність, люди щирі до борців за волю України, за волю народів і людини. Нарід навіть пісні складає, в яких йде мова про те, що чинять “істребки” та НКВД. І я заспівав дещо гумористичну пісню, щоби так закінчити бесіду:

Післав Сталін свої діти

На західні землі,

Щоби нарід просвіщати,

Щоб не були темні.

Гей! Раз, два, три, чотири!

Лізуть до комори,

Розбивають старі скрині,

Шукають “Бандьори”.

А як ідуть на село –

“Давай, бабо, кушать”, –

Курку з квасним молоком

Їдять, аж ся душать.

*Гей! Раз, два, три, чотири!
Лізуть до комори,
Розбивають старі скрині,
Шукають "Бандьори".*

*Тих московських козолупів
Всі звірята знають,
Навіть кури і качки
Із села втікають.*

Гей! Раз, два, три, чотири!..

Хлопці розсміялися, а стрілець Береза аж піднісся і каже: друже політвиховнику, навчіть нас тої пісні, будемо співати по квартирах. – Що ж, коли хочете – навчу. – Стрільці згуртувалися навколо мене, а разом з ними і чотові командири, і ройові, та стали інтонувати за мною. Повторивши кілька разів, запам'ятали мелодію та слова і заспівали навіть на гармонійні голоси.

Пісня привернула увагу, почали до нас підходити стрільці інших чот та дівчата. Увечері майже по цілому селі гомоніла ця пісня.

Раненько, ще перед сходом сонця, наша сотня вирушила на гору Соломну. Вже сонце споро піднялося, коли ми опинилися на шпилі гори. Командир оголосив збірку чотових, повідомив актуальний клич та дав наказ про відповідне забезпечення, розвідку й підслухи. На першу добу обов'язки ті виконувала перша чота Сукастого.

Сотня розташувалася таким чином, щоби в разі нападу ворожих військ негайно зайняти оборонні позиції.

Із верхів Соломної на південь і північ видно було, як розлягалися прекрасні краєвиди. Гейби срібною лентою серед мальовничого терену пливла ріка Сян, а до неї допливали менші ріки. Яскраво майоріли лемківські села на південь і південний схід від Сянока. Пригадалося мені рідне село і його такі ж чудові краєвиди; ліси букові на Бовдуровій горі, лісові сади, Спідсадові сади та Спідсадова криниця, з котрої така чистенька зимна вода випливала. Пригадав я, як ми по ночах робили сходини ОУН над цією криницею, як там перед вибухом німецько-більшовицької війни збирались ми вже як малі партизанські відділи і готувалися до бою.

РОЗТАШУВАННЯ СОТНІ НА ГОРІ СОЛОМНІ

На горі Соломній наша сотня перебувала довший час. Часто сходили ми до сіл: Ракової, Вільшаниці та інших, де часом промовляв я до населення про мету нашої боротьби, про наш великий, але поневолений нарід, про брехливу московську пропаганду. Час панування комуни незабаром скінчиться, це вже остання імперія в світі. Свідоміші поляки розуміють, що для них московська комуна теж є загрозою. Знають, що позбавлені людського сумління енкавудисти вимордували тисячі польських офіцерів в Катині, брехливо звинувачуючи в усьому німців. Большевицькі політруки закликають нищити українське населення на Закерзонні, що поляки роблять і досі, хоча вже менше, бо бояться відплати УПА.

Такі промови підтримували селян і збагачували національну свідомість людей, бо майже з кожної родини чи син, чи донька були в УПА чи працювали в боївці, чи в цивільній сітці виконували якісь завдання.

Наприкінці вересня 1946 року я отримав штафету, щоби ставитися на нараду, яка відбудеться в Ямні Долішній. Сотенний Крилач, почувши про це, сказав, що в ті сторони має йти ціла сотня. Вирушивши в дорогу, вранці дійшли ми до села Грозьової, де наша сотня зупинилася, а я, на своїм улюбленім сивім коні, поїхав до Ямни Долішньої.

У хаті, де була призначена зустріч, застаю провідників Орлана, Григора, Вишинського, Потапа, Орла та ще чотирьох. Почали прибувати провідники з інших районів та надрайонів, а останній прийшов провідник Закерзонського краю Стяг – Ярослав Старух – з двома стрільцями охорони.

Провідник Орлан в промові зазначив, що міжнародна ситуація свідчить про стабілізацію, але все одно зростають повстанські відділи поневолених народів, навіть на Кавказі і в сателітарних державах Москви – Польщі, Мадярщині, Чехословаччині, Східній Німеччині. Українська Повстанська Армія також озброюється, здобуваючи зброю від ворогів, зростає і реалізує клич Української Головної Визвольної Ради, що виступає за волю України і за свободу народам і людині. В Червоній армії є багато воїнів і навіть старшин, котрі ждуть дня зриву, щоби долучитися до повстанських відділів.

Промову слухачі сприйняли з великою увагою, додала вона стрільцям оптимізму і ще більшої готовності до самопожертви. Провідник Орлан мав великий авторитет, на який цілком заслуговував. Політично був вироблений, був добрий промовець, слова його западали в глибину душі і серця. Був він урівноваженою людиною як у житті організаційному, так і в родинному та серед близького оточення.

Друг з охорони Орлана Птах сказав мені після наради, що зі мною хоче поговорити сам провідник.

Те, про що говорив Орлан, було для мене трохи несподіваним. Згідно з міжнародною ситуацією, яка тепер мала пацифістський характер, ОУН мусила внести зміни в свою діяльність. Довіренним членам ОУН треба буде проникати у ворожі ряди, навіть у комуністичну партію, в служби безпеки та в армію. Робити це слід за-конспіровано і, чесним шляхом здобувши собі авторитет серед ворогів, обережно поширювати правду про нашу боротьбу. Це завдання складне, але здійснення такого задуму вимагає ситуація. – Бачу вас у цьому завданні. Що ви на це? – запитав провідник Орлан. – Друже провіднику, я завжди старався бути дисциплінованим і виконувати всі правила українця-націоналіста. І це завдання приймаю і постараюся виконати якомога краще. – Дякую, незабаром отримаєте конкретне завдання. Ще маю одне питання: чи ви ближче знаєте командирів Зелізного і Любку? – запитав провідник Орлан. – Знаю їх як свідомих і дисциплінованих не лише друзів, а й командирів, – відповів я. – Щодо цієї розмови – нас зобов'язує п'ята точка Декалогу, – усміхаючись сказав Орлан. Я все зрозумів.

Прийшовши на призначену квартиру, застав нових друзів. Серед прибулих побачив друга Яструба – Петра Притульського з охорони провідника Стяга; командира Зелізного (Адріяна Шеснюка), і політвиховника сотні Бурлаки – Євгена (Осипа Вівчарівського).

Прийнятно минув вечір у жартах, у спогадах та оповіданнях про вояцькі пригоди, а особливо при співах. Чудово зорганізувалося тріо – Зелізний, Яструб і я. “Де ти бродиш, моя доле” звучало дуже гарно. Ми і всі присутні співали партизанські пісні “Розпрощався стрілець із своєю ріднею”, “Вже вечір вечоріє”, а найкраще вдалася пісня “Що то за прапор лопотить”. Вона аж привабила наших дівчат, котрі приєдналися до співу.

Ямна Долішня наступного ранку прийняла сотні Бурлаки, Ластівки, Крилача і по одному роеві з командирами Громенком і Стахом. Прибув з охороною командир Орест – Онишкевич.

Він розпочав нараду, промовляв змістовно, у військовому стилі. Промовляв також провідник Стяг. Слова його були мені дуже близькі, бо пам'ятав я ще, як звертався Я. Старух у Бережанах до куреня “Пласту” тоді, коли ще був капельмейстером пластової орхестри. Такою самою характерною залишилася вимова звуку “р”.

Під час обіду розвідка донесла, що від сторони сіл Тисової, Лімної та Грушової в нашому напрямку поляки підтягають значні військові сили. Командир Байда дав наказ відійти до лісу, на узгір'я сіл Ямна – Лімна, і зайняти кругові оборонні становища.

Наказ виконано без вагання, сотні відразу рушили стрілецьким рядом на призначене місце. У лісі сотні зайняли свої місця: сотня Крилача з роями Громенка і Стаха стали від сторони Лімної, сотня Бурлаки в центрі, а сотня Ластівки – від Кальварії. Підслухи донесли, що польське військо вже в трьох відтинках від Лімної, Ямної і Риботич; підходять повільно, одні вже лісом, а решта полями, іде їх майже цілий полк. Мабуть, докладно зорієнтовані, що в УПА є три сотні.

Стрільці, як звичайно, замасковані – замасні зеленим галуззям. Уздовж ряду йде наказ: строге поготівля, ладуї зброю! – Ледве чутно брязкіт ладованої зброї. Коней заздалегідь залишено в яру, куди не сягають постріли. Кожен стежить обережно за полем обстрілу. Нараз, гейби вдарили громовиці, загудів ліс від гримучої стрілянини кулеметного, крісового і гранатного вогню. Канонада, крики наступаючих, зойки поранених злилися в пекельний рев. На нашій відтинку вогонь згасає, бо поляки почали з поспіхом відступати, забираючи поранених і забитих. Наша сотня припинила вогонь, щоби ворог міг забрати поранених. Від Лімної ще гуде ліс від стрілянини, а на кордоні кричать російські прикордонники: “ну, бандьора здорово б'ють, полячки удірають на нашу границю”. За якийсь час затихли постріли, лише запах диму занеочистив лісове повітря. Хоч наші не наступали, в сотні Ластівки двоє забитих, а в сотні Бурлаки троє поранених.

Прикро було дивитися на зовсім молодих хлопців-воїнів, гарних і ставних, котрі щойно стали на порі зрілості – і вже загинули не відступаючи перед ворожою атакою. Хлопці-воїни обидва були з Тисової, дуже свідомого і великого села, з котрого селян силоміць виселили до Радянського Союзу. Тут створили цілу сотню з сотенним командиром Ластівкою, котрий теж походив з цього села.

Убитих стрільців сотня Ластівки занесла до Тисової на цвинтар і поховала їх там, де їх діди спочивають. Боже! Вони мали родичів, котрі їх плекали і виховували, мали матерів, котрі привели їх на світ, і ніхто з рідних не відпроваджує хлопців у далеку дорогу! Мами! Чи відчуваєте, що ваші сини відійшли завсесвіти і ви вже ніколи з ними не побачитесь?! Ваше село цілковито знищене, спалене, тільки церковця стоїть в руїні!

Над гробом-могилою капелан о. Кадило відправив панахиду і сказав прощальні слова. Промовляв і Ластівка. Сотні вшанували пам'ять полеглих мовчанкою, а по мовчанці сотенний Ластівка перший кинув у могилу грудку землі, а за ним і чотові, ройові і стрільці – як символ, що за цю землю хлопці віддали своє життя. І знову виросла могила, а скільки їх ще виросте, заки здобудемо волю Україні?! Але ця кров, пролита за волю, не пропаде марно, а видасть новий урожай, нових борців, котрі вірно служитимуть своїй батьківщині. Такі думки кружляли в моїй голові, коли відходив з цвинтаря.

З Тисової сотня Бурлаки відійшла в перший район, в Перемищину; наша сотня повернула на гору Соломну, а сотня Ластівки затрималась в Грозьовій. Сотні зумисне розділилися, бо припускали, що польські війська з большевиками схочуть знову наступати, відкривши велике об'єднання відділів УПА. Відчуття командирів, а особливо командира Байди, справдилося, бо справді з лісів біля Ямної, Лімної і Кальварії через кілька днів нишпорили, знущаючись із невинного населення Ямни Горішньої, Ямни Долішньої, Грозьової і Грушевої. На горі Соломні ми провадили вишкільні години, знайомили стрільців з тактикою партизанської боротьби, зброєю; викладали політичні погляди та історію України.

Так минув жовтень і я почав готуватися до відзначення Свята Зброї.

Перед Святом сотні Крилача і Бурлаки постановили відвідати села Перемищини: Берендьовичі, Курманичі, Молодовичі, Пікуличі і Германовичі. В Германовичах сотні Крилача і Бурлаки зійшлися і розквартирувалися. Почоти обох сотень розташувалися разом у гарній великій хаті. Селяни були дуже вдоволені, що нарешті в тих селах знову з'явилися воїни УПА, і прийняли всіх дуже щиро. Дівчата обслуговували столи і співали разом зі стрільцями повстанчі пісні.

Командири постановили виходити з села о першій годині ночі, про що повідомили чоти. Стрільці не зовсім були вдоволені з того, але ніхто не заперечував.

У почоті панував веселий настрій, були також там наші знайомі: подруга Рома, вдова по командирі Орським, котрий загинув у бою під Бірчею, подруга Оксана, до котрої залицявся провідник окружної інтендантури Вишинський, та подруга Галка з села Молодович.

Вишинський вже десь підхмелився, що було в його натурі, став налягати на командира Бурлаку, щоби продовжити перебування в селі до третьої години. Бурлака готовий був погодитися. Розмовляючи з політвиховником Євгеном і о. Кадилом, я почув, що Бурлака погоджується на вихід о третій. Кажемо, що це недопустимо, аби з Германович виходити так пізно, тут поблизу радянський кордон, а в Станіславчику – польська застава, напевно знають, що ми тут і схочуть перетнути нам дороги до лісів. Командир Крилач підтримав нас. Євген підійшов до Бурлаки і Вишинського, сказав, що командир Крилач, політвиховник Корч і капелан о. Кадило вважають, що виходити слід о першій, такої ж думки був і сам Євген. Вишинський, дуже невдоволений, назвав нас боягузами. І все ж ми знову стрілецьким рядом рушили о першій в бік лісів. Ішли ми через село Берендьовичі, де в церкві о. Кадило узяв фелон і дві хоругви, бо мало відбутися цього дня польове Богослуження з нагоди Свята Зброї.

Приходимо в ліс над Курманичі і там на горі займаємо кругові оборонні позиції і висилаємо підслухи. Через якихось 25 хвилин бачимо червоні ракети від Берендьович і Сільця. Командир Бурлака наказує відступити на сто метрів далі в ліс і там зайняти позиції. Коней наших також завели далі в ліс. Стрільці, втомлені

маршем і недоспаною ніччю, невдоволено змінювали позиції, але наказ – свята річ, отже, виконали.

Підслухи донесли, що від Курманич, що під горою, чути брязкіт зброї. Командир Бурлака прийняв команду над сотнями і дав наказ гострого поготівля.

За пару хвилин знову підслух зголошує, що якісь війська підходять до лісу. Вже дніло, коли широкою лавою наблизилося до нас польське військо, на обрії виразно було видно силуети жовнів-рів. Нараз із наказом: огонь! – заграла зброя. Перша лава заламалася, але за нею рушила друга з вигуками: “Огня! Напшуд!”. Розпочався потужний наступ, перед нашими позиціями вибухали гранати, обсіпало нас землею, густий вогонь крісів і скорострілів клекотів ненастанно. Наші кулемети і кріси теж грали безперервно, військові далі наступали, ми теж використали гранати, що змусило поляків припинити вогонь і наступ. Припинивши ураганний вогонь, ми почали виходити з бою. Жертв серед наших не було, лише чотирьох легко поранило. Яких втрат зазнало польське військо, нам було не відомо.

Затрималися ми на поляні серед ліса, де мало відбутися Свято Зброї. Під час короткої наради вирішили перейти в ліси над Ямною і Свято Зброї відзначити там. Вислали зв'язкових, щоби повідомити про це рішення.

На визначене місце прибули близько полудня. На поляні вже стояв зроблений провізоричний польовий вівтар, а біля нього вишикувалися стрільці сотні Ластівки, боївки і цивільна сітка. Прибули і провідники Орлан та Григор, вишкільні командири Zenko, Любко, Зелізний та інші. Були подруги з УЧХ і кур'єрських сіток – Рома, Зена, Марічка, Малуша, Бурлачка, а також медична служба – доктор Вуйко, санітар Славко, із технічного звена – Липа, Новий і секретарка Марійка з Трушевичів. Керувати святочною програмою доручено командирові Ластівці. Забезпечивши належно застави, підслух і розвідку, воїни могли стати при польовому вівтарі, а з ними разом – командири і провідники. Біля вівтаря командир Зелізний зібрав свій хор із сотні Бурлаки.

Капелан о. Кадило начеб збудив лісову тишу богослуженням: благословен Бог наш всегда, нині і присно і вівки віків. Амінь... Хор заспівав гармонійно гарними голосами.

Зворушила та відправа усіх присутніх, кожен зосередився на молитві з вірою в Бога та благав кращої долі українському народові.

Після Свята сотні розійшлися в різні села, далі від Ямної: передбачали, що на цей ліс може бути напад ворожих військ, бо напевно хтось їм донесе, що ми тут були.

Сотня Крилача пішла на Конюшну, далі рушила аж у ліси над Сяном, до села Купної. Під вечір воїни розходилися по ближніх селах, навіть переходили за Сян, де ще мешкало споро українського населення.

Мені вже було відомо, що я мав прибути до Молодович, до хати Катерини Підбільської (Галки) і там очікувати на друга Птаха, котрий сконтактує мене з провідником Орланом.

Дня 23 жовтня 1946 року мав я ще одне, останнє політвиховне заняття із сотнею. Прикро мені було і тяжко на душі, що мушу залишити воїнів цієї сотні, підстаршин і старшин. Підійшов я до свого улюбленого коня Сивка, обняв його за шию, гляннули ми один одному в очі, гейби й кінь зрозумів, що вже більше не побачимося. Віддав я його чотовому Сукатому – землякові з Бережан Дзюнкові Калинюкові.

Крилач уже дістав завідомлення, що я відходжу, попрощалися ми щиро, побажали один одному успіхів, усякого добра та щастя. Попрощався я і зі старшинами, підстаршинами, стрільцями. З двома воїнами польової жандармерії ми рушили на зв'язковий пункт у Ракові, і далі по зв'язку – на Перемищину. У Грозьовій ще затримався на ніч при чоті Ластівки, а вранці через прикордонні села Макову, Сільце, Клоковичі дістався до означеного місця. Тут попрощався зі стрільцями, котрі мене провели, і розійшлися ми у свої сторони-дороги.

Катерина Підбільська – Галка зраділа з мого приходу.

Наступного дня друг Птах, як і було домовлено, супроводив мене і командира Зелізного на означене місце.

В сусідньому селі Клоковичі в хаті Шагалів на нас чекав провідник Орлан. Я і Зелізний уважно вислухали провідника. Він сказав: обидва маєте подібне завдання і в тім завданні будете підтримувати постійні зв'язки. Отож, беручи до уваги, що знаєте польську мову, знаєте засади конспірації, можна вам довіряти непересічну справу. Вам доведеться перебувати серед польського

оточення і старатися зайняти важливі, навіть партійні, становища та конспіративно виконувати накази проводу ОУН. Поїдете на захід Польщі, на так звані поляками “зе́ме одзискане”. Конкретні завдання обговоримо під час наступної стрічі, перед вашим виїздом. Тепер, за посередництва подруги Галки, зустрінетеся з Вишинським, котрий забезпечить вас фінансово, щоби могли закупити цивільне убрання, мали гроші на подорож і прожиття. Коли б ще чогось хотіли від мене, то пишіть штафети і передавайте через Галку або через Балку. Зголосили ми свій відхід і пішли знову до Молодович, до станичного – друга Волиняка, котрий мав нам вказати квартиру.

Вишинський призначив стрічу в Курманичах. Там квартирувала сотня Бурлаки. Вишинський уже знав, про що йшлося, і сказав, що полагодить усе позитивно до наступної зустрічі.

Поговорили ми трохи зі знайомими і пішли на квартиру до Куп’ятич, до знайомої командира Зелізного. Зустріли нас гостинно, господиня якраз мала уродини, попросили до столу. Але ми спершу надумали поголитися і помитися. Не стягали ми мундирів, я поголився перший, а Зелізний лише встиг намититися, як жінка вбігла до хати і жахуче каже: – Йде погранзаства! – Глянув я через вікно і бачу: входять п’ятеро жовнірів на подвір’я. Кажу до Зелізного: стій при одних дверях, а я при других; якщо вони зайдуть у хату, будемо стріляти. Жовніри затрималися на подвір’ї, щось до жінки говорять, а в друга Зелізного нерви не витримали – відчинив бічне вікно і вискочив. Я бачу, що сам не оборонюся, скочив за ним і схильцем, попід пліт втікаю за стодолу. За мною посипалася густа кулеметна стрілянина. Я ліг на землю, сягаю по пістолет – пістолета в ковбурі немає! Чую шалений запах пороху – це з другого боку хати ще якийсь кулемет стріляє. Той кулемет, який стріляв у мене, враз затих, я зриваюся і поза стодолу вбігаю між верби, що біля потоку. Командира Зелізного бачу біля кордону на горбочку, летить в бік Молодович. Стрілянина затихла. Я нишком попід верби, а далі попри межі – дістався до Молодович, до хати Волиняків. Вхожу до хати, а Марійка, доня Волиняка, дивиться на мене і каже: друже провіднику, що з вами? У вас цілий комір подертий на шії і аж чорна шия! – Ох, то зблизька кулемет стріляв, тому я весь час відчував той запах!

Пояснив я Марійці, що за причина, стягнув маринарку і сорочку, обмив шию і розказав, як то сталося, що хтось мене врятував, бо розпочав з нападниками стрілянину. Марійка, латаючи мій комір, каже: друже провіднику, вас хіба якась Божа сила охоронила, кулі розпалені порвали комір і забруднили шию, а вас не ранили!

Увечері приходить Гак – командир польової жандармерії при сотні Бурлаки – ще з одним стрільцем, привітався зі мною і питає, чи я не поранений, каже, що квартирував у Куп'ятичах в сусідстві і все бачив, бачив мою безнадійну ситуацію і з десятизарядки відкрив вогонь – поляки з переполоху втекли. Подякував я йому, що врятував мені життя.

Марійка Волиняк попросила нас до столу на перекуску. При столі став я оповідати про всю пригоду і про те, як пістолет випав з ковбури, отож я в такій халепі опинився, ще й без зброї!

Гак глянув на мене з усмішкою, сягнув до торби і витягнув мій пістолет, каже: ото ваш, друже провіднику, пістолет, господиня знайшла його при вікні і дала мені. Узяв я зброю, аж поцілував з радости, і кажу: ну що ж, щастя мав я! Мабуть, Боже провидіння стелить мені ще довшу дорогу!

Почали ми згадувати свої пережиття і пригоди вояцькі. Гак оповів, що з ним трапилося кілька місяців тому в Молодовичах. Господар запропонував йому переночувати на стриху. Гарно господиня постелила, ліг він спати, не роздягаючись, був трохи втомлений, то й скоро заснув. Нараз будить його нажаханий голос господаря: вставайте, бо в селі повно війська польського! Повісив я заряд на шию і тихенько за господарем зііз із стриху. Глянув крізь шпару в дверях – а на подвір'ї вже жовніри і крокують до хати. Я скоро знову по драбині на стрих. Жовніри входять до хати і питають: сон ту банди УПА? Господар каже, що в нього нікого ніколи не було і зараз немає. Почали шукати по стайнях, коморах і нарешті лізуть на стрих. Щойно виказав голову, як уже зауважив мене, бо на стриху не було де заховатись. Жовнір відразу став кричати: “на стриху банда!” Пустили по стриху кулеметну серію, але жодна куля в мене не влучила. Почали верещати: сходзь зе стриху, бо запаліме халупе! – Що ж, ситуація безвихідна, треба буде з собою покінчити, живим я в руки не здамся, – оповідає Гак. – Відповідаю до них також по-польськи: здам се, але хце

розмавляць з довудцов, – подумав, що, як маю з собою покінчити, то хоч їх командира-комуніста уб'ю (ті переважно були росіяни), а пізніше сам застрілюся, бо живим в руки не здамся. Попід нещільну дахівку бачу усе, що діється на подвір'ї, кулемет спрямований до дверей, щось радяться. Я глянув у протилежний бік стриху, де були двері в долину – аж ті двері розчинені і висить якийсь шнур. Вхопився я за той шнур, відхилию двері – тиша далі. Спускаюся на землю в сад, кидаю на подвір'я гранату. Розрив гранати збентежив жовнів, вони стали стріляти наосліп, а я садом попід пліт, до рова – і вдалося мені втекти лише з малою раною на руці. Чи мене поранили, чи сам де скалічився – не тямив у тім напруженні.

Під час того цікавого оповідання заходить командир Зелізний і з перших слів каже, який він радий бачити мене живим, бо докоряло йому сумління, що перший вискочив через вікно. – Нічого, добре, що всі живемо, – сказав я щиро. Пізно ввечері командир Гак повернувся до сотні, а ми залишилися в Молодовичах, заквартирували в господаря Карпінського, свідомого поляка, котрий за жінку мав українку – сестру Волиняка.

Десь через тиждень доручила подруга Балка штафету від Вишинського. 4 листопада я мав прибути з командиром Зелізним у Конюшну.

На стрічу ми ждали в станичного. Зустрілися щойно ввечері, Вишинський прийшов із сотнею Бурлаки. Він мав дуже обмежену кількість грошей, а решту, в міру потреби, мав достачити провідник району Луговий.

Закупівлею цивільного убрання зайнялися подруга Балка і Марійка Волиняк. Наприкінці грудня ми вже були готові до від'їзду. 23 грудня 1946 року дістаємо штафету, щоби наступного дня о 20 годині прибути до станичного в Курманичах на стрічу з Орланом.

Орлан закликав мене і запитав, чи ми вже готові до виїзду, чи доручив уже Вишинський гроші і скільки. Далі сказав: друже Корч, ви йдете в нове вороже оточення, мусите бути готові на величезні труднощі і небезпеки, мусите бути врівноваженим навіть тоді, коли б над вами нависла велика небезпека. Мусите дотримуватися конспірації, ніхто не сміє знати про ваше завдання. Інформація – тільки через зв'язкових. Замість штафетів часом

будемо користуватися листами. Листи треба писати лише товарисько-родинні, а важливі повідомлення – зашифровані. Потрібні слова будуть у книжці “Огнем і мечем”. – Орлан показав, у який спосіб слова зашифровувати. – Поводьтеся так, ніби мусите перебувати там довгі літа, бо цього тепер вимагає політична ситуація. Подбайте про зв’язки з Чехословаччиною, Австрією і Німеччиною. Як ви це зробите, залежить від вас, а крім того, ОУН постарается вам допомогти. До Кракова будь-що мусите прибути 5 січня 1947 року. На залізничному вокзалі вас ждатиме наша подруга, котра в лівій руці матиме “Дзенник Краковскі”. Підійдете до неї, вона запитас: “панове з Дембці?” – А ви відповісте: “не, ми з Моловиць”. Далі вже домовитесь. Подруга заведе вас на квартиру, там відпочинете і після того поїдете до Вроцлава. І там, ближче до кордонів Чехословаччини і НДР, постарайтесь замешкати. До вашого мешкання будуть зв’язки, пароль зв’язкових: “Чи ту мешка кравец?” Відповідь: “Не, ту мешка шевц, проше входзіць”. Коли замешкаєте там і отримаєте працю, прошу приїхати до Молодович і через подругу Галку зв’язатися зі мною, а опісля поїдете вже з конкретнішим завданням. Ось тут маєте на необхідні видатки, заки щось заробите, і на подорож. – Орлан дав 200 злотих, попрощався і побажав успіхів.

Покликавши Зелізного, попросив мене ще трохи заждати. За півгодини знову запросив мене і каже: що ж, виїжджаєте разом, але ще не полагоджено найосновніше: не маєте документів, як тепер називають у Польщі, “засвідчене тожсамосьці”. Які прізвища для вас будуть вигідні? – Я залишуся на тім прізвищу, яке вже мав, поки зголосився в ряди ОУН-УПА. Отож: Владислав Фортуна, син Пйотра і Катажини з дому Яніцкей, уродзони 1 стичня 1919 року в Варшаві, ул. Півна, 10. – Провідник Орлан записав усе і каже: що ж, маємо усе полагожене, документи будуть доручені до подруги Галки, а вона передасть їх вам. Зараз ідіть до станичного в Курманичах, він вам зробить знимки до доводів особистих.

Близько півночі ми знову були в Молодовичах, у хаті Карпінського.

1 січня 1947 року Марійка Волиняк принесла мені лист від сестри Настуні і швагра Стефана, писаний Теклюнею. Теклюня вже має 10 літ, вміє добре писати. Цей лист приніс мені незмірну

радість, я довідався про своїх найближчих. Мамуня й Татуньо повернулися з Сибіру, живуть у Воронежі, де працюють на цукровому заводі. Цікаво, чому замешкали там, а не повернулися додому, чи ж їх ще далі дискримінують?.. Настя і Стефан далі мешкають на Старому Вербові, а в нашій родинній хаті мешкала Оля з родичами, але тепер знову повернули до себе в Полісюки на Саповій. На Старім Вербові перебували під час большевицько-гітлерівських сутичок, бо над Стрипою-рікою почалися сильні бої, німецька армія, відступаючи, затрималася над Стрипою, і там тривав довгий упертий бій, люди із сіл з-над Стрипи залишили свої домівки і поселилися на час боїв у розташованих на захід селах. Тому Оля з родиною теж замешкала на Старому Вербові. З Олею час від часу зустрічаються – у неї все гаразд.

Лист додав надії на повернення в рідні сторони, до близьких і рідних, додав життєвої сили для дальшої праці. Того самого дня відповів я на лист, запропонував Олі, щоби з донею Лесею приїхали до Польщі. Як попередній лист від родини, так і мій був писаний не відкрито, лиш наздогади, що це таки я. Тета Ганя Лужецька здогадалася, що то я озвався, то тепер знову написав на її адресу.

Другого січня передала нам подруга Галка документи: мої на прізвище Фортуна, а Зелізний став Едвард Петрушевскі.

Ну що ж, кажу до Зелізного, відтепер ти вже не Няньо для мене, а Едзьо, а я для тебе – не Дзюньо, а Владзьо (ми з Зелізним називали один одного Няньо і Дзюньо, навіть політвиховник сотні Бурлаки Євген помістив гумористичну статтю у підпільній газеті: “Хто хоче познайомитися з сучасними колядами, то прошу писати на адресу “Няньо і Дзюньо”, котрі сей час по Перемищині роблять обжерно-співацькі рейди”).

ВІЇЗД НА ЗЕМЬ ОДЗИСКАНЕ

Зранку 3 січня залишили ми зброю станичному Волинякові, а Карпінський відвіз нас до Перемишля, на залізничний двірець. Прощаючись, ми подякували йому за щирі послуги. Карпінський поїхав додому, а ми мали купити квитки до Кракова. Поїздів було кілька, але ми вирішили поїхати в такій порі, щоби прибути зранку: ліпше ми чекатимемо на когось, ніж хтось на нас. На станції

сидіти було небезпечно, тож ми пішли до родини Волиняка, адресу якої він нам подав. Волиняки радо нас привітали і пригостили, бо вже знали, що матимуть таких гостей. Увечері ми вирушили до Кракова.

Дивне було самопочуття, бо довший час жили ми життям партизанським, і нараз – рух, повно військових і міліції, котрим треба сміло дивитися в очі і не виявляти хвилювання чи непевності.

До Кракова приїхали ми зранку. На станції ніхто нас не стрічав з газетою, тож пішли ми до зали ждати наступного поїзда. Він прибув о 8 годині – і знову до нас ніхто не з'явився. Ми вирішили піти в місто, бо тут можна було викликати підозру, може, хтось за нами стежить. “Ходімо на вулицю Повісьльну, там наша церква, може, когось стрінемо”, – запропонував Зелізний. Приходимо на цю вулицю, зайшли до ресторації, з'їли снідання і випили по п'ятдесят, щоби трохи розігрітися. Виходимо і йдемо Плянтами до костелу святого Норберта. Стоїмо при кіоску – і раптом – сам собі не вірю: іде в наш бік, але нас ще не бачить, подруга Бурлачка – Людмила Кіт з Перемишля, а в лівій руці тримає газету “Дзеннік Краковскі”. Виходимо навпроти, і я півжартом кажу до Людки: “Дзень добри, пані! Пані хибя спузьніла?” Людка-Бурлачка усміхнулася: “Панове з Дембіц?” – Відповідаю: “Не, ми з Млодовіц”. – Пробачте, друзі, я запізнилася, але це не моя вина: затримався поїзд з Вроцлава. – Дякувати Богу, що стрілися, бо ми вже не знали, що діяти далі.

Бурлачка запровадила нас до одних людей на квартиру – не тямлю прізвища – говорили по-польськи, але сердечно нас прийняли. На другий день умовилися ми, що зустрінемося в цьому помешканні. Коли прийшли подруги Бурлачка і Рома, ми домовились, що йдемо усі разом в кіно. Людка каже: на чудовий фільм “Ельвіда Мадіган”. Я любив її вимову без “р” і запитую: подруго Людко, який, який то фільм? А вона мені: не пофтодю, бо ти з мене гумод собі добиш. – Очевидно, що ми розсміялися, бо усі Людку дуже любили і поважали, це була ідейна, дисциплінована і дуже працювита подруга, а до того ще й гарна і приємна. Зелізний, сам дуже пристійний, не був байдужий до Людки.

Пішли ми на цей фільм, він усім нам припав до вподоби. Потім відпровадили нас подруги до нашого помешкання, а на-

завтра, 6 січня, домовилися стрінутись на Свят-вечірній відправі у церкві святого Норберта при вулиці Повисьльній.

Подякували наступного дня за мешкання, хотіли заплатити, але в нас не прийняли плати і просили, щоби ще заходити.

Пізно пополудню пішли ми до церкви. Людей не було багато. По відправі запросили нас сестри законні на Святую вечерю, що мала бути на парафії святого Норберта, де парохом служив великий український патріот о. доктор Граб. За санаційної Польщі він був капеланом у польським війську, обслуговував жовнірів-греко-католиків.

На Святую вечерю завітали чотири сестри законні, священники о. д-р Граб, о. д-р Данько, о. д-р Гриник і ще один з Лемківщини, прізвища котрого не тямлю. Були також наші подруги – Рома, Бурлачка і дві з Любачівщини – Богачевська та Оля – жінка провідника СБ Максима (Максим загинув восени 1946 року).

Перед спожиттям страв Святої вечері промовили о. д-р Гриник і о. д-р Данько. Промови були релігійно-патріотичні, згадали про рідних в Україні, про боротьбу УПА, заслання на Сибір священників та єпископів Коцоловського, Й. Сліпого та інших, про звирства НКВД, про ліквідацію греко-католицької церкви, про систему доносів. Ми всі помолилися за кращу долю нашого народу. Вечеря була традиційна, з кутею, з дванадцятьма стравами. Під час вечері придивився до Зелізного о. д-р Гриник і каже: таж то наш питомець, Адріян Щеснюк, де ви тут взялися? І привітався з ним щиро ще раз.

Адріян Щеснюк із села Сосниці на Ярославщині справді студіював теологію в Перемишлі, пізніше пішов учитися в консерваторію у Львові. Коли творилася Дивізія СС “Галичина”, став дивізійником. Під Бродами залишив дивізію і пішов в УПА, спочатку командиром СКВ, а пізніше вишкільним.

Після вечері поколядували і пішли на всенощне богослуження. Було багато людей, навіть офіцери польського війська – мабуть, українці.

По святах ми розїхалися. Зелізний, згідно з наказом, до Щецина, а я – до Вроцлава. Перед відїздом о. Граб передав мені адреси знайомих у Вроцлаві, а також у Карпачу і Любаню, які належали до Вроцлавського воєводства.

Однак до Вроцлава поїхав я пізніше, бо випадково зустрів на Повісільній колегу з Освенціма, Геня Хшановського. Запросив мене Хшановський до кав'ярні, згадали ті таборові жахи, розповіли, як дісталися на волю з таборів. Хшановський запрошував до свого дому, але я відмовив через брак часу, то подав мені свою адресу, а також сказав, що я записаний в реєстрі "Звйонзку Польських Вензньюф Політичних Билих Вензень Гітлеровських". Очевидно, Хшановський не знав і не знає, що я українець. Сказав також, що скінчив правничі студії і працює адвокатом. Питав мене, як я собі уложив життя. Я відповів, що живу в Перемишлі, працюю бухгалтером. Розійшлися ми по-приятельськи, і я відїхав до Вроцлава, до знайомих о. д-ра Граба.

У Вроцлаві я взявся шукати працю, однак не пощастило мені з тим ані тут, ані в Зеленой Гурі, ані в Карпаті, куди я також їздив. Почав я вже й журитися, але вирішив поїхати ще до Любаня. Заходжу до знайомої о. д-ра Граба, привітав її і прошу дозволити скористатися її гостинністю на кілька днів. Жінка згодилася. Розговорилися ми – звичайно, по-польськи – і вона сказала, що син її сестри допоможе мені знайти роботу. Жінка та, дуже балакуча, оповіла, що працювала у Львові в театрі, співала оперні польські арії і навіть одну українську:

*З-за лиману чорна хмара розстелилась за Дунай,
Жду тебе я, чорноброва, підем, серце, в рідний край,
Ластівко моя прекрасна! Серцю радість нам сей час,
Ти навек моя кохана! Смерть одна розлучить нас.*

Вона мала чудове сопрано, і я до рефрену приєднався другим голосом, що нам гарно вийшло, і пані здивувалася, що я знаю українську мову.

За тих кілька днів, що я в неї мешкав, навчила мене польської пісні, котра за змістом відповідала її вже немолодому вікові.

ПРАЦЯ В ПОЛЬЩІ ЛЮДОВІЙ

У президії повітової ради, куди я звернувся з приводу праці, приобіцяли мені посаду військового референта в гміні Ксьцельнік. Пішов я до гміни і відразу полагодив усі справи – отримав меш-

кання і працю, навіть з непоганою платнею. Запитав, чи можу приступити до роботи від 1 лютого 1947 року. Погодилися і відразу виписали мені папери. Ще того ж дня виїхав я до Кракова, де затримався на парафії, подякував о. Грабові за подані адреси – це мені дуже допомогло. Далі я повинен був їхати до Перемишля, а там – до Молодович, щоби зв'язатися з провідником Орланом. Молився я до Господа тихенько, що не полишає мене в безнадійних ситуаціях, що завжди мене якось нещастя обминає і щастить досягнути свою мету.

В дорозі міліція кілька разів перевіряла документи пасажирів – і мій також. Але я був спокійний, почував себе в безпеці.

У Перемишлі відвідав подругу Бурлачку, а потім рушив пішки до Молодович. Погода була гарна, дорога сніжна, але втоптана – дійду, аби лише не затримала служба безпеки. Чую, хтось їде за мною, бо коні приємно дзвіночками дзвонять, вступаюся з дороги. Фірман затримав сани і каже: сідайте, то буде відрадніше їхати. Сідаю, приглядаюся, за підкоченим коміром кожуха впізнаю господаря Барана з Клокович. Дав він мені вереньку, щоби я загорнувся – буде, звичайно, тепліше. Загорнувся я, щоби не приглядалися до мене люди по селах.

Дорогою розговорилися. Баран сказав, що тепер польське військо бушує по селах, водить їх зрадник і дезертир – колишній бунчужний сотні Ластівки Орел. Виказав багато криївок, де переховувались поранені стрільці і видав багатьох людей, котрі допомагали УПА. Оповідючи, кинув погляд на мене і каже: а де ви так вистроєні ходили, може й ви також працюєте на польський уряд? Я хвилину застановився і кажу: так, я тепер працюю як урядник, але зрадником не є і не буду помагати нищити борців, котрі воюють за свободу.

Перед Куп'ятичами ми побачили цілу колону польського війська. Баран каже: напевно, Орел знову привів жовнірів на села.

Я обулився щільніше веренькою, і огорнув мене якийсь неспокій. Жовніри наближаються. Баран теж накрився веренькою і зїхав у сніг, затримуючи сани. На критих санях везуть трьох цивілів: напевно, арештовані. За ними їдуть і йдуть військові. Я до кожного непомітно приглядаюся і бачу між тими, що йдуть за саньми, колишнього бунчужного Орла. Все в тому ж мундирі і в шапці-

рогатівці, що носив у сотні. Зовні, звичайно, виглядав, як людина, але то вже був зрадник, котрий запродав чортів душу, вже не гідний наймення людини, він ще гірший, ніж ворожий жовнір.

Стояли ми довго, заки пройшла вся колона. Перехрестився я і бачу: те ж саме зробив і Баран. Поїхали ми далі. Він каже до мене: ви бачили, як за арештованими йшов зрадник Орел, мабуть, сумління його гризло, бо навіть навколо не розглядався. – Можливо, радше сумління в нього нема, – відповів я.

В Молодовичах зійшов я з саней, щиро подякував Баранові, бо він і привіз, і врятував мене. Пішов я до Волиняків, а Баран рушив до Клокович.

У Волиняків забрав я свою пістолу, оповів про свої пригоди в Кракові. Ввечері заніс штафету до подружки Галки, щоби доручила її провідникові Орланові. У штафеті здав звіт про полагодження і виконання наказу та повідомив, що тут жду на стрічу.

Стрічу призначили в Клоковичах, в хаті Шагали. Приходжу, як було наказано, увечері. Провідник Орлан, здається, був задоволений, коли я про все розповів. Він сказав: будьте особливо уважні, дбайте про конспірацію. Попередні паролі ще актуальні. До вас невдовзі зголосяться наші люди і повідомлять, як налагодити зв'язки. – Запитав також, чи з Зелізним ми вже нав'язали контакти. Кажу, ще ні, бо не мав я постійного мешкання

Якщо на днях приїде друг Зелізний, а ви тут не стрінетеся, то я йому дам вашу адресу, – пообіцяв провідник Орлан. Він дав мені 350 злотих – на той час, заки я дістану зароблене. Дуже я зрадив, бо з грошей вичерпався усіма роз'їздами.

По дорозі зайшов ще до станичного Володимира Барана, де квартирували стрільці сотні Бурлаки, чоти Остапа. Остап запитав півжартом: друже провіднику Корч, ви, мабуть, ходили на якісь переговори, бо так гарно вбрані. – Ну що ж, мусить хтось на ті стрічі ходити, – відповів я. Ті стрічі з польським населенням, дискусії і розмови про боротьбу проти московської неволі відкривають полякам очі, вони починають інакше дивитися на українсько-польські стосунки. Наша сотня, – продовжує командир Остап, – недавно була в селі на Засянні. Політвиховник Євген промовляв до польського населення, пояснював, до чого веде ко-

муністичний устрій, залежність від тоталітарної червоної Москви. Польське населення підтримує наші напрями боротьби.

На ночівлю пішов я до Молодович до господаря Майка Барана. Заснув я дуже швидко. Раптом будить мене Майко і пошепки говорить: жовніри йдуть вулицею. Ходить зі мною до стайні. – Заладував я револьвер, не беручи навіть плаща, ні капелюха, пішов за Майком до стайні. Майко вийшов, залишив напіввідчинені двері, я став за дверима і стежу через шпарку, що діється на подвір'ї.

Входять четверо поляків зі зброєю, готовою до пострілу. Кричать до Майка: ренце до гури! Кім естесь? Майко підняв руки вгору і відповідає: естем господажем, а хто ви естесьце? Поляк сказав: естесьми войскам польським, шуками бандеровцув, цо у себе сон. – У мене нема бандеровцув, – відповів Майко. – Зобачими, отверай халупе, – сказав жовнір. – Джві отварте, вхodziце, шукайце, – сказав спокійно Майко.

Троє увійшли до хати, там маленька дівчинка почала плакати, а жовніри кричать до жінки Майка: гдзе бандеровци?! Далі чую крик: вилазиць! І постріли з ПППШ. Дитина, зовсім перелякана, почала кричати.

Я стою за дверима, палець весь час на гачку револьвера, постановив живим не здатися, положу перших, котрі мене зауважать, а останні два набої для себе.

Виходять на подвір'я, шукають в коморі і по стрихах, а на решті входить один до стайні, спрямувався до жолобів, де кури на берегах сиділи. Я веду за ним револьвером: якщо він обернеться ліворуч, то зауважить мене – отже, я вб'ю його. Він обертається наліво, але – о диво! – сполоханий когут залопотів крилами, жовнір заслонив голову від крил, повернувся від мене, вийшов зі стайні і сказав до старшого на подвір'ї: ту нікого нема.

Я сам собі не вірю, що так скоїлося, і далі чекаю в напруженні, чи ще повернуться перевіряти.

Жовніри ще раз увійшли в хату і за хвилину виводять Майка і його дружину, йдуть з ними на вулицю. Я вискочив зі стайні, попід стіною непомітно пішов до хати. Дівчинка в сльозах кинулась до мене, притулилася і питає, чи мама з татом прийдуть. Погладив я її по голівці і кажу: не плач, вони зараз повернуться. Я вдягнувся в плащ, заложив капелюх – бо чогось іншого не мав –

ще раз погладив малу по голівці і сказав, що зараз родичі повернуть. Дівчинка заспокоїлась, узяла до рук стареньку полотняну лялечку і почала чесати їй косу. Прикро мені було залишати дитину, але іншого виходу не мав, бо кожної хвилини могли повернутися військові. В думках звернувся я з проською до Всевишнього про захист, відбезпечив револьвера, сховав його у кишеню плаща, вийшов з хати на вулицю, і пішов на Клоковичі. На мості при виході з села нове лихо: стоїть застава польського війська, я проходжу біля них, і один з жовнірів каже: доконт пан ідзе? – Відповідаю спокійно: до кравця в сонсідней вйосце. Не затримують, ані не питають документів, тож пішов я далі таки до Клокович, до кравця. Вхджу до хати і застаю при столі поручника польського війська. Я кажу: дзень добри, – звертаюся до кравця теж по-польськи, запитую, чи вже зробив мої сподні. Кравець знав мене і здогадався, про що йдеться, і каже: проше сядаць, зараз доконьче. Сідаю, а поручник запитав здивовано: а, пан без левей ренкі, з протезов, а гдзє пан страціл ренке? Відповідаю правду: в концентраційнем лягже Осьвенцім. – З мей родзіни теж седзєлі в концентраційнем лягже Осьвенцім, вуек Томашевскі. – Запитав я: професор Томашевскі з Варшави? – Так, – каже поручник. – Я з нїм седзялем в Осьвенцімю і в Мавтгавзен, чи вишеда на воле? – запитую я. – Нє, нє вруціл, згїнев в Мавтгавзен, – відповів зі смутком поручник. Кравець, почувши таку приятельську розмову, поставив на стіл горілку і закуску.

При столі поручник дозволив собі пару чарок, але я сидів при одній, пояснюючи, що не можу пити алкоголю. Поручник, мабуть, був порядний поляк, бо нарікав на Берута і цілий той людський устрій. За деякий час прийшов жовнір і сказав, що поручника потребує капітан. Поручник попрощався зі мною щиро і вийшов з подякою за прийняття.

Попрощавшись з кравцем, пішов я до сусіда Шагали. В Шагалів застав двох гарних дівчат – його доньок, а з ними подругу Оксану. Гомоніли щось веселе, сміючись, як звичайно дівчата. Коли я привітався, споважніли і здивувались, що я так гарно убраний – з краваткою і під капелюхом. Старша доня Шагали жартуючи каже: ви, друже політвиховнику Корч, хіба котрійсь із нас освідчуватися будете, бо так елегантсько вбрані, а ми вас

любили навіть у військовому убранні, ми не вимогливі, – і знову розсміялися. Оксана радше була стурбована, хоча також усміхалась. В часі тих балачок приходить сусідська дівчина і каже: польське військо з Молодович іде до нашого села. – Що ж, кажу, треба десь заховатись. Оксана каже: мене беріть з собою, бо я щойно вирвалася з арешту. – Ідіть до нашої криївки, вона велика, обоє поміститься, – запропонувала доня Шагали. Капелюх і плащ сховали до шафи, пістолет з плаща я забрав і сховав до кишені. Запровадила доня Шагали нас до стодоли, відсунула січкарню, розгорнула полову, підняла покриття і каже: влізайте, я вас закрию, а повітря буде доходити руркою там збоку, в стіні. Як вже не буде польського війська, то я по вас прийду і випущу.

Оксана влізла перша, я за нею, засвітив лямпку, дивлюся, криївка старанно зроблена, стіни, стеля і підлога обложені дошками. Оксана положилася на сінник, і я біля неї, бо не було місця, щоби розташуватися окремо.

Доня Шагали прикрила криївку, засипала половою і засунула січкарню.

Криївка фахово збудована, але ми звідси хіба самі не вийшли б, – кажу пошепки до подружки Оксани. – Може, нам самим не треба буде виходити, як нас завела, то й випустить, – каже Оксана.

Що нового у вас тепер діється, бо я вже два місяці тут не був, – запитав я. Небагато і я знаю, бо два тижні перебувала в арешті, на погранзаставі в Станіславчику, арештували мене в Германовичах, – відповідає Оксана. Жаль мене огорнув: гарна молода дівчина, а їй доводиться долати такі труднощі! Питаю її: і що, пустили на волю, не маючи підстави далі тримати? – Та де там – просто втекла: приміщення було слабо забезпечене ґратами, я натиснула на ґрати, глина зсунулася, бо була мокра, і я тихцем перелізла через вікно і попід пліт вийшла в село, а далі в поле – і вчора прийшла сюди, бо хочу налагодити зв'язок з провідником Вишинським. – Знав я, що Оксана наречена Вишинського, то й далі не питав про подробиці. Перемучені ми обоє були, прикрилися колом і незабаром позасинали.

Збудив нас гуркіт: відсували січкарню і відкривали криївку. Я витяг пістолет і приготувався до пострілу, чекаю, що буде. Доня Шагали каже: прощу, виходіть, в селі вже спокій.

Попрощався я з дівчатами, подякував за переховання і пішов уже темними вулицями до станичного друга Барана, а зранку знову рушив у Молодовичі, до Волиняка. Доня Волинякова дуже зраділа і каже, що для мене має лист з України. Лист був від Олі; писала вона, що живе в Саповій з батьками, що Леся підростає гарно, що за винятком родини і родичів ніхто не знає про листування. З дому нікуди не поїде, не може старих родичів самих залишати. Задумався я над тим листом, і насунулась мені пісня про Кармелюка, в якій співається:

*Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу,
Як згадаю про їх долю,
То гірко заплачу.*

Що ж, Оля має рацію, їхати їй до Польщі без певності на нормальне життя, без родини чи близьких, знайомих – це великий ризик. Коли б уже праця уложилася, то могла б заризикувати, але поки що нема можливості нам зійтись.

Відповів я на цей лист знову на адресу тети Гані Лужецької і попросив Марійку Волиняк, щоби занесла в Перемишлі на пошту.

На квартиру пішов я до Катерини Дацько, сестри Волиняка, котрої муж сидів уже майже рік у тюрмі за приналежність до ОУН. Там застав я подругу Офелю і ще одну з Перемишля – шкода, що не тямлю ні псевда, ні прізвища, – котра чудово грала на гітарі, а також чарівно співала. Навчила мене двох пісень, котрі ми співали на голоси. Перша пісня така:

*Пристань милу пароплав покинув,
Срібний беріг лиш мерехтить,
І здалека бачу лиш хустину,
Я кохаю тебе в цю мить.*

*Поки сяють зорі вночі,
Очей твоїх не можу збагнути,
Поки пахнуть рожі цвіти,
Я, крім тебе, бачу твій край.*

*Дівчино-зірко із Гавай!
І знов приснитись май,*

*Час кохання вже повернути,
Привернути!*

І друга пісня:

*Є люди в нас, що їх манить чужина,
Там, кажуть, щастя, цвіти і розмай.
А чи де в світі краща є країна,
Як Україна, наш чудовий край?*

*У нас дівчата, наче в полі цвіти,
Мов казка в степу, золоті лани,
А наша пісня славна в цілیم світі,
Скажіть, чи крацу чули де коли?*

*Сонце низенько, вже ніч близенько,
Степами місяць в мандрівку йде,
Всміхнулись зорі в блакитнім морі,
Трава пахучі цілунки шле.*

*Дрімає хутір в садку вишневім,
Бринить веселий бджілок весняний спів,
Сонце низенько, вже ніч близенько,
Снується казка вільних степів.*

Ще й сьогодні чую молодість і чарівні ці пісні, котрі співала подруга чудовим ніжним сопрано, а я другим тенором при акомпанементі гітари. Пісні так зачарували нас усіх, що ми й забули, що недалеко Дацькової кордон між Польщею та ССРСР.

Заночував я таки у Катерини Дацько, довго говорили ми про колись щасливе життя подружжя, як вона їздила до тюрми на побачення з чоловіком, як самотній тяжко жити і виховувати дітей. Що ж, кажу, може, скоро повернеться додому, не сидітиме цілого терміну. Світ стабілізується, і в Польщі все зміниться, будуть якісь амністії чи умовні звільнення з тюрем, а коли вернеться, то й вдома легше стане.

А сам я роздумував про виїзд на захід Польщі, про місце, де дістав працю. Як буду виконувати ту працю, чи подолаю завдання польського урядника? Чи моя поведінка в нормальному житті не спрямує на мене підозріння, а тим більше, що мій акцент,

попри всі старання, залишається акцентом українським. Правда, тепер у Польщі, а особливо на так званих “земях одзисканих” є багато поляків з України, а найбільше з Галичини, котрі також мають східний акцент, багато хто повернувся з заслання в Сибіру, Казахстані, ті, кого виселили в 1940–1941 роках: поміщики, колоністи, поліцаї, гайові. Між виселенцями багато й наших людей, хоча б Семчишин Дмитро. Виселили з родиною лише за те, що його не любили члени КПЗУ – вербівці Ярій і Балко, котрі з приходом комуністичної влади в 1939 році зайняли провідні місця в сільраді, а звйоздочки п’ятираменні із серпом і молотом носили на грудях, та ще й іншим чіпляли, і то при церкві, а хто відмовив, то вважали його за ворога радянської влади. В тих роздумах заснув я досить пізно, бо вже когуги піяли на опівнічну пору. Зранку збудив мене брат Дацькової Волиняк, каже: довідався від подруги Балки, що ви вже сьогодні від’їжджаєте, то я вас завезу до Перемишля. Добре складається, – кажу, – випередила мене подруга Балка, я сам хотів вас просити про цю прислугу.

Приємно було їхати в санях; дивився я на білі поля, укриті снігом, дивився на Україну, котру тепер розділили згідно з Ялтинською угодою лінією Керзона. Проїжджаємо біля села Куп’ятичі, бачу стодолу і хату, де чудом залишився я живий. Чого лиш не довелося пережити!

У Перемишлі я пішов до Людки Кіт – Бурлачки. Вона насамперед сказала, що має листа від Зелізного. Він працює у Щеціні, в шпиталі санітаром. Наступного тижня він приїжджає і зайде до неї. З тону листа я зрозумів, що вони закохані. О щасті їм, Боже, Зелізний гарний хлопець, і Людка дуже гарна і приємна. Сказала також Людка, що мала від сестри зі Львова невеселу вістку. На Україні НКВД масово вербує донощиків, які нишпорять по селах і містах, по лісах влаштовують облави, за найменші провини, за підозріння в співпраці з ОУН-УПА цілі родини вивозять на Сибір. А нашим людям навіть у такій ситуації гумору не бракує, пісні про всяку подію складають.

Людка з гумором заспівала, аж огорнув мене нестримний сміх...

Потім відправила мене Людка на станцію, по дорозі ще раз упевнившись, що лучність за посередництва дотихчасових зв’язків і тепер актуальна.

На залізничній станції розмовляли ми до від'їзду поїзда на Краків. Прощаюся, сідаю в поїзд, займаю місце біля вікна. Людка стоїть і махає рукою на прощання, аж поки поїзд рушив. Їду й роздумую над долею воїнів УПА і підпільників ОУН, а особливо подруг: Христі, Роми, Зени, Оксани, Степової. Рома щойно восени вийшла заміж за командира Орського – Караванського, а на Святий вечір, на Різдво, впав він у бою під Бірчою. Скільки серце її мусило знести горя по втраті славного воїна УПА?!

До Кракова прибув я на світанку і зі станції поїхав трамваєм на вулицю Повісьальну, до церкви помолитися. На парафії зустрівся ще з о. д-ром Грабом, був на богослуженні, висповідався і прийняв причастя. Після сповіді і причастя якось легше на душі стало, бо сповідався і причащався востаннє ще в 1943 році в Зарваниці перед капеланом Січових Стрільців о. Головінським. Не був я і не є релігійним фанатиком, але завжди був переконаний, що віра спасає людину і людині необхідна, бо віра додає сили й відваги навіть смерті в очі дивитися, зносити безнадійні життєві ситуації. Часто мені перед очима стоїть образ Матері Божої, під омофором тримає апостолів. Образ цей, а радше з'яву, бачив я у в'язниці в Тернополі, в самотності, число 4 – не знаю й досі, чи то був сон, чи з'ява, бо ще був тоді у ліжку і чув таракхіт кіблювання, хіба не спав. І тепер відчував дотик пальця Матері Божої. З'ява та скрипила ще більш моє переконання, що віруючій людині не страшно вмирати. Пригадую, як в Авшівці забирали на наших очах в'язнів до крематорію, віруючий ішов спокійно на виклик есесмана, бо вірив, що, хоч він гине, але його душа жити буде, а невіруючий заводив, як пес, принижувався перед катом, готовий був честь і усі надбання моральні віддати, щоби йому дарували життя.

На Богослуження прийшло sporo людей, знову були офіцери в польських мундирах. Боже, як та доля порозкидала людей, навіть носять мундири ворогів і напевно стають до боротьби з УПА, якщо дістають наказ. Справді, наші люди повинні всюди бути, навіть у ворогів на найвищих посадах, але завжди пам'ятати, хто ми є, уміло переконувати ворогів, що ми повинні бути собою, бути вільним народом. Якщо не наступить зіткнення між союзниками і червоною Москвою, то залишається руйнувати, нищити червону імперію зсередини, в довірених колах, виявляти брехню

московської комуни, ширити ідею і стреміти до прав свободи народам і людині. Абсолютна диктатура імперії не зможе довго втриматися, це вже остання імперія в світі. Мабуть, наш провід бачить, що до воєнного зіткнення не дійде. Рузвельт на Ялтинській конференції поведився як паяц на шнурку в Сталіна, в усьому підтримував його. Напевно, тому провідник Орлан, висилаючи мене й Зелізного, сказав: ви там влаштуйтесь і так законспируйтеся, щоби працю продовжувати.

Праці в мене було споро, і з першого дня взявся щиро до неї. Повернувшись додому, почав я читати листи від друзів Зелізного зі Щецина і Лісовика з Праги, а також від Марійки Волиняк з Молодович. Зелізний повідомляв те, що мені вже сказала подруга Любка. З листа Лісовика довідався, що війсьکو чехословацьке готується до акції проти УПА за наказом московських збройних сил. Я відразу написав до провідника Орлана, переповідаючи вістку від Лісовика.

В праці давав я собі раду без особливих труднощів.

На другий тиждень прийшов лист від Катерини Лиско (Балки) з села Молодович, яка збиралася приїхати до мене. Вона й справді приїхала. Як виявилось, вона вже три тижні намагалася уникнути арешту. Оповідала про дії польського війська, вбивства і звірства. Кружляє чутка про виселення українців з Закерзонського краю. Були це жахливі і сумні вістки. Я вирішив, що Катерина залишиться в мене. Відповідаючи на листа, кажу їй: буде вас тут двоє, сюди приїде ще дівчина з Любачівщини. Перед сусідами будеш моєю сестрою, бо троха подібна до мене. Документи я тобі вироблю, бо працюю як “референт справ військових і евіденції людності”. Щоби лише нас ніхто не впізнав, щоби який зрадник Орел тут не показався.

Через два тижні приїхала подруга з Любачівщини – Оля. Вона теж оповідала жахливі новини. Двоє зрадників, один з яких мав псевдо Запорожець, водять польське військо по селах, виказують криївки і людей, котрі працювали на ОУН-УПА. Загинув провідник Зруб, потрапила до рук поляків наша редакція, арештували її працівників, зокрема Петра Дороша, зрештою, арештовують людей навіть за те, що їсти давали воїнам УПА. Одна лиш була добра звістка: польські підпільні організації ВІН і НСЗ співпра-

цюють з ОУН і навіть часто попереджують, кого польська служба безпеки збирається арештувати.

У польських газетах часто писали чисту брехню: “іле то банди УПА замордовали в бестіяльські спосуб, обцінайонц кобетом персі, ензики, виклувуйонц очи і забіяйонц дзеці”. Та брехлива писанина перестала цікавити навіть багатьох поляків. Часто можна було почути: пішон, цо ім Москва каже.

Виходили ми часто після роботи на перехід, згадували свої переживання. Найгірше непокоїло те, коли хтось з перехожих обсервував мене. Вправді, носив я протез і в рядах УПА, і тепер теж носив, щоб не кидалося в очі, що я без руки, але однаково могли мене скоріше впізнати, ніж здорову людину. Приходили до мене листи. Від Любки-Бурлачки я довідався, що поляки створили так звану “Групу Операційну Вісла”, котра примусово виселяє українців на захід Польщі, а натомість, на наші господарки, поселяють поляків; наші люди плачуть і благають, щоби їх не виселяли з рідних прадідівських земель, але нічого не допомагає. УПА не може загальмувати той процес, той варваризм, бо повно на Закерзонні польських і російських військ, та навіть чеські є на півдні Лемківщини. Відділи УПА частково перейшли на Україну, а частково продерлися через Чехословаччину до Німеччини. Ті, котрі залишилися, ведуть нерівні бої з ворожими військами, цивільна сітка і поодинокі воїни укриваються в замаскованих криївках. Серед наших зрадників багато також є, котрі допомагають ворогам нищити наші села. Найбільшим зрадником, котрий заподіяв великої шкоди і спричинив масові арешти, як виявилось, є провідник окружної інтендантури Вишинський – Ярослав Гамівка. Це мене жахливо вразило. Син священика, довголітній член ОУН, друг провідника Григора – Гука, приятелював з гарною подругою Оксаною, сестра Дарка була закохана в чотового сотні Бурлаки Ванька... А цей негідник так зрадив свою родину, ОУН, Україну! Людка повідомила, що зв'язки вже майже не діють, вона також виїжджає до Кракова, бо не має певності, що в Перемишлі її не заарештують. Командир Зелізний минулого тижня був у Перемишлі, в Щеціні у нього все гаразд. Листування з проводом треба припинити, бо нема певності, чи листи і штафети будуть доходити в призначені місця.

Я передав дівчатам дещо з того листа і наказав дотримуватися якнайстаранніше конспірації. Визвольна боротьба буде продовжуватись, але методи її у всіх напрямках доведеться пристосувати до обставин. Для мене і для подруг вістки ті були трагічними, але ми вірили, що нема ситуацій без виходу.

Я виробив дівчатам відповідні документи, приклеїв фотографії, які вони вже мали, і дав їм до користування в разі потреби. За який тиждень після цього довелося чимало працювати, бо багато поляків, користаючись з амністії для польського підпілля, зголошувалося з проханням про документи.

... Задзвонив телефон, підношу слухавку: галю, слухам, ту уженд гміни Ксьцельнік. – Слухайце, – чую в слухавці храпливий зап'яничений голос, – ту повятова коменда Уженду Безпеченства в Любаню, проше пшийонць телефон. Слухавку телефону притискаю плечем до голови, сквапливо беру папір і олівець і кажу: проше подаваць, слухам. – “Натихмяст спожондзіць виказ осуб, зглошоних на терене гміни з воєвудств Жешувського і Любельського”. Ого, вже почалося, – подумав я, – зрозуміло, чому вже давно не маю жодної вістки від проводу і зі Щеціна. Відложив я слухавку і пішов до відділу кадрів. Проше подаць евіденційне картотеки людносьці, – сказав я урядовим тоном до працівниці. Вона подала скриньку з картотекою, переглядаю їх і непомітно витягаю наші три картки. Більше я не знайшов осіб з вказаних воєводств. Робота вже мені не клеїлась, різні думки кружляли в голові, і настирливо докучав інстинкт самозбереження: тікай на захід! Думка ця була реальна і можлива до здійснення, лише зовсім не було грошей.

Правда, дорога до Австрії через Чехословаччину недалеко, до Карпача можна доїхати поїздом, а далі треба йти пішки вночі. Ні, без грошей це не вдасться, може, за шість днів, до отримання платні, не арештують? Вдома також не знаходив я спокою, роздумував над утечею за кордон. Тікати без згоди проводу – неприпустимо. Але як про те повідомити провідника, коли зв'язки не діють?! Смерть за ідею не страшна, але ж і не є героїзмом кида-тися у розбурхане море, щоби потонути; треба переплести його, отож втеча в тім випадку конечна і мушу втікати, це не буде дезертирством, тут диктує здоровий глузд, щоби зберегти життя і далі жити, а навіть порятувати свою родину.

Зранку встав я дещо пізніше, без поспіху, як звичайно в неділю. Дівчата вже також не спали, Оля щось у кухні робила, нарікаючи на державні порядки, що знову води нема. Вбрався, взяв відро і пішов на вулицю до студні по воду.

ТЮРМИ В ПОЛЬЩІ ЛЮДОВІЙ

Помпую воду – і тут підїхав військовий джип і раптово при мені затримався. Вискочили з нього троє в цивільному, двоє підходять до мене, а третій відвернув обличчя, ніби ховався, щоби його не впізнали. Підношу відро і спрямовуюсь додому. Цих двоє затримують мене і один представляється: естем з Уженду Безпеченьства, позволице, же пуйдзєми з вами до мешканя. – Прошев, – відповідаю.

Входимо до помешкання, дівчата відразу зорієнтувалися, що щось недоброго коїться, поблідли, а Оля для більшого анімушу запитала: Владзю, цо знову провадзіш панув без ушпедзєня? Вцяле їх не провадзєв, лєч самі напросілі сєв, ці пановє з Уженду Безпеченьства, – відповів я.

Позволі пан документи, ствердзайонцє пана особєв. – Подаю документи “Тимчасовє завсвядчєнє тожсамосьці” і посвідчєння про повернєнє з німєцьких концєнтраційних таборів, виданє Польським Чєрвоним Хрєстом в Катовіцах. Читаючи цєй документ, “гїсть” дєщо завагався і гєйби несміло сказав: єстєсьцє арєштєвані, убєрайцє сєв і єдзєми на коєнцєв.

Убираюся я в то, що мав, бо на бїльшє нє дєробився, попрєщався з дівчатами, котрим в очах іскрилися сльєзи, алє силою утримували рївновагу духа. В авто мєнє посадили сперєду, а двоє з них сіли ззаду. Нєпомїтно зиркнув я позад сєбє, о лихє! Впїзнаю Ораа, бунчужного сотні Ластівки!

Отжє, знову в’язниця! ... прєшє вицьєнгновць вшистко з кєшєнє, здїєнць шнєруєвкї з бутув і пасєк од спєдні.

Пивниця, дє повїяло холодом і смєродом камери, за порєгом якої – ніби щє чутно стєгін, а по стїнах і на підлозі справді розприскана щє майжє свїжа кров, під стєлєю малєнькє заґратєванє вікєнцє, а й тє заслонєнє павутинням, кїбєль бєз покриття, гєть

уже заповнений, пріче з дошки на цементовій підлозі без жодного сітника і прикриття.

Прошев розгосьціць сєв в тих апартаментах, – чую іронічну пропозицію.

Боже! І знову в'язниця, але тим разом хиба вже не побачу волі.

... Сьогодні 25 липня 1947 року, мені 28 літ життя, повного трудів, терпінь і тортур. Тортурували санаційні посіпаки поліції і сторожа в'язнична в Бережанах, і у Львові – в Бригідках; били есесмани гітлерівські в тюрмах – в Бережанах, Тернополі і знову у Львові на Лонцького; в концтаборах Авшвіц і Мавтгаузен. Усі тортурували, навіть часто до неприємності, але гордий я, що нічого не витиснули, не змусили тортурами і підступами, та навіть обіцянками стати зрадником. Гордо дивився я на катів, зносячи страждання з піднятим чолом, відмовляючи шосту точку декалогу “ні просьби, ні грозьби, ані смерть не приневолять тебе зрадити тайни”. Готовий я був кожної хвилини чесно померти, в тортурах положити своє життя на жертovníк Батьківщини за велику Ідею Визволення України. А як приємно було стрінуту друзів на волі, котрих не зрадив, як сміло глядів усім в очі!

Не знаю, як ці будуть бити, сліди крові по стінах не свідчать нічого доброго. Сів я на хвилину на пріче відпочити, але думки ненастанно кружляли: що буде далі, яку мушу прийняти оборонну позицію на слідстві і чи взагалі треба буде боронитися? Може, краще перед слідством і судом оскаржувати ворогів? Чейже ми боронилися за волю, за свої слушні права, права, які природно належать кожному народові. Боролись ми справді не лише за волю, але й за широкі права на демократичних засадах, за вільність слова і думки, за широку ініціативу у всіх галузях господарчої діяльності, за вільність визнання релігійного, чейже те все – то високо поставлені гуманні бажання. Стара практика боротьби показує, що успішно можна воювати зброєю ворога, а ворог атакує не лише силою зброї, але також, і то передовсім, пропагандою, а навіть брутальною брехнею. Прийму і я оборону брехнею.

З коридору долинули кроки і брязкіт ключів, убек відчинив двері і, подавши пакунок, без слова знову замкнув. Дякувати Богу, дівчат не арештували! В пацці було трохи харчів і коц, котрий дуже мені придався. Ночі були холодні в тих пивницях,

коли б не коц, то й ока не замружив би – до спання на дошках був я призвичасний, але холод таки докучав, здавалося, що ціла ніч тягнулася в нескінченність.

Ранком збудив мене вартовий: забираць своє манаткі і виход-зіць! Беру нескручений коц під паху і виходжу. Ідзьце напшуд, – пішов я вперед коридором. Знову наказує: затшимаць сєв, подай-це ренце, – подаю руку, – подаць другов ренке. – Не дам drugiej ренкі, то протеза, – відповів я. Шарпнув за протез і наложив кайдани на руку і протез. В цю мить випав мені коц, зігнувся я, хотів підняти, а убек: зостав то, і так ці сєв на ніц не пшида, укриєми це земйов. Невже розстріляють навіть без судового вироку? Ні, це неможливо, – подумав я і пішов слухняно далі. Випровадив на вулицю, де вже стояло авто. – Сядай до авта! Конвойний сідає біля мене, і ще з'являються двоє. Загуркотів мотор, і авто рушило.

Перед очима просувалися знайомі вулиці й будинки Любаня, людські обличчя знайомо-незнайомі. Близько 10-ї дня 26 липня 1947 року довели мене до Вроцлава, на Воевудзку Коменду Уженду Безпеченьства.

Випровадили мене на дижурку, зняли кайдани і сказали сідати. Один з конвойних пішов до бюро при дижурці, за хвилину кличуть і мене. За столом сидить слідчий і запитує: ваша год-носьць, мейсце замєшканя і дата уродзєня? – Називам сє Фортуна Владислав, син Пйотра і Катажини з дому Яніцкіх, уродзони 1 стичня 1919 року в Варшавє, ул. Півна, 10, замєшкали в Кось-цельніку повяту Любань. Записав усе, що я сказав, і поставив ще пару питань – чи жонатий, який посідаю маєток і яку освіту? Відповів я на усе згідно з останньою анкетною, вона тепер була серед документів, які забрали убеки.

– Подпішце то, – дав мені заповнений бланк. Прочитав я і підписав. Слідчий натиснув на кнопку при телефоні, за хвилину увійшов з ключами міліціант в мундирі. – Бежце тєго вєньзьня і замкнйце под двудзєсткєв. Проше ісьць, – сказав остро до мене. Провадив мене довгим коридором, густо потятим дверима, лише номери відрізняли їх між собою. Затримав мене під двадцяткою, глянув через візитирку всередину і відчинив тяжко оковані двері. – Вскаківаць, – наказав мені. Входжу, бачу трьох в'язнів, які

стояли струнко в ряду. Двері за мною замкнув і якийсь час обсервував через візитирку.

– Дзень добри! – привітав я в'язнів. – Дзень добри, – відповіли, і один з них каже: ту пана лужко. Позналились ми. – За цо пана тутай засадзілі? – питає мене один. – За нелегальне пшейсьце пшез границе до НРД, – відповів я. О, бендзе нас двух з тей категорії пшестемпцув, – сказав той, що називав себе Казьо, і почав оповідати, як його зловили. Двоє решта – як вони говорили – сиділи за нелегальний гендель зброєю.

В товаристві в'язнів відпустили мене трохи докучливі думки. Увечері перед апелем выпускають ще одного в'язня, віком десь 25 літ, з виду і з поведінки інтелігентна людина. Звали його Юзеф Дипко, походив з Нового Сонча. – Но тутай, троха одетхне по тих макабричних сценах, цо огльондаем на цо дзень в Жешове на Воевудзкей Комендзе Безпеченьства. Матко Боска! Як там морду-йон уповцув, як іх тортуруйон, то впрост не до вярї. Ноцов і днем слише сев єнкї тортурованих, на целєв впушайон окрвавйонних, посінячоних, впрост не до зьнесеня то огльондаць.

– А пан полякем, пане Дипко? – запитав я. – Так, але я ученщале на студія ветеринарийне ве Вроцлавю і арештовалі мене за пшиналежносьць до ВІН, я впрост не вежев, же то поляци могом так мордоваць, єсьлі то поляци, то встидзев сев за ніх. – Не знав я, що маю на те все сказати, але щоби не кидати на себе підозріння, відповів: вшендзе сон людзі і людзіска. Пан Дипко, наче недочув, що я сказав, далі продовжував свої враження з Ряшева. – Відзялем теж здрайци уповца, псевдо “Вишиньські”, і то здрайца з довудзтва. Учціві уповци кльонов го навет в живе очи, а навет плюйов на саме вспомене, але то вшистко разом страшне вигльонда. Наших аковцув, енесетовцув, віновцув теж споро сєдзе і теж здрайцув не бракує, але насі майов лепше варункі і так іх не катуйов на сьледзтвах.

На коридорі почувся брязкіт мисок і котлів і крик: пшишиковаць начине до коляції. – Збюрка до коляції, – заповів старший по камері Казьо.

Відчинили двері і принесли якусь ріденьку зупу-картоплянку. Теплий харч, хоч виглядав як помий, заїдали ми з апетитом, бо кожен був голодний. Ще не встигли ми з'їсти і пополоскати мисок,

як рознісся крик по коридорі: “Збюрка до апелю!”. Квапливо стаємо в один ряд з Казьом на чолі до апелю. За хвилину входять троє відділових, один відчиняє і замикає двері, другий дерев’яною довбенькою б’є по ґратах, справджуючи, чи не перепилені, а третій приймає зголошення від старшого по камері і числить в’язнів. Добраноц, – сказав, відходячи, ми разом відповіли: добраноц, – виставили убрання на коридор. Постелили ліжка і кожен ліг на своєму.

По недоспаній попередній ночі сон зламав мене скоро, вранці розбудив дзвінок побудки. За хвилину нашу камеру відчинили, Казьо виставив кібель, Метек і Тадзьо внесли одяг, а я виставив відро на воду. За хвилину коридировий в’язень приніс воду у відрі. Пообмивалися ми у мидниці і пообтиралися одним рушником, бо більше не було.

Принесли снідання: чорну каву без цукру і 200 грамів хліба. Снідання спожили ми з апетитом, по сніданню знову привели до нас ще двох молодих хлопців, студентів Вроцлавського університету, за вбивство професора – не пригадую прізвища. Хлопці були молоді, і видно, що переживали якийсь внутрішній неспокій.

На четвертий день викликають мене на слідство, звеліли стати обличчям до стіни. Став я – і чую легкі жіночі кроки позаду. – Обруцьє сєв до мнє, – сказав слідчий. Обернувся і бачу якусь паню, вона зміряла мене поглядом і без слова вийшла. Якась конфронтація (очна ставка – ред.), але я тої жінки ніколи не бачив, – подумав я.

Після обіду мене знову запровадили до слідчого, котрий показує револьвер ТТ-63 і питає: гдє єго достаїсьє і до кого стшєляїсьє? Здивовано відповідаю, що це не мій револьвер, я жодної зброї не маю. – Як то не ваш, єсьї в вашим депозицє лежи?.. Я депозиту вам не пожондкуєв і не вєм, для чєго он там знаєязз сєв. – В той час увійшов другий слідчий, обєе пошептаїсьє, і той перший дав йому револьвер. Входять знову троє цивільних убєків, поговорили щось між собою, слідчий видав їм мої документи.

– Пуйдзєцє з намі, аєє бисьє не пробувалї уцєкаць, бо застшєліми, як пса, – сказав убєк. Всадили мене знову до авта і завезли на двірець. На станції один вхопив мене за руку і впровадив до

поїзда Вроцлав-Перемишль, а двоє йшли за нами. В поїзді зайняли один відділ і попередили мене, щоб ні з ким не розмовляв.

Конвоєнти весь час оповідали різні пригоди під час акцій ліквідації УПА, як гвалтували українок, як то в Любачові на слідстві гвалтували одну бандерівку усі на зміну, як “затикали їй уста, жеби сев не дарла в небогоси”, як “теж немек заберали до кошар на роботі і теж їх гвалцілі, але немкі не били таке дзіке, не бронілі сев, як бандеровкі”. От, подумав я, які то озвірілі, zdeгенеровані вояки! Нічого дивного, що подібні наклепи кидають на УПА, приписують українцям жахливі нелюдські чини, хоч то самі їх творять!

У Кракові поїзд простояв трохи довше, конвоєнти підсилились ковбасою з хлібом, не подумавши про мене. В навалі думок я пригадав собі, як 6 січня того року ми разом з командиром Зелізним прибули до Кракова, як очікували зв'язкової і, не діждавшись її, самі пішли в місто, де випадково стрінули Людку-Бурлачку – Кіт, котра й спішила на стрічу з нами. Як тоді усе добре уклалося, як були ми всі на відправі Святвечірній, як запросили нас на Святу вечерю, де також побачили наших дівчат: Рому, Бурлачку, двох Оль – Колянківську і Микитин, як чудово усі колядували, а о. Гриник упізнав командира Зелізного – свого колишнього питомця-семінариста з Перемишля. Свист паровоза збудив мене з тих приємних спогадів і повернув до дійсності.

Поїзд рушив далі, конвоєнти дрімали по черзі і перестали клепати ті жахливі брутальні оповідки.

До Ряшева приїхали ми 27 квітня близько 10 години. З двірця запровадили мене за Воєвудзку Коменду Уженду Безпеченьства, де вже в бюрі сиділо четверо вищих офіцерів УБ. Вони взяли мене в перехресне опитування і записували мої відповіді. Один з них запитав мене: – Як ваше правдзіве назвіско, гдзе і кеди уродзони? Відповідаю: Назвіско моє, дата і мейсце уродзеня увідоchnьоне в Тимчасовим засьвядченю тожсамосьці. – А які псевдонім мелісьце в УПА? – Відповідаю: В УПА я не билем і псевдоніму жадного не мялем в Польсьце Людовой. Далі запитують: кім били Орлан, Григор, Зелізний і Корч? Останній псевдонім вимовив з іронією, пронизливо дивлячись мені прямо в очі. – Не вем тих людзі і з такімі назвісками не спотикалем сев.

– Яке становіско в ОУН пелнілісьце за окупациі немецкей і тераз? – В часе окупациі сядзялем в немецкіх вензеньях і концентрацыйных ляграх, а не вем, о яков організациев і становіско ходзі, – відповів я без застанови. – Кто вас висилал на Земе Одзискане і в якіх целях? – На Земе Одзискане сам поехалем спелняйонц обивательсков повинносць, гдиж земе те, врацайонц до мацежи, вимагалі незвлочного загосподарованя. В центральной Польсце, не майонц жадного дзедзіцтва, теж мусялем од почонтку дорабяцьсєв. – Гдзє страцілісьце ренкев? – Ренкев ампутовалі мнє немци в концентрацыйнем обозє в Осьвенціму. – Яке ваше викшталценє і завуд? – Викшталценє моє сєдем кляс школи podstawowej, а завуд праве жадєн, билем уженднікем з конечносці не майонц ренкі, не моглєм фізічне працоваць, а на жице тшеба било мець якєсь доходи. Єще раз вам одповядам, же ніц о чим питає, не вем, – відповідаю я знову рішучє. – Замкнєнц на поединке і пшєслухіваць по нашєму дотонд, доконд вшисткєго не висьпєва, – лихим тоном сказав цєй офіцєр. – Розказ, панє пулковніку, – відповів поручник, котрий увійшов до кімнати щє під час розмови.

Прошє ісьць зє мнов, – звєлів поручник, торкнувши рукою моє рамено і вказуючи на дєврє.

Запровадив мєнє до будинку з заґратованими вікнами на перший поєврх, до камери числє 10, без слова штєвхнув усєрєдину і замкнув дєврє. Камера нагадувала радшє якєсь бюрє, вікна, хоч заґратовані, алє великі, посєрєдині стояв стіл, а при ньому два крісла. Лежака не було, цє підказувало, щє замкнули мєнє тут на короткий час. Сів я на кріслє, бо відчував велику втому після дороги і тих розмов, коли довєлося стояти перед офіцєрами. Голод ніби й не докучав, алє уста перєсохли від спраги; попри цє я заснув, схиливши голову на стіл. Збудив мєнє гуркіт котлів і брязкіт мисок, тут, мабуть, багато в'язнів, якщо так котлами товчуть, напєвно і мєні принесуть щось поїсти, – подумав я, бо вжє голод давав сєбє знати. Однак обідє мєні не принєсли і вєчєрє також. Ходив я по камері – чєтири кроки туди й назад, голодний, мєв вєвк, бо вжє понад два дні нічого не їв. Нарєштї втомивсє, сів на кріслє і заснув. Недовго й спав, збудив мєнє крик: мабуть, катували жінку на допиті.

Різні думки кружляли знову в голові, усе, що пережив, відтворювалося в роздумах. Сидіти в тюрмі “на поодиноці” – це не була для мене першина, знав я тюрми в Бережанах і у Львові (Бригідки) ще вісімнадцятирічним, сидів у Тернополі і знову у Львові (на Лонцького), маючи 24 роки, поранений, з докучливим болем, без лікарської допомоги. Було завжди тужно за родичами, за рідними, за молодими літами, що так марно минали, – але раніше вірив, що після слідства не матимуть підстави судити, а тепер все інакше, є багато зрадників, є інші методи, і є ще дві причини для ненависті. Перша – це залежність польської влади від політики червоної Москви, Москва націоналістів трактує як найбільшого ворога, котрого треба знищити. Узалежнені від Москви держави змушені приєднатися до боротьби за знищення будь-яких націоналістичних проявів. Друга причина ще жорстокіша: більшість поляків вважає Україну, а особливо Західну, за свою власність. Поляки з такими поглядами хотіли б жити традиціями шляхти, котра поширювала і утримувала в Україні рабство, запровадила панщину. Не відмовились би вони і від традицій санаційної Польщі – хоча доля народів України і Польщі донедавна під окупацією царської Росії і Австро-Угорської монархії була подібна. Польща вела інтенсивне винародовлення українців. Поляки застосовували брутальні методи пацифікації, заповнювали українцями тюрми, створили концентраційний табір в Березі Картузькій, куди засилали свідомих українців; не допускали української молоді до шкіл, обмежували, а то й забороняли культурно-освітні товариства, колонізували українські землі; за перенесення метрики до костелу, тобто за сполонізування, винагороджували добрими посадами на державній службі. Утверджували думку, що України ніколи не було і не буде, що була і буде Польща від моря до моря; а коли потрапили під окупацію гітлерівської Німеччини, то не хотіли глянути правді в очі, навпаки, посилювали ненависть до українців. Майже кожен поляк уявляв собі українця з ножем в зубах і закривавленими по лікті руками, не брали до уваги, що їхні земляки чинили на Холмщині й Волині до 1939 року і в роки німецької окупації. Німці, котрі вимордували стільки поляків, є для них наче ближчі. Цікава ментальність цього народу. Напевно, не один українець, котрий зазнав тортур і ув'язнень за санаційної

Польщі, хотів помститися за зневагу і біль, але національна і релігійна свідомість не дозволяли йому цього. ОУН також забороняла самосуди і вбивства, але кому це пояснити? Правда, трапляються поляки, котрі визнають права українців на самостійність, але в Уряді Безпеки їх не зміниш, бо кожен з них є виконавцем наказів безоглядної боротьби і ненависті, та ще й Москва їх під'юджує.

Знову я сів на крісло і зір затримав на клаптику неба, котре бачив крізь вікно. Нічна тиша оповила світ, і я незчувся, коли заснув, сидючи на кріслі.

Вночі знову мене розбудив крик і глухі удари. Що це – чи катують когось на допиті?! Встав я з крісла і почав знову ходити тихцем по камері. Крики повторилися ще кілька разів до ранку, що впроваджувало мене в дуже неспокійний настрій.

Зранку знову не дали мені їсти, не прийшли зі сніданком – чи забули про мене? А, може, такі методи застосовують, щоби заломити людину? Слідчий також не показується.

День тягнувся як рік, голод почав докучати, а ще більше – спрага.

Вечері заскрипів замок у дверях, і світло засліпило очі. Входить убек у військовій формі з двома зірочками на погонах. Сядайце, – промовив ніби навіть лагідно, сам сів навпроти, на друге крісло. Вийняв з течки копицю паперів, переглянув їх і сказав: естем съледчи, бендев вас пшеслухівал на околчносьць пшиналежносьці до банд УПА. Радзев мувіць правдев, бо мам методи до змушаня мувеня правди, – слова ті цідив крізь зуби, не дивлячись мені в очі і беручись до писання.

Іме і назвіско, дата і мейсце уродзенья, ораз мейсце замешканя? Відповідаю: називам сєв Владислав Фортуна, уродзони 1 стичня 1919 року в Варшавє, ул. Півна, 10, замешкали в Косьцельніку, повяту Любань.

Які псевдонім мелісьце в УПА і на яким терене дзялалісьце? – До УПА не належалем, – відповів я рішуче.

Встаць! – заверещав і вдарив мене під груди п'ястуком, а другою рукою в обличчя. Відчув я сильний біль під грудьми і запекла ліва щока, а в очах гейби потемніло.

Сядаць! – знову процідив крізь зуби, стоячи напроти мене з затисненим п'ястком. – Центе мам удежене, правда? – запитав, злобно усміхаючись.

Но тєраз пшипушам, же бендзєш мувіць іначєй, ти бандито, уповіцу! – вимовляв ті слова з садистичною ненавистю, дивлячись мені в очі. – Єще раз питаю, які псевдонім мялєсь в УПА? – Осьвядчам єще раз, же до УПА не належалем, а тєж не мялем жадного псевдоніму, єстем полякєм і не мялем ніц вєспульного з жадними бандєровцями, – відповів я знову спокійно і рішучє.

Кламєш, вставай! – знову все повторилось. Повітря забракло в грудях, удари гєйби наскрізь прошивали тіло, аж біля сєрця пєкло.

Забієв цєв, як всьцєклого пєса, єсьлі надаль бендзєш кламал, – процідив ті слова зі скаженою ненавистю. – Вєм, же належалєсь до банд УПА, мув, сьцєрво, правдєв.

Одповєдзяєм і одповядам, же не належалем до УПА і не єстем фашистов, гдиж за панованя нємцув сєдзялем в обозах концєнтраційних Осьвєнціму і Мавтгавзєн.

Він глянув на мене гєйби з подивом, пару кроків зробив по камері, не спускаючи з мене очєй. Сів за стіл і наказав мені сідати. Сідаючи, я почув шалєний біль у грудях.

Слухайцє, для чєго запшєчацє пшиналєжнєсьцє до УПА, пшєцєж ми о вшисткім вєми. Єсьлі вас ту пшивєзьєно, то нє для тєго, жєби випусьціць нєвіннєго на вольнєсьцє, нє відзєв сєнсу запшєчаня – то вєнц цо?

Панє поручніку, пшєцєж мувє правдєв, як мєгєв потвєрдзачь зажути нєправдзівє.

Кламєш далєй! – скрикнув знову як ошпарєний, встав з крієла і крикнув: кладзь сєв!

Я завагався, тоді він вхопив мене за волєєсья, притиснув обличчям до крієла, і відчув я пєкучий удар гумовою палицєю по спині.

Вставай! – завєрєщав. Я намагаєсья вєстати, алє потерплі ноги нє дають втриматися, і я схилєсья до стіни.

На дзисяй маш досьцє, ютро зачнєв од нєва, о ілє нє пшизнаш сєв. – Забрав тєчку і вийшов з камери, згасивши світло.

Біль під грудьми і в спині не давав ані ходити, ані сидіти. Я ліг на підлогу і відчув, що мене морозить. Я тремтів, як у лихоманці. Мабуть, добирається до мене гарячка, бо почалося в мене марення, що не давало сконцентрувати думок. Врешті я таки заснув. Збудив мене скрегіт замка: відмикали двері. Силкуюся підвестися, але даремно. Гарячка посилила спрагу, став я вголос просити води. До камери увійшли двоє: один вчорашній і другий – з дистинкціями майора.

Но, які постемп в сьледстві? – запитав майор. – Не хце пер... пшизнаць сев, – відповів грубо слідчий у притаманній убекам формі.

Не маце подейсьця, товажишу поручніку, то стари ветеран, его біцем не змусіце зезнаваць то, до чего вимушаце, он юж не раз бил біти. – Поручник вийшов, а майор звернувся до мене: льос ваш в ваших ренках. Мінели часи Біласув і Данилишиних, дзісяй Україна такіх богатерув ма дужо. Повем вам, же естем жидем зе Львова, знам так ензик українські, як і польські, не керуе сев – мімо вшисткого – тенденційнов ненависьцьов до українців. Радзев пшизнаць сев до вшисткого, пшецеж ми і так вєми вшистко і о вшисткіх і о вашей дзялальностьці. Може, ви не вєце, же мами тутай ваших колегув і колежанек, мами Бурлачку, Рому, Офелію, Зелізного, з ктурим разом висхалісьце і жєгналісьце в Кракове на парафії ксєндза Граба. Мами теж провідника Вишинського, і тен юж працує з намі, мами теж структуре організаційнов ОУН. Но цуж, тєраз хіба не бєндзєце випєраць сев. Я не бєнде вас шшєслухівал, вєм, же пісаць потрафіце добже, маце ту формуляжє протоколув, папер, вєчнє пюро – і вшистко отварцє пішцє, цо робілісьце в УПА і ОУН. – Він витягнув з течки кілька аркушів паперу і поклав на столі. – А як там з єдзєнєм і палєнєм? – Не палє, а ядлєм єщє вє Вроцлавю, – відповів я якомога спокійніше, хоч почувався дуже ослаблєним.

Зараз достанєцє єсьцє, – забрав течку і вийшов.

Я був приголомшєний тим усім. В голові стояв шум, я не знаходив жодного виходу. Стояв, спєршись на стіню, аж зрушив мене прихід наглядача, котрий приніс шматок хліба з осєлєдцєм і каву.

Миттю зїв я хліб і запив кавою. Мені стало трохи краще, їжа дала мені якусь більшу певність себе, думки стали виразніші.

Напевно, друзі признавалися, не витримуючи тортур, а ще також, звичайно, доніс Вишинський – чейже пан Дипко ще у Вроцлаві в тюрмі оповідав, що якийсь вищий провідник здався і усе зрадив. Це було б найгірше!

Ні, я таки не признаюся, навіть якщо всі інші “сиплять”, то нехай мені в очі скажуть. Якщо не признаюся, то не лише себе, але і їх можу врятувати, вони зможуть відкликати свої зізнання на суді. Присунув я крісло до стола, сів, узяв перший формуляр протоколу, написав ім'я і прізвище. Ні, таки не пишу! І як я маю сам на себе писати вирок і в результаті дістати смертну кару?!.. Краще нехай допитує, нехай тортурує, нехай і замучить. І за що мене каратимуть на смерть? Чейже я нікого не вбивав, а те, що промовляв до воїнів УПА – чи то така вина, щоби аж кару смерти давати? Говорив я правду: ми, як нарід, маємо право боротися за волю, це не лише право, а святий обов'язок. В таких роздумах минув час аж до обіду. На обід принесли ячмінну зупу. Зупа смакувала, хоча була дуже рідка і пісна і голоду не втамувала.

По обіді знову прийшов до мене цей майор. Подивився на протоколи, котрі лишив, побачив, що я написав лише ім'я та прізвище, іронічно усміхнувся і сказав: пшипуцалем, же тилє напішце, надаль не вежице моїм словам, то ходзьце і самі зобачице колегув своїх з УПА.

Випровадив мене на коридор, відкрив “юдаша” (віконечко) до одної з камер і наказав подивитися. Глянув я – о Боже, страшний вид! На підлозі лежать побандажовані, ходять по камері з побандажованими руками, головами, худі, зарослі, покривавлені, в подертих брудних лахміттях! В'язні відчули, що хтось дивиться через юдаша-візитирку, звернули погляд на двері і почали готуватися до збірки. В гуртку в'язнів особливо помітний своєю поставою, але неголений, командир Зелізний. Боже! Однак він уже тут!

Проше врацаць под целєв, – сказав лагідно майор. Входу знову до своєї камери. – Станьце под сцянев, тважов до сцяни. – Став я, як наказано. Майор, не замикаючи дверей, закликав: Петрушевскі! – Чую, хтось увійшов. – Знаєте того человека? – Знам, – відповів хтось ледве чутно, але я впізнав голос Зелізного.

Які псевдонім м'ял тен человек? – Корч, – відповів знову тихим голосом Зелізний. – Врацайце под целе, – сказав майор. Доки я маю так стояти, – подумав я і сам відвернувся від стіни. Що за комедії виправляє цей майор? Чую кроки на коридорі і бачу – в дверях стала перед майором Бурлачка, пригноблена, в занепаді, лише далі з погідним поглядом. Глянула на мене співчутливо і сказала: Дзюнек! Шкода твого здоров'я, нехай тебе далі не тортують, вони вже усе знають, признавайся. – ще раз глянула на мене з таким співчуттям, що аж пронизало мене.

Проше врацаць под свойов целев, – наказав Бурлачці майор. Людка махнула рукою на прощання і відійшла. Майор замкнув двері моєї камери і теж пішов.

Боже! Що вони з цією гарною дівчиною зробили! Яка вона пригноблена! Де поділася її весела бадьора вдача?! А Зелізний? Обдарований великими музичними здібностями, він закінчив консерваторію у Львові, був капельмейстером в Дивізії “Галичина”, автором кількох партизанських пісень, і зокрема цієї чудової пісні:

Що то за прапор лопотить

На вітрі під горою?

Що то за пісня гомонить?

Ми йдем, ми йдем до бою.

Це йдуть повстанці України

У бій за рідний край,

А місяць стелить їм дорогу,

Співає з ними ліс і гай.

Ні кров, ні рани, ні борня

Не звернуть нас з дороги,

Ми йдем у бій, у бій святий,

У бій за край, до перемоги.

Шумлять прапори малинові:

У бій за рідний край!

А місяць стелить їм дорогу,

Співає з ними ліс і гай.

Співали ми обидва не раз нашим воїнам і селянам, співали, мабуть, добре, бо називали нас “дуєт ревеллярсів” (*дуєт нечуваних* – ред.).

Від згадки про щасливі дні волі на хвилину легше стало на душі, але це був лише проблиск – і знову насунулися чорні думки. Що буде далі?! Не признаватися – це нонсенс, ніхто тепер в мою невинність не повірить, засудять навіть на підставі зізнання свідків. А що буде зізнавати зрадник Вишинський? Якщо вже зрадив, то й мене не пожаліє. Так, доведеться признатися, але тільки в тому, що будуть докладно знати. Сам зізнання таки писати не буду, краще нехай переслухає мене і пише. Прислів'я каже: брехнею цілий світ обійдеш, але не повертайся назад тою самою дорогою.

Ніч минула в роздумах. Вранці після снідання викликав мене інший убек і запровадив до канцелярії. За столом у канцелярії сидить у профіль до мене поручник УБ, десь мого віку, лисий, з подовгастим обличчям. По відході убєка поручник обернувся. О жаж! Таж то провідник Вишинський – Ярослав Гамівка! Я наче остовпів, не міг слова вицідити. А він якось дивно мене очима міряє, гейби боїться мене зачіпати або гасить останню іскру любові до свого, а починає просякати ропою підлої зради і ненависти до всього, що своє, рідне. В той час до канцелярії входять двоє офіцерів, один знайомий уже майор, другий – радянський полковник, Дуда, як пізніше довідаюся. Обидва сідають біля Вишинського. Нарешті Вишинський промовив: друже Корч, хто вас вислав на захід і з яким завданням? Я мовчав, не хотів йому відповідати. Він знову повторив своє запитання. І тут мене огорнула якась невимовна ненависть і погорда до нього. Відповідаю польськи: Тобі не повем, хто мене вислав на земле одзискане і в якім целю, бо погардев чувє до себе. Я естем полякем, а ти українцем, а до того еше билесь пшевудцов, ти в бялих ренкавічках ходзілесь, тебе пільновале праве анальфебєці стшельци, же дзісйя сьмерці в очи патшов вицєньчені і глєдні. – Корч, те виводи не майов сенсу і не одповядаюв на моє питання, – перервав уже польською мовою, не витримуючи моїх слів Вишинський. – Но, есьлі так било, то тшеба мувіць, – втрутився до нашого гострого діалогу полковник Дуда. Я продовжую далі: Ти розказалесь сотні

Бурлакі красьць крове ве всі Вітрилове, ажеби їх спшедаць і спшедалесь їх целем викупеня твого ойца з вензеня. – Тут знову перериває мене Вишинський і звертається до полковника: пане пулковніку, прошев звольниць мнє з обовьонзку пшеслухіваня тего човека. – О тим задецидуєв пузьней, – відповів Дуда.

Врацайце з поворотем под целєв, – наказав майор і мовчки відпровадив мене до камери. Цей зрадник нічого не затаїть, – подумав я.

Боже, які то змінливі часи і люди! Коли ми стрічалися в УПА, та навіть удвох бували в Конюшній, Брилинцях, коли ми розмовляли на різні теми, де ж би я тоді подумав, що Ярослав Гамівка, син священика, стане зрадником. А вже тоді, мабуть, він був таки ним приховано. Пригадую, перед днем Свята Зброї, 15 жовтня 1946 року, ми в організаційних справах залишалися в селі Княжичах, а ввечері в Германовичах. Пополудню Вишинський десь відійшов з квартири, а з'явився аж смерком. Пізніше ми приєдналися до почоту і по півночі обидві сотні мали повертати до Курманецького лісу.

Германовичі розташовані поблизу Перемишля. Село було дуже свідоме й патріотичне, вже кілька разів запрошували наполегливо люди, щоби воїни УПА відвідали їх. Курінний командир Байда дав дозвіл і сам пішов з сотнями заквартирувати в Германовичах. Село щиро гостило воїнів. Бурлака з Вишинським, яко давні, ще перед УПА, знайомі, трохи випили. Вишинський став наполягати, щоби вийти з села о третій годині ночі, а не о першій, як планувалося. І власне, коли б тоді послушали Вишинського, були б ми усі потрапили до ворожих рук. Чи не співпрацював Вишинський вже тоді? В тих спогадах незчувся, коли заснув.

Знову другого дня прийшов до камери вже згадуваний майор, глянув на папери: чуж, далей однак не написались? – Панє майоже, не могов пісаць, естем надмяр розтаргньони, – відповів я. – Вобец тего проше мувіць – і мувіць правде. Ваше правдзіве імє і назвіско, дата і мейсце народзеня, стан цивільни, викшталценє і завуд. – Називам сєв Владислав Фортуна, син Пйотра і Катажини з дому Яніцкіх, уродзони 1 стичня 1919 року в Варшаве, ул. Півна, 10, викшталценє 7 кляс подставових. – То ви тилько 7 кляс

маце? – запитав здивований майор. – Так, пане майорже, не мам сенсу кламаць, за викшталценє не бендов мне сондзіць.

– Од кеди належице до ОУН і под якімі псевдонімами працювалісьце? – Не вєм, чи я до ОУН, чи до УПА належалим, бо зналязем сєв там пшипадково і псевдонім далі мне Корч.

– То якей народовосьці естєсьце і до якіх партій належалисьце? – запитання звучало гейби з недовірою.

– Єстєм народовосьці польскей, належалим до ППС, – відповів я.

– Цось то не вшистко клеє сєв! Як то – естєсьце полякем, до ППС належице, а в УПА зналезлісьце сєв, і то на довежоних станови́сках? – запитав майор. – То длу́га гісторія, пане майорже, – відповів я. – А єднак проше оповідаць, я о вшисткім муше ведзець.

– Я дзецкєм з моїмі родзіцамі на правах осадніцтва войскове-го в 1921 року виєхалєм до Галіції; осєділісь ми сєв ве вйосце Рай обок Бжежан, вєсвудзтво Тарнополь. Ойцец працювал лєсьні-чим в добрах грабєго Потоцкего Якуба. В року 1939 вибух войни польско-нємєцкей застєє мене в Краковє. Там встємпує до нєлє-гальнєй організації АК. Родзіцув моїх, яко осаднікув, в року 1940 владза ЗССР висєдєля на Сибір. В року 1943 довудзтво АК полєца єхаць до Тарнополя цєлєм дорєнчєня грипса до довудзтва і там влєнчєня сє до праці конспіраційнєй на тих терєнах. Довудзтво АК вєдзонц о тим, жє добжє знам єнзик українскі, вирабєя мі “кєн-картє” на назвіско Іваник Василь. В Тарнополє пшєбивам в дому Бучковскєго, ктурєму дорєнчилєм грипса, за парє дні попадлєм в засадкє гєстапо. Уцєкам. В часє уцєчкі достєє тши кулє в рєнкє, пєрсі і ногє, знєсєльоні падам. Гєстапо лєпє мнє, арєштуйон, сад-зайон до вєнзєня в Тарнополє, а по пшєслуханю до обєзу кон-цєнтраційнєго Осьвєнцім і там ампотуйон рєнкєв. З Осьвєцімєя транспортуйон до обєзу в Матгавзєн. В року 1945 дня 5 мая ви-звєляйон вєнзьнєв войска америкєнськє, вращам до краю і по-шукує родзіні по Ужєндах рєпатріяційних – і так трафілєм до Пшємисля. Ту пшипомєялєм, жє сєдєялєм з єдним панєм з Пшє-мисля в Осьвєнцімє, пошєдлєм до нєго на вйоскє Курєвнікі і там зосталєм на нєц. В нєци пшиходзєв тшєх панув у войскових мун-дурах і забралі мнє зє собєв. В дродзє, зорєнтувалєм сє, жє сов то вєяци українскєй партизанткі, зачалєм тєж по українску роз-мєвєяць. Запрєводзілі мнє до вйоскі Рєкшицє і оддалі в рєнцє

довудзтва УПА. По длужшей розмове на темат побиту в Обозах, запропоновалі мне праце в партизантце, очевісьце поведзяем же мам сьредне викштацэне, же естем украінцем і называм сев Іванік Василь.

Оповядане ваше годне увагі, але теж може биць змисьльоне, – з повагою сказаў майор. – Не мам потшэбі змисьляць, пшецеж не бендзеце мне сондзіць за народовосьць, – сказаў я пераконліва.

Мувце далей, яков бронь мелісьце в УПА, цо робілісьце, яков функціе пелнілісьце, под якім псевдонімам? – запітаў майор.

В УПА вистемповалем под псевдом Корч, провадзілем дзялаа-носьць політичнов, полєгала на виховану політичным стшельцув, училем гісторіі Украіні і орендаціі на бежонцо о актуальней ситучці політичней ораз цель валькі УПА за незалежнов Украінев, за вольносьць народув і людзі. Рувнеж часем пшемавялем до мешканьцув на терене дзяланя за цо вальчи УПА. Для особістєго безпеченьства довудзтво дало мне пістолєт. Не ужывалем єго.

В якіх вальках бралісьце удзял? – З увагі на калецтво мое не брано мне на акціє бойовє, – відповів я. – Пшецеж билісьце політично-виховавчим в сотні Крилача. – Так, билем, але я сталє не пшебивалем зє сотньов, а доходзілем політичнє виховиваць.

Працовалісьце теж в редакціі, цо там робілісьце? – Слухалем вядомосць радіовє і помещалем іх в газєце. – Кому подлєгала редакція? – запитує. – Редакція подлєгала окренговєму пшевудци полічнєму “Мирону”. – Як дошло до спотканя з пшевудцов “Орланем” і якє полєценє досталісьце? – здивувало мене, звідки він то знає. – На свєнце броні я подєшлєм до нєго попросілем о звольнєнє, бо здровє не позваля биць далєй в партизантце. По круткім часє досталєм зєзволєнє на виязд на Зємє Одзисканє.

В якім целю і якє заданє конкратнє мелісьце пєлніць на тих Зємях? – Наразє конкратних задань не давал мне, поведзял, як достанєв працєв і мешканє пшеіхаць до всі Курманіц і постараць сєв о лончность з нїм. На спотканю омувімі дальшє конкратнє заданє.

Ви теж школілісьце уповцув в школє подофіцєрскєй і о тим ніц не мувіцє, – з докором сказаў майор.

Не уважам, жє то ма особлівє значєнє, пшецеж мувілєм жє училєм гісторіі і то мялєм на мисльі, – відповів я без застанови.

Так, о вшисткім мувілісьце з вирахованем і ніц не вспоминає о Пшемисьлю, о спотканю з Бурлачков і зе Сдельбем, кореспондентем “Дайє Воркер” ораз з пшедставіцелямі НСЗ? – запитав знову з виразним докором майор.

Пане майже! З Бурлачков в Пшемисьлю не спотикалемсєв, а спотикалемсєв в Краковє, зась о спотканю зе Сдельбем і пшедставіцелямі НСЗ ніц не вєм, то якєсь вимисл люб фальшива денунція, – відповів я.

Цо вєцє о дзялалносьці Зелізного, Бурлачкі і інних? – О Зелізним вєм, же бил титуловани командирем і же школіл стшєльцув викладайонц о вєдзи войсковей. Вєм рувнеж же спотканє мєл з пшевуднікем Орланем як і я, лєч не вєм о чим мувілі, бо не звєжалісьми сєв.

Кто вирабля вам документи, кто подавал персоналія до тих документув?

Моє документи вирабяне в гмінє Пекуліцах на моє жонданє, персоналія сам подаєм, пшеймуйонц своє правдзіве данє.

Кто фінансовал вас, виєжджайонцєго на заход Польскі? – Готувкєв 2000 злотих виплаціл мнє пшевудца Вишинскі, тєн цо хціл і пшєслухівал мнє на почонтку.

По тій відповіді майор на хвилю спинивсєя, а опісля, пильно вдивляючись в мої очі, почав говорити: “Слухайцє, Фортуна, мам для вас єднов пропозиційє, а заразєм шансєв ратунку. Ми потшєбуєми зауфаних людзі до праці в Ужєндзє безпечєньства. Ви моглібисьцє дужо зробіць пши вашєй вєдзи і досьвядчєню. З подзємєм далі точи сє валька, а ви знайонц єнзик українскі, можецє нам дужо помущ. Рувнеж бєндзєми вас фінансоваць. Прощєв подпісаць то зобовійонзанє і єщє дзісєй бєндзєцє на вольносьці,” – сказав усміхаючись, підсуваючи до підпису зобов’язання.

Дзєнькує панє майже за зауфанє, лєч ствєрдзам становчє, же нє скожистам з тєго добродзєйства, хцєм зостаць чловєкєм зє вшисткімі засадамі гуманітарнімі, биць собов і нє мєць нікого на сумєню. Як слишал пан майор, билєм в подзємях польскіх і українскіх, а тєж сєдзялєм вє вєнзєнях і лєграх з колєгамі, навєт комуністамі, кажди з нїх мєл своєов ідєє, за ктуров вальчил і готув жицє оддаць за ньов. Я працуйонц тайнякєм мам цалє жицє биць нєщєжим, фалшиви вобєц пшияцєлі і оточєня? Мам за зауфанє,

учцівосьць а навет щежосьць одвдзєнчаць сєв фалшем, паковаць когось на тортурє, а навет на смерць?! Не, панє майже, я волялем навет і сьмерць як жиць в достатках з неустанним одчуцєм неспокою в души і биць гнєвйоним сумєнєм власним. Пшепрашам, панє майже, о ілє уразіла пана майора моя отвартосьць, алє дятєго, же пана ценєв постановілем биць щєри і консеквєнтни вобєц паньскіх пропозицїє.

На дзїсйя мами досьць, прошєв єднак застановіць сєв поважнє над мойов пропозицїюв і ютро даць мї остатєчноє одповєдзь, – забрав папєри, дані мєні попєредньо, і вийшов з приміщєня.

Став я знову мїряти камеру, аналізуючи, що сказав, а заразом утривалював у пам'яті всю оповідь, щоби тє все вдалось повторити, якщо виникнє потреба – чєйжє майор тє все, що я говорив, записував.

Положився я знову на підлогу – бо ї тепєр лїжка нє дали – і почав обмірковувати все тє, що зізнав. Чи часом щось із мого зізнання нє пошкодить кому? Алє хиба ні.

Я був задоволєний, що нє піддався намові майора. Цікаво, що щє завтра чєкає на мєнє, чи майор далі будє продовжувати цю мєтєду допиту, чи, мєжє, візьмєтьсє до тортур? Нєхай собі робить, як схочє, я свєто постановив нє підписати жодної співпраці.

Підвівся я з підлоги, помолився, подякував Богові, що допоміг мєні нє піддатися, нє зрадити. Опісля став струнко і відмовив Декалог. І якось так лєгко на души стало, готовий був би ступити навіть на шибєницю або прийняти кулю в потилицю.

Що ж, на моїх очах гинуло стільки друзів у боях, з голоду і в крематоріях; знаю, що розстрілювали нїмці разом з жидами і наших; скількох замучили і гєстапо, і НКВД; скількох розстріляли і голодом виморили! При тих роздумах я гєйби на екрані бачив макабричні сєни: Бєрєжани, Тєрнопіль, Львів, Бєрдичів... Я щасливіший щє від них, бо мєні довєлося довшє жити, довшє боротися за ідєю визволення Батьківщини, бути щє в рядах УПА, котра боролася за велику ідєю, якій на ім'я: Вільна Соборна, ні від кого нє залєжна Україна! Роздуми ті дужє підбадьорили мєнє.

Майор прийшов знову. Розложив ужє споро записаних сторінок протоколу і спокійно запитав: – Як спало сєв? Хиба застановісьє сєв над льосєм своїм і дзїсйя підпишєцє з намі вспулпра-

цев? – Вицідив ті слова в такій тонації, ніби сам не вірив в мою позитивну відповідь.

– Спало сев так як можна спаць на подлодзе без посьцелі і пшикриця, а над вспулпрацов застанаваем сев дужо і інней одповедзі не знаязлем, – відповів я рішуче.

– Хцялем ратоваць вас од сьмерці, ктура вісі над вамі, а есьлі для вас сьмерць лепша од вольносьці нашей то на то не мам ради, – іронічно сказав майор. – Кто пшиєжджал до вас до Косьцельніка і в якім целю? – запитав.

– Нікт не пшиєжджал, на пшиязд бил закруткі час, – відповів я.

– Кто до вас пісал грипси люб лісти, до кого ви пісалисьце і в якей тресці?

Відповідаю: “Грипсув не пісалем ані не отшिमивалем. Лісти отшимивалем, а теж пісалем до Щеціна до Петрушевского, били тресці приватней кореспонденції о самопочуць і сукцесах в праці”.

– Якто, вислано вас на Земе Одзискане в целю провадзенья работи диверсійно-шпеговскей, а провадзілісьце таков плитков кореспонденціев? – здивувався майор.

– Не вем, чи пан майор увежи, а венц Петрушевскі і я невсжилісьми, же дуго бендзе істнець УПА, звежалісьми сев з тим бендонц еше в шерегах УПА. Я поляк, нігди ідейне не ставілем се до починань в УПА вренч пшецівне, билем обоєнтни на сукцеси і так допровадзілем до деконспірації мейсца уситування редакції, ктура впадала в ренце ваше. Забралісьце там споро матеріялув пісемних, ужондзень технічних а навет броні. Довудзтво УПА сондзіло мне за то. Оскаржицелем на тим сондзе бил тен цо тєраз у вас працує Вишинскі і жондал для мене найвисшего вимяру кари. Вправдзе удало мі сев з того якось випльонтаць, але не зменіло то моіх починань шуканя одвійонзаня сев цалковіце од дзялалносьці УПА. Додаєв рувнеж, же напевно било би розвінєнто дзялалносьць – як пан назива – шпеговсков, але завчесьне нас арештовано, еше не здонжилисьми розвіновць жадней дзялалносьці конспіраційней, – з’ясував я.

– Увежил бим в то цо мувіце, гдибисьце подпісали вспулпрацев з намі, а викренцайонц сев од вспулпраці, запшєчає зезнаньом своїм, – сказав майор.

– Пане майже, ту тшеба рувнеж взьоць под увагев чисто людзке подейсьце і ментальность до жиця. Єдні ідов до вспулпраци навет по трупах билеби жиць, а друдзе ченсто одволуйон се до гонору і суменя. Я естем чловекем вежонцим і хцев вцеляць в жице наукев пана Єзуса – “не чинь другему того цо тобе не міле”, – а видаваць когось на менкев, садзаць до вензеня – а тим венцей коштем власного жиця – чи муглим я биць вежонцим? Поньослем вінев вобец Паньства Людового і одповем за ньов пред правем, – сказав я остаточно і рішуче.

– Мам розумець же не хцеце з намі вспулпрацоваць? – спитав майор гейби обурено.

– Сьлі бендев жил, то бендев чловекем незалежним, з чистим суменем і жицю бендев завдзенчаць опатшности Боскей, – спокійно відповів я.

– Прошев підписаць зезнане своє, – подав майор довгий протокол.

Прочитав я старанно і докладно зізнання, фіксовані в протоколі. Підписи поставив внизу кожної сторінки – на вимогу слідчого.

– Уважам, же збитечним єст далей вас пшеслухиваць. Ви естесьце остатні зе спулкі вашей арештовані і наreshце час сконьчиць те доходзеня і оддаць вас вшисткіш под сонд.

По цих словах майор зібрав усі папери і вийшов.

Після обіду з’явився ключник і наказав іти з ним. Випровадив мене в коридор, відімкнув камеру число 10 і сказав: вскауй до сьродка!

– Дзень добри! – привітав я в’язнів польською мовою. Кинув зором довкола і бачу: командир Зелізний-Петрушевський серед них, теж дивиться на мене, але наче благає не показувати присутнім, що ми знаємося. Дивлюсь на інших – усі неголені, зарослі, худі й бліді, переважно обдерті й босі, лише четверо з присутніх належно вбрані, самовпевнені, не пригноблені. Під стіною на підлозі лежало п’ятеро в подертих мундирах, закривавлені, забандажовані, а навколо них усе обсипано антиінфекційним порошком, гейби межу визначено. Усі погляди були звернені на мене.

Спершу я привітався з Зелізним-Петрушевським, удаючи, що ми не знаємося; далі по черзі вітався з усіма, вони називали свої

прізвища, одні по-польськи, інші – по-українськи. Привітався я також з пораненими, котрі називали свої прізвища лише по-українськи. Один з тих краще убраних сказав чистою польською мовою: проше їх не дотикаць, бо то хлопе з лясу, завшоне, можеце заразиць сев, наразе їх обсипано прошкем ДДТ. – Я з вшами заварлем порозумене еше в немецких обозах концентрацийних і не обавям сев їх, веш то не пхла, не скаче, – відповів я жартом, не знаючи, хто є хто з тих чисто убраних. Тримав я руку молодого пораненого стрільця, котрий з-під бандажу благально, одним оком, дивиться на мене довірливо, стискаючи мою руку. Боже, та це стрілець Береза! Такий чудовий свідомий хлопець із Тисової, з котрим ми працювали разом в редакції. Хотілось пригорнути його до себе і хоч потішити, але зрозумів я, що спочатку треба вивчити оточення, і друг Береза теж зрозумів. Приступило до мене тих четверо, котрі відрізнялися від решти, і один з них узявся випитувати мене, за що я заарештований. – Не вем за цю, зажуцайов мі вспулацев з реакційним пудземем, – відповідаю і питаю: а панове за цю трафілі ту? – Мене і колегув подейжевайов о пшиналежносьць до НСЗ, нас ту тилько чтерих полякув, а решта бандеровци. Тераз то юж бендзе нас пенцю, – додає другий, маючи мене на увазі. – Не ест важне, кто ту седзі, вшистких нас пшигнята атмосфера і варункі вензенне, – сказав я.

Гра пан в шахи? – спитав мене командир Зелізний. – Так, і з пшиемносьцьов заграм з панем, – відповідаю усміхаючись. Засіли ми до шахів – маленьких, зроблених з хліба. Навколо обступили цікаві гри. Пересували ми шахи повільно, і командир Зелізний загомонів в'язничну пісню, я влучився другим голосом і зачали ми тихенько співати:

*Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилось раз мені,
І гай зелений, наче море,
І тихий сум по чужині.*

*Садок вишневий біля хати,
Маєва нічна пора,
А в хаті там збудилась мати,
І знудьгувалася сестра.*

*Поблідло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувся,
І я заплакав опівночі,
І гірко плачучи, уснув.*

Ех, нема то як українське думкі, сама мелодія серцем колише, – сказав один з чотирьох, котрий до мене перший заговорив. Як пізніше я довідався, він належав до відділу “Жубра” в НСЗ, звався Зигмунт Станіслав.

Зелізний застановився над шахами, загомонів пісню: “Замело тебе снігом, Україно”. Тим разом я першим тенором затягнув тихо цю чудову і доречну пісню. Зелізний добирав гармонійні акорди, гомін пісні, виконуваної тихенько з великим чуттям, полонив слухачів. Першу стрічку ми співали морморандо, а далі словами:

*Замело тебе снігом, Україно,
Закурили імлі сивиною,
Мов по матері діти під тином,
Так голосять вітри над тобою.*

*Ні сліду, ні дороги степами,
Занімів у тузі небосклін,
Не повернем до рідної хати,
Не побачимо рідних сторін.*

*Замела, замела-схоронила
Безконечна засніжена даль.
Ти сліпа, невимолима сило,
Ти міцніша, ніж смуток і жаль.*

Панове, еще съпевайце, – просять нас поляки, і навіть той, котрий казав “не хцев навет тутай седзіць з бандеровцями”.

Тихо остеріг хтось, ми всі замовчали. В коридорі чутно було ostrі кроки, заскрипів замок, у дверях стояли двоє військових і ключник.

Викликають Березу і одного поляка. Березі допомогли встати з долівки на рівні ноги, він скривився від болю, не витримав я цього виду і кажу до військових: тен человек не може ісьць ве власних сілах, он од ран ослабйони. – Кто це о то пита, – з садиз-

мом відповів військовий, а до Берези сказав: а ти тшимай сев съцяни і ходзь зе мнов.

Береза повільно, притримуючись стіни, вийшов у коридор, і за ним з гуком замкнули двері. Мабуть, на переслухування забрали, – сказав Зелізний. У камері запанувала тиша, кожний думав про нелюдські підходи до в'язнів, а особливо до поранених.

До мене наблизився, нахилиючись, Зелізний і каже: – Пробач, Дзюнек, що я на слідстві дещо сказав про тебе, але не було виходу – у всьому винен зрадник Вишинський. – Знаю про це, бо він мене допитував, я до тебе, Няню, не маю жодного жалю. Няню, пам'ятай, коли б ще питали, то я є поляк з Варшави.

Приступили до нас поляки, і Зигмунт каже: цікаві мнє, кеди нас заволайов на пшеслуханє? Волябим, жеби мнє вцалє не вола-лі, не мам пшиємносцьї з німі розмавяць, – сказав той, що з погордою висловлювався про бандерівців.

Ми ходили в камері по трос, туди й назад; я ходив в трійці з Зелізним і Зигмунтом-жубридовцем, котрий запитав мене: пан теж хиба українцем, пшецеж пан так пенькне съпева по українську? – Відзі пан, українське пйосенкі майов то до себе, же взрушайов слухача і глембоко входзов в паменць, збудоване сон на гармонійних гамах і не тилько, же пшиємне для уха слухача, але і глембоко входзов в паменць. Я естем полякем, але в дзеціньстве ховалем сев мендзи українцями і знам дужо пйосенек українських. Українське пйосенкі, як сам пан зауважил, сов сментне, бо одтважайов недолев того народу. Єден з немецких пісажи, Ёйте, поведзял: вем ін гезанг золь габен, мус ін лебен інтергейт – по польску то значи “до позостає в пйосенце, мусяло биць в пшежи-цю”. Українські народ пшежил ружне неволе: москєвсков, турецков, немецков, румуньсков, літевсков, венгерсков і теж польсков. Нікт того народу не щендзіл, найлепі синове того народу коньчили жице в неволі, тортурах, на шубеніцах, по Сибірах, в обозах концентраційних родзіни ценжко гаровалі, владзе потемпялі їх – як тен наруд мугл твожиць весоле, без троскі пйосенкі?! Запитал пан теж, чи естем українцем. То нема значеня в обєцних варунках, чекайов на сонд і українци, і поляце, лєч поляце достайов напевне мнейше вирокі, а українцув бендов сондзіць тенденційне, зе щегульнов ненавісьцьов, бо на огул, така наша, полякув,

ментальность до українців. Я естем поляком, родем з Варшави, а венц можеми щеже розмавцяь, – закінчив я.

Не, не о то ходзі, я особісьце не живілем і не живе ненавісьці до українців, вренч пшецівне, навет іх любе і уважаю, же кажди наруд ма право биць собов, вальчиць о незалежність. Українці майов свуй ензик, культурев, звичає і обичає, гісторіє а венц, то ест наруд, – відповів Зигмунт. Він закликав мене до дверей і каже: слише пан, як енчов? То катуїов на пшеслукахнях українців і полякув, ту цо ноц таке енкі, же аж за серце сціска, не едного виконьчили без сонду.

Прислухаюсь, чую виразно крики, стогони та глухі удари. В коридорі почули ми кроки, відімкнули двері і до камери впустили поляка, пригнобленого і настрашенного. До нього підійшов Зигмунт, вони про щось заговорили між собою. Ми з Зелізним лишилися при дверях; крики і зойки катованих знову вдарили в серце; чуєш, Дзюню, – каже Няньо, – то так щодня, відколи тут сиджу. Нехай би вже судили, стріляли, вішали! Пощо ще так мучити перед смертю! – говорив нервово, гейби до самого себе Няньо-Зелізний. Я дивився на нього зі співчуттям, не міг повірити, що цей врівноважений командир тепер такий нервовий. Очі в нього бігали й палали, як у гарячці. Хотів я його якось розрадити, але не знаходив слів, бо й сам був пригнічений. Відійшли ми від дверей, бо знову почули кроки в коридорі.

Увійшов, тримаючися стіни, друг Береза, бандаж на руці закривавлений свіжою кров'ю; сів на підлогу. Присів я при ньому і легко його взяв за поранену руку.

– Друже провідник! Шкода, що й ви сюди потрапили, вони на вас далі матеріали збирають, навіть мене питали, але я сказав, що не знаю вас, – ледве прошепотів друг Береза. Жаль мене за серце стиснув, а очі мимохіть зайшли сльозами. Цей вісімнадцятирітній воїн ледве живий, а ще й перестерігає і шкодує мене. Не міг я від нього відійти. Перед очима мені в уяві стало його село Тисова, його мама, коли виряджала сина в УПА. Боже, як вона тоді плакала! Із жалю не могла слова промовити. Чи то материнське серце передчувало, що її син буде таке горе переживати, що більше його, може, не побачить?! Якраз був я тоді в домі Берези, коли хлопець прощався з родичами, відходячи в підпілля.

– Друзе Березо! Над вами Бог, не журіться і не заламуйтеся, коби здоров'я вас не опустило, ще вийдемо на волю.

– Я не журюся, лише мене жахливо катують. І то так, здавалось би, легко, а насправді так боляче! Беруть здорову руку і тиснуть при шкірі нігті, і дивіться! – показав він уже зчорнілі нігті.

– Коляція! – крикнули в коридорі. Поставали ми в один ряд з мисками і по черзі підходили по чорну каву. Березі й Грабові хтось подав каву, бо самі не могли стояти.

Укладаючись спати, стелили на долівку подерті коци, а ліпшими накривалися. Ходи до мене спати, – попросив Зелізний, що я і зробив. Поляки спали ближче до вікна, де було більше свіжого повітря. Відчув я, що лежимо між своїми, і кажу до Зелізного: – Тепер можемо поговорити; коли тебе, Няню, арештували, хто “всипав”? – Нас обох “всипав” Вишинський, він мав наші адреси і мав нам прислати поштою або через кур’єрів гроші, – відповів Зелізний. – Він мене переслухував і наклонював подати кличку. Я подав, але іншу, видуману, може, на тій кличці ще й досі сидять убеки, – сказав пошепки Зелізний.

– А що про Краків тебе питали, Няню? – Вони про Краків були докладно проінформовані. Я підтвердив, що ми були у плебанії в о. Граба. Тут не буде згідне наше зізнання, бо я сказав, що ми стрінулися з Бурлачкою у церкві, на Святотечірній відправі, – сказав.

– Людка-Бурлачка і Ганя-Рома також тут сидять. Сидить ще о. Кадило, – сказав Зелізний.

– Коли тебе арештували, Няню? – запитав я. – 10 липня, на кілька днів раніше, ніж тебе, – відповів Няню. Ми припинили розмову, бо здалося, що нас підслуховують. Зелізний підвівся і став молитися, я також. Після молитви ми лягли, прикрились і незабаром заснули, бо вже давно я не спав під прикриттям.

Ніч була спокійна, з нашої камери нікого не брали на переслухання, не було чути і зойків катованих.

– Як спалося? – запитав зранку Зелізний. – Як на ті умови, то добре. Шість днів я майже не спав, бо не мав ні ліжка, ні чим прикритися, ще й журба мучила. А тепер, між вами, якось на все байдужий. Хтось мудро сказав: у товаристві і смерть не страшна, – відповів я.

Повставали, повбиралися, бо вже з коридору дали убрання, котре забирали на ніч, ну і по шістьох днях промив я трохи очі. Брав в уста воду, поливав собі на руку, а рукою мив лице. З руки й обличчя скапувала брудна вода, а самопочуття мав таке, ніби хтось підмінив мені шкіру на обличчі.

– Няню, ти знаєш, що я вже шість днів не мився, – кажу. – Знаю, бо я вісім днів не мився у тій камері, де ти сидів, навіть води до пиття не давали, – сказав Няньо.

– Пане оддзялови, позвольце, же наше хлопакі саме виньосов до заєву і добже виплучов тен кібель, ажеби мней цухнол, – попросив старший по камері відділового, коли дійшло до тої справи. – Цо, сьмердзі вам власне гувно? В лесе мелісьце дужо поветша, – і замкнув двері.

– Бруталь! Сьвіня! Ані кшту людскосьці, – гнівався зденерований старший по камері Зигмунт.

– До своїх вони також не мають жодного співчуття, – сказав до мене Зелізний. О, коли б тут лише поляки сиділи, то напевно дозволили б виполоскати кібель, – сказав з докором друг Гусак.

До камери внесли каву, по 250 грамів хліба та по одному оселедцю. Хліб чорний з оселецем в'язні з'їли з великим апетитом. По сніданню друг Гусак обмив мою миску. В той час увійшов відділовий і викликав мене й Гусака в коридор – хіба тому, що ми стояли близько дверей.

І з інших камер також викликав кількох в'язнів. Один в'язень непомітно вклонився мені, я не міг відразу пригадати, хто це, але таки пригадав; був це провідник Тройдан – Василь Гадівський, юрист; тільки чому він в убранні типово селянським? Тройдан знову глянув на мене і дав зрозуміти, що хоче щось сказати. Гусак здогадався і непомітно помінявся з Тройданом місцями.

Відділовий продовжував викликати в'язнів і навіть не запримітив, як вони приставали ближче до знайомих.

– Де вас упіймали? – запитав Тройдан. – Мене заарештували на Західних землях, в Любаню, – відповів я. – Усе знають про вас? – питає. – Знають те, що сказав зрадник Вишинський, – відповів я. – Той сучий син і мене розпізнав, навіть у тих лахманах, і також всипав що знав. Мене заарештували в Любачові на станції, я їхав із селянами, котрих насильно вивозили на захід. Пізнав ме-

не один зрадник з Любачівщини на псевдо Запорожець, і Вишинський, бо обидва стояли на станції, – пошепки оповів Тройдан.

– Не розмавляць, машероваць на подвуже под магазин, – наказав відділовий. Ми з Гадівським йшли ззаду, а за нами відділовий, і не могли ми нічого більше говорити. Вийшли на подвір'я, звідки добре було видно жіночий відділ. В кількох вікнах з'явилися жіночі обличчя. Скористали ми, що відділовий пішов уперед, і почали знову говорити. – Глянь, – каже Гадівський, – там якісь дівчата махають руками. Глянув я і у вікнах бачу Рому й Бурлачку, вклонився їм, махнув на привітання рукою. До Гадівського також з інших вікон махали дівчата.

Прикра була та стріча з Тройданом. І бачити подруг через вікно було гірко, але якесь невисловлене внутрішнє задоволення, що вони живі, хоч на хвилину підтримало на душі.

Відділовий звернув у наш бік, і дівчата непомітно сховалися.

Нас впровадили до магазину, дали по одному коцові, по заголовнику, напханому соломкою, і звелено було: врацайце под цілі.

Тепер ми перші з Гадівським рушили. Гадівський заговорив: знаєте, провідник Стяг підірвався гранатою в криївці. – А Дальнича взяли живого? – Ні, щойно від вас довідуся (тут нагадаю: Стяг – Ярослав Старух, провідник Закерзоння, Дальнич – Петро Федорів, провідник СБ на Закерзонні). До смерті Стяга й арешту Дальнича також причинилися зрадники, вказали приблизно криївки, а військо нищпорило, доки не відшукали. Бувайте, – сказав Тройдан. І знову вони з Гусакком помінялися місцями.

– Не розмавляць, кожди стане на бачносць пши джвях своєї цілі, – сказав відділовий.

У камері сказав я Зелізному, де ми були, що я бачив і що довідався. Гусак – Олекса Гуль – рівнож ділився враженнями: він бачив крізь вікно Еву Лашин, дівчину з Любачівщини.

Вістку про смерть Стяга Зелізний сприйняв з великим жалем. Це й мене пригнобило, бо була це велика людина, авторитетна, безмежно віддана ідеї визволення України. Жалкував я за ним не лише як за провідником, але і як за знайомим з молодих, та навіть дитячих літ. Знав я його братів: старшого – Богдана і молодшого – Тараса, знав його матір, яка, овдовівши, сама виховувала дітей, знав про його батька, котрий також був визначним

діячем на народній ниві – послом до Австрійського парламенту. Знав і Славкового вуйка Петрицького з Вербова, що біля Бережан, в котрого часто перебував Ярослав на вакаціях, знав ще відтоді, коли він активно брав участь у Пласті і навіть був капельмейстером пластової оркестри. Як же прекрасно диригував він цією оркестрою на фестивалі у Вербові! Ніколи не забуваю тієї ангельської мелодії, яку тоді на богослуженні в нашій церкві грала пластова дута (мідна) оркестра під його батutoю. Від того часу і я прагнув брати участь у такій оркестрі. Він також організував оркестру дуту в селі Лапшині, а звідти виїхав до Львова і став головним редактором “Голосу Нації”. В 1938 році арештує його сацiйна поліція і саджає до Берези Картузької. В 1939 році, по приході большевиків, емігрує він на терени Польщі, зайнятої німцями, і продовжує активну працю в провіді ОУН Степана Бандери. В 1941 році за політику, не залежну від німецьких загарбників і поборювання германофільства в українському суспільстві, гестапо арештує його і саджає до тюрми у Львові, на Лонцького. З тюрми завдяки активній діяльності ОУН його визволяють: боївка ОУН перебирається за гестапівців і під приводом, що його беруть на переслухання, виводять з тюрми. На волі він знову приєднується до боротьби за незалежність України. Коли гітлерівці були вигнані з України, треба було підняти боротьбу проти нових окупантів, псевдовизволителів. Йому довіряють важливий пост у провіді ОУН. Він міг жити як інші в діаспорі, продовжувати працювати як політик, в достатках і вигодах. Його геройська смерть додала мені відваги, і тепер я знав, що і я не буду просити ласки, якщо захочуть навіть вішати. Усе це я сказав Зелізному.

– Недарма тебе зробили політичним старшиною, ти направду говориш якось переконливо. – Мені самому легше на душі стає, хоч розумію, що вже мушу числити дні свого життя. – Якщо ти чекаєш кари смерті, ти, котрий сидів за німецької окупації в концентраційних таборах, котрий провадив лише політичну діяльність, то чого я маю сподіватися? – сказав заломаним голосом Няню. На ці його слова якось мене болючо біля серця стиснуло, не знаходив реальної розради, але чув, що щось мушу знайти, і почав: – Няню, хто з нас більше винен перед ворогами, то вимагає глибшої застанови і розваги. Мені слідчий сказав, що я більше

винен, як той, хто зі зброєю йшов на них, бо я підбадьорював і закликав до боротьби. Але це розважання лише. Припустім, що оба згинемо, як гинули десятки на наших очах, що треба попроситися з молодим віком, але хіба обидва віримо в життя позагробове і віримо, якщо нас вимордують, то Бог покличе до себе, а там винагородить за ті кривди. Тіло з порошу постало і в порошок обернеться, а душа позістає вічна, є якась вища сила, котра те все створила, і наша віра досконала й необхідна для людини. Подумай, що це є: коли тебе або твого найближчого чекає якесь нещастя – відчуваєш якийсь внутрішній неспокій, навіть у снах бачиш подібні сцени. Чи то не якась вища сила попереджає, сила, котра ще не вивчена науково? Кеплер, великий учений-астроном, котрий пізнав будову Всесвіту, за життя сказав: Боже, чому Ти мене не покликав, коли Всесвіт творив, я був би створив його далеко простіше і добре функціонував би; цей самий Кеплер, вмираючи, зітхнув до Бога: “Боже, не хочу я ласки, яку Ти дав святому Петрові і Павлові, але прошу Тебе, дай мені хоча таку, як дав розбійникові по правичі”.

– Так, знаєш, мене те одне тримає, що я смерті не боюся, що я, яко недоцільний теолог, вірю свято в безсмертя душі, і твоїх висловів-винятків про таємниці душі слухав з увагою, – відповів Зелізний.

У коридорі знову почули ми кроки, замок заскрипів, у дверях стало двоє військових, сказали: Петрушевські Едвард і Фортуна Владислав, виходіть! Вийшли ми. – Проше не розгльондаць сев і ісьць за мнов, – рушив перший, ми за ним, а другий військовий йшов за нами позаду. Запровадили нас до уряду безпеки, до заґратованої кімнати; ми чекали в непевности, що далі буде.

– Проше входзіць, – сказав до мене якийсь новий військовий, вихилившись із протилежних дверей. – Сядайце і проше патшиць в камере рувно. – Зробив з мене знимку і каже: проше вийсьць, а нех входзі тен другі. Входи і зроби приемну міну, бо знимки нам роблять, і якщо вийдуть гарні, то пішлемо нареченим, – зажартував я, звертаючись до Няня. Мої слова розсмішили конвоєнтів.

– Запаліце? – підсунув мені портсигар один із конвоєнтів. – Дзенькує, я не палє. Дзюню, ти піди до них вдруге і попроси, щоби другу знимку зробили, бо з тамтої кліша тріснула, – відгризся

Няню, коли вийшов, зробивши знімки. Убек почаствував і Зелізного папіросою, Зелізний узяв одну і сказав: дзенькує, я сам не пале, але мами под цельов старушка, ктури з вельков хеньцов запалі.

– Врацайце юж под целе, – пустили нас вперед, а самі йшли за нами.

І знову ходимо по камері, Зелізний каже: знаєш, Дзюнек, мене однак то цікавить, чому якраз лише нам роблять знімки.

– Няню, я також над тим застановляюся, але припускаю, що то нормальний спосіб роботи слідчого, бо за санаційної Польщі також у таких випадках робили фотографії, але питання твоє гідне уваги – чому лише нам роблять ті знімки? Знімка певної особи, долучена до справи, це вже комплект, що представляє особу осужденого, і коли б навіть удалося тій людині втекти, то швидше можна її знайти. В нашому випадку їм йдеться, може, про щось більше, чейже ми були висланники краєвого проводу, нам закидають навіть розвідчу роботу, я фактично походжу з Тернопільщини, ти перебував у Львові, отож мають право припускати, що ми не в усьому призналися. Наші знімки – так вони думають – можуть дати їм ширший матеріал: хтось нас впізнає, щось на нас скаже, що більше обтяжить нас і вплине на можливість арешту навіть у Радянському Союзі.

Після обіду привели до камери ще двох наших хлопців. Гусак відразу з ними привітався сердечно і представив мені і Зелізному. То були воїни із сотні Шума – друг Крик з Любачівщини і друг Семен Паламар з Ярославщини. Тримали їх в Любачеві на УБ два тижні і майже щоночі кликали на допит, а радше на тортури. Споро мають там наших арештованих, з них привезли сюди сорок осіб, і серед них – три жінки. Жажіття чинили в Любачеві – так били і катували, що годі було слухати, – оповідали Крик і Паламар.

– І тут також не ліпше, хоч вправді останні три ночі не чути зойків, – сказав Гуль-Гусак.

Стрільці з Любачівщини оповідали, кого схопили, хто вбитий, хто “мурово” тримається, а хто “сипле”.

Підійшов до мене поляк Зигмунт, запитав, як я почуваюся між енесетовцями та упівцями. – Добже, – відповідаю, – для мене не новосьцьов биць мендзи українцями і поляками, я виховалем се

на Україне всьруд українців, за немців седзялем ве вензенях і лягах рувнеж з українцями і поляками. Я не живе врогосьці до общего народу, лєч не зноше устрою і пощегульних людзі, ктуже не визнайов чиегось права до вольносьці. Пшецеж кажди наруд повинен мець право до жиця і неогранічонеј вольносьці, злєща в свих етнічних зємях.

– Може, заграли б ми в шахи, – запропонував Зелізний. Тим разом він почав грати з Зигмунтом. Я прилучився до любачівців. – Чули ви, пане Фортуно, що Орлик – Евген Стецишин, бунчужний сотні Шума, стріляв у себе, і схопили його пораненого? – Привезли Евгєна разом з нами, сидить у третій камері від нашої.

– Що вороги нас нищать, то зрозуміло, бо комунізм уважає за найбільшого ворога український націоналізм. Але не можу собі пояснити, чим керуються зрадники?! Чи не тямлять, що чинять?! Як задля мерзенного, в принижєній залежності, життя беруть на себе і на дітей своїх тавро зради? Прокляття народу, прокляття грядущих поколінь? Зрадники нас більше знищили, ніж вороги! – шептав із святим переконанням, нервово акцентуючи кожне слово, друг Крик. Що вони з нами зроблять? – запитав Паламар. Береза, котрий також прислухувався до розмови, каже: – Що зроблять – винищать! Дивіться, ми з другом Грабом вже дев'ять днів качаємося по підлозі від болю, і ніхто із медичної служби не заглянув до нас; а змушують нас, знесилєних, їти на допити, а там б'ють, роз'ятрюючи рани до свіжої крові, навіть бандажів не дають – дивіться, як попухли рани.

Сліди ран залишалися на тілах молодих воїнів, а в серцях усіх нас, очевидців, незатєргі спогади про нелюдське поводження з нами.

Після вечєрі знову покликали на допити Крика і Паламара. Вони повернулись, коли ми вже лежали. Хлопці були пригноблені. Друг Гуль-Гусак показав їм місця, приготовані до сання. Помоглилися і лягли спати. Гуль із цікавості і співчуття запитав: як з вами обходилися на допитах? – Знову питають, хто командир, в яких боях брали участь, відколи в УПА, – відповів Крик. Далі ніч минула спокійно. Зранку прийшов з ключником якийсь військовий і почав вичитувати прізвища. Названих ставили в ряд під стіну. З нашої камери вичитали всіх, підозрюваних в приналеж-

ності до УПА. З інших камер теж викликали всіх і ставили в ряд обличчям до стіни.

Врешті команда: вти! зворот! Усі ми від стіни обернулися. На коридорі стояло вже чимало жовнів, один промовив: двуйками і не розмавлять, провадзіми вас пшез място. Остшегам, о іле ктось попробує оддаліць се од двуйкі, без остшеження зостане забіти. Вправо зворот, машероваць! – Рушили ми військовим кроком. Поранених Березу й Граба по черзі підтримували їхні друзі. Було нас близько 50 осіб.

– Куди нас провадять? – запитав мене пошепки Зелізний. – Хиба до іншої в'язниці, – відповів я також пошепки. Вели нас помалу чи не півгодини. Перехожі майже не звертали уваги на нас, видно, такі картини були для них звичні.

Запровадили під замок-в'язницю, до залізної брами. Один з конвоєнтів натиснув електричний ґудзик, браму відчинили, конвоєнт віддав ключникові з в'язничної варті документи. Відчинили другу браму і наказали входити. Перейшли ми брами і затримали нас на довгі коридорі, освітленім електрикою. Прийшли двоє в'язничних вартових і вичитують прізвища: Гадівський, Стецишин, Левицький, Граб, Петрушевський, Фортуна, Гуль, Масляк, Тхорик. Входяць под целе 10. Ми йдемо, а черговий читає далі: Паламар, Михайлишин, Вергун, Касян, Притульський, Хома, Цюпка, Грицко, Крупський рувнеж ісьць под целе номер 10. У камері було вже кілька в'язнів. Камера величезна, брудні стіни, високо під стелею заґратовані вікна. Камера розташована майже в пивниці, бо видно лише чоботи вартового біля вікон.

Лише троє в'язнів були поляками, а решта українці. Ще не встигли ми з усіма запізнатися, як відділовий почав викликати по п'ять осіб до складу, де нам видавали напхані соломкою підголовки, коци, рушники – усього по одній штуці, а ще також миску й ложку.

Отже, потрапили ми до тюрми в Ряшеві на Замку. День минув досить скоро, нові в'язні оповідали – кожний своє. На табуретах при чималому столі сиділо також кілька в'язнів. Коли я наблизився до стола, вони звернули на мене увагу, й один, убраний у військову уніформу з плямами крові, підвівся і сказав: прошу, сідайте біля нас. Я сів на вказане місце.

Двоє в'язнів грали в шахи, але встали привітатися зі мною і назвали свої прізвища: один Шугай, а прізвища другого вже не пригадую. Я щось про вас чув, вас арештували на заході Польщі? – запитав цей у військовій уніформі.

Так, – відповів я. – А звідки ви знаєте про це? Ми ж навіть не знайомі з вами, – запитав я здивовано. – Про вас сказав мені Тройдан, а ви мене напевно знаєте, ми стрічалися в 1941 році у Львові, я називаюся Євген Стецишин із Горожанки Нижньої, що біля Львова. Псевдонім мій Орлик, я був бунчужним у сотні Шума. Зловили нас у криївці на Любачівщині, ми пробували скінчити життя самогубством, але не вдалося... Залишився я лише калікою, от бачите, лівий бік паралізований, – сказав командир Орлик.

– Видно, друже Орлик, суджено вам жити, а параліч за якийсь час мине, чейже ви ще молоді. Моя ліва рука – коли я її ще мав – також була цілковито нерухома після поранення, але з бігом часу почав я згинати її в лікті, а пізніше навіть пальцями ворухив, але німці не хотіли, щоби я сам виздоровів, забрали, не питаючи згоди, на операцію, вони над нами робили досліди... Ампутували, як бачите...

В очах Орлика заіскрилась якась маленька надія на життя і виздоровлення, але по довшій задумі підняв він гордо голову і зрівноважено сказав: – Ні, друже Корч, я жити не буду, мене не помилюють, дивіться, як вони винищують масово навіть невинних господарів, котрим доводять, що давали повстанцям їсти – то мене, бунчужного, не засудять на кару смерті?! Смерть для мене не страшна. Вступаючи в ряди УПА, я розумів, що йдемо в бій нерівний, із стократ більшою силою, але йшли ми за святу справу, за волю нашого народу, а за волю й смерть не страшна. Жаль, що згину не в бою. Є в мене сім'я, котра навіть не знатиме, де тіло моє спочиває, ніхто з рідних не прийде на могилу помолитися, свічку запалити, бо ніхто по нас могили не знайде, зрівняють наші могили, щоби й сліду не залишити по нескорених борцях, яких так жорстоко нищать... Знаю, що ви, друже Корч, маєте змогу вирватися звідси, порятуватись від кари смерті, ви – в'язень німецьких концентраційних таборів і ви – поляк. Вам повірять. Це передбачає і наш юрист, Гадівський – Тройдан. Тому я маю

просьбу: коли переживете, повернетесь на волю, перекажіть моїм рідним в Горожанці Нижній біля Львова, де згинув і як, що про них думав я весь час, думав і в останні дні мого життя. – Він говорив так переконливо, із сльозами на очах, так тиснув мою руку, що не було слів і відваги перечити йому.

Зелізний прислухався до нашої розмови; він також розчулився, згадуючи рідних. Щоби якось зійти на іншу тему, сказав я до Орлика: може, заграємо партійку шахів? – Ні, дякую, не можу в тій хвилині сконцентруватися над шахами, – відповів Орлик, розуміючи, що я хотів його розрадити.

– Дзюнеку, то заграймо хоч ми, – звернувся до мене Зелізний.

Розклали ми партію і по кількох ходах почали гомоніти, а далі й співати:

*Тихий ліс, а біля нього шанці,
Ніч минула, буревій заграв,
Втомлені стрільці поснули вранці,
Вартовий сон їх оберігав.*

*Тихо-тихо полем вітер віє,
Лоскотить, торкнувшись лиця,
І летять у даль солодкі мрії
Вартового юнака-стрільця.*

*Ось він вдома, вийшли любі сестри,
Стара мати в білому платку;
І в той час позад нього на дубі
Пролунало збуджено: ку-ку!*

*І пощо ж ти закувала вранці?
Зупинила мрій солодких мить,
Угадай, скажи мені, кохана:
Скільки років я ще буду жити?..*

*Байдуже кує собі зозуля,
Рік, і другий, третій накінець.
І рахунок перервала куля,
Похиливсь прострілений стрілець.*

Слова цієї пісні співали ми тихо із Зелізним, а решта вслухувалися і морморандо тягли за нами. Орлик також прекрасно брав морморандо другим голосом, надаючи пісні гармонії. На мить він залишив тяжкі роздуми і сказав: – Але ж та пісня чудова, я її ще не чув, вона зв'язана з ворожбою зозулі, котра кукаючи, повіла про кінець життя стрільця-юнака. В перенесенім значенні – це кінець боротьби УПА на Закерзонні...

Закінчивши партію, ми з Зелізним розговорилися. Я поділився з ним своїм новим задумом: В Радянському Союзі знесено кару смерті, отже я мушу видумати щось, щоби дістатися під радянський суд. Після суду напевно вишлють на Сибір відбувати кару. З Сибіру можна втекти до Японії чи до іншої держави в Азії. Наші діди і прадіди втікали з Сибіру і оселялися на Сірому чи Зеленому Клинах, куди не сягала аж так диктатура російської імперії. В Хабаровську, в Харбіні живе маса українців – нащадків утікачів. Я сидів у концтаборі Авшвіц з одним українцем, націоналістом Кордюком з Хабаровська, то він розказував, що там майже всі українці, вони дотримуються звичаїв і обичаїв, навіть будують біленькі хати і садять вишні, як на Україні. Чому не заризикувати? Що я втрачу, коли б навіть і там смерть стрінула?..

– Твоя думка гідна уваги, призадумуюсь і я над тим, – сказав Зелізний.

Постановили ми з Зелізним зголоситися до слідчих органів з метою доповнення наших показів. Зелізний не звірювався, як уклав собі нове, вигадане зізнання, а я також не казав йому. Підійшли ми до дверей, Зелізний спустив кляпу. В'язні звернули на нас увагу, дещо здивовані. За хвилину відчинив двері відділовий і запитав: що се стало? – Пане оддзялови, ми хцеми узупелніць зезнане, – відповів Зелізний. Відділовий записав наші прізвища і замкнув двері.

Розстелили ввечері ми сінники із стертої вже на порох соломи, простирал і прикриття також не було, полягали ми один при одному, стискаючись, бо не мали багато місця. Запанувала тиша, чути було лише відгомін молитов, або сусіди один до другого шепотіли.

О 23 годині коридором рознісся гамір і тупіт ніг військових. Шепнув до мене Зубенко, воїн УПА сотні Хріна: чуєте? То прийшли за засудженими на смерть. Зараз сусідню камеру відомкнуть і поведуть наших десять чи й п'ятнадцять на розстріл. Так тут щонаочі в цей час роблять. Заскрипів замок в сусідній камері, прислухаємось усі. Півголосом вичитали чотирнадцять осіб. Задудоніли кроки босих ніг в'язнів, а за ними – тверді кроки катів. І знову тиша, кожен задумався над своїм чорним днем: польовий суд в “трибе доразьним” і – вирок. Але і в тих роздумах сполонив сон в'язнів, і я також уснув.

І знову ранок, знову – тільки гірка чорна кава і 200 грамів чорного гіркого хліба. І знову в'язні почали ходити, як звірі в клітці, туди й назад. Я сів під стіною на лаві, до мене підсіли двоє воїнів – Зубенко із сотні Хріна і Цюпка із сотні Дідика, а також підійшов ще один молодший із цивільної сітки другого району – Мусит. Зубенко сказав, що вже знає свій вирок – засудили спочатку до смертної кари, а коли подав на помилування, зменшили вирок – до 15 літ тюрми. Питаю його: Як цей суд виглядає, чи можна там боронитися? – Де там, дозволяють лише відповідати на питання і беруть до уваги лише те, що на слідстві написали, – відповів Зубенко. А в камері знову збірка. У дверях стоїть відділовий з аркушем паперу і вичитує: Оліяр Василь, Оліяр Олекса, Оліяр Ян, Станіслав Стец, Касіян – і назвав ще чотирьох, прізвищ котрих я не запам'ятав.

– Вичитане, вискаківаць на коритаж, – звелів урядовим тоном відділовий. В коридорі стоїть військовий – значить, забирають хлопців на суд, – сказав Зубенко.

– А ті Оліярі – то тато з синами, сини – воїни сотні Крилача, а тато – з цивільної сітки третього району, – сказав Мусит. – Я їх упізнав, не знаю, чи вони мене впізнали, – відповів я. Няньо був зайнятий розмовою з Орликом та іншими стрільцями.

Десь близько одинадцятої години впускають забраних зранку на суд. Перші входять сини Оліярі, а за ними тато. Сини бліді, глянули на нас прощальним поглядом, а тато – високий, чорновусий, на схилі старості, із сльозами на очах звернувся до відділового і військових з благальними словами: люди добрі, допоможіть хоч ви мені, бо суд не слухав моїх прохань! Дозвольте, щоби я за кот-

рогось сина пішов на кару смерті! Вони ще молоденькі, молодшому щойно шістнадцять літ доходить. Вони не винні, це моя вина, я їх так виховав і дорадив їм іти в УПА. Суд мене не хотів розуміти, не хотів засудити, щоби мене з синами разом викинули!

– Досьць того, мільч, стари! – заверещав один з військових. – Забираць своє жечи, і виходзіць на коритаж, а под тов цельов з впущоних тилько ти, стари, позостанеш.

Оба сини притулили свої голови до батькових грудей і гордо промовили: – Прощай, татуню! Передай від нас мамуні прощання, якщо колись вийдеш на волю... Прощайте, друзі!

Військовий, як несила скажена звірюка, вскочив у камеру, відірвав синів від знесиленого уже батька і випхав їх на коридор до решти засуджених на смерть. Двері затряснули. Ми, як вриті, стояли на місцях, дивлячись на нерухомого батька; він усе ще не спускав зору з дверей, котрими відійшли сини. Лише Бог знає, що батьківське серце переживало в той час. Прощання з синами, майже ще дітьми, котрих сотворив, бавив, котрими любувався, котрим співав пісні до сну, виховував на борців за волю України! Обступили ми його і кожний співчував його горю, кожний хотів його якось розрадити. Я теж хотів сказати щось на розраду, але жаль так здавив серце, що не міг витиснути й слова. Синів його я знав як безстрашних бійців сотні Крилача. Двоє друзів – Зелізний і Зубенко – взяли під руки старого Оліяра і посадили на табуреті при столі. Він дозволив себе провадити, як тіло без душі, усе ще не відриваючи зору від дверей. Я також не спускав з нього зору, переміг себе і кажу: – Друже Оліяре! Ви борець за волю свого народу, чи не бачили ви, як гинули воїни, як катували вороги дітей на очах у родичів? Пригадайте села з вашого терену, де стільки невинних вимордували ті, що сьогодні продовжують звірства за те тільки, що ми – українці. Якщо вас ще лишили жити, то не добивайте себе, опануйтеся, щоби те все пережити і хоч раз розказати людям на волі, як тисячами вбивали безборонних, навіть ще неповнолітніх. Сини ваші, ідучи до камери смерті, попросили вас переказати слова прощання від них мамі, це їх бажання – а хто ж то зробить, як ви себе тут доб'єте жалем?! Зрештою, синам ще прислуговує право помилування, може, їх ще й помилують.

Слова ті дещо заспокоїли його, відвернув погляд від дверей і подивився на мене, а по хвилі задуми промовив: дякую вам за розраду, я також це розумію, але як можна витримати цей несправедливий суд, цей страшний вирок? Чи ви часом не політвиховник сотні Крилача? – запитав мене на додачу Оліяр, гейби здивований, а zarazом дещо опанований. – Пробачте, то для мене велика несподіванка, бо чув я, що ви загинули під селом Завадкою і там вас поховали, а тут бачу вас живим. Може, ви лише подібні до б. п. політвиховника? Ні, – відповідаю, – ви добре розпізнали. Там впав мій наступник. Коли стався бій під Завадкою, я вже був на західних землях Польщі.

– Чому ви дозволили, щоб вас зловили? Як так сталося, що вас упіймали? – запитав Оліяр. – Зрадники наші допомогли схопити мене та інших таких, як я, – відповідаю. – Ех, ті зрадники! І хто б то припускав, що Гад із сотні Яра, що Орел із сотні Ластівки стануть зрадниками, – з досадою і ненавистю говорив Оліяр.

– Обяд! – пролунав крик у коридорі. Стаємо в ряд до обіду. Двері відчиняють, підходимо з мисками по зупу, до котрої навіть ложки не треба, така рідка. По обіді – та ж монотонність буття. Вночі знову забирали в'язнів з камери смертників для виконання вироків.

Наступного дня мене й Зелізного завели до камери, де сидів якийсь цивільний; він зміряв нас зором і звернувся спершу до мене; я сказав, що хочу доповнити зізнання. – Ваше назвіско? – Фортуна, – кажу. – Він записав і каже до Зелізного: – Ви зачекайте на коритажу.

– Но вец мувце, о цо ходзі? – запитав буркотливо. Я поважно й рішуче говорю: скоро мам биць сондзони, то вшельке віни вобец паньства і тего устрою хцев визнаць, отожд: естем дезертирем з армії червоней, злезертировалем на Фінляндскім фронце. Билем лейтнантем, називам сев не Фортуна, а Петренко Влодзімеж. – Записав то цивіль і дав підписати, що я і зробив без роздумів. Сказав мені вийти на коридор і покликав Зелізного. За кілька хвилин і Зелізного випустив. У камері знову ходимо туди й назад. Зелізний запитав мене, який я видумав аргумент для доповнення зізнань, кажу, що я дезертир Червоної армії. А ти? – питаю Зелізного. – Я втік з тюрми у Львові, – відповідає Зедізний.

Тепер роздумую, як мені далі зізнавати і чи мені те все вдасться. Сидів я за німців у в'язниці в Тернополі в одній камері з Володимиром Петренком, пам'ятаю усе, що мені оповідав, але чи пощастить?

Десь за тиждень знову мене викликають до того бюро, де вже сидять двоє радянських старшин. Один з них з повагою попросив сідати, сів я, а він продовжує: так што ви хатіте нам сказать? Повідомляю, що я був у Червоній армії лейтенантом, дезертирував на Фінляндським фронті, що правдиве моє прізвище Володимир Петренко, народжений в Полтаві 1916 року. Вислухали вони все спокійно, записали сказане і поставили пару запитань: в якім отделенію був я, хто ним командував і ще там щось, чого вже не тямлю. Відповів на всі запитання. На те другий старшина сказав: ладно, только ви па-руські не очень харашо гаваріте. Я на те відповів: цікаво, хто б то був такий тямущий, щоби вісім літ не говорив російською і навіть не чув її, і не признавався до свого походження – чи не покривило б йому мови за той час, а тим більше, коли ти українець. – Правильно, – сказав той, що мене перший питав.

– Ну што ж, ідіте в камеру, а ми ещю к вам прійдьом. – Повернувся я знову до камери, і тепер почав журитися новим клопотом, котрого сам собі приспоров...

У жовтні знову кличуть мене до слідчого. Вхожду, сидить майор польського війська, просить сідати і питає: поведзце на-решце, кім ви естесьце?

Виджу поважне і лагідне обличчя цього чоловіка і кажу: добже, повем, але под варункем, же пан майор пове мі, які вирок достанев за вінев вобец ПРА? Майор усміхнувся злегка і каже: цуж, гдиби вас о месьонц встеч сондзілі, кеди еше обовійонзивали польове сонди групи операційней “Вісла”, досталібисьце каре сьмерці, а teraz пшед сондем районовим достанеце вирок двоцифрови люб доживоце.

– Єднак естем полякем Фартунов Владиславем, – сказав я рішуче. – Але для чого вимислялісьце тего Петренкі? – запитав дещо насмішковано майор.

– Пане майоже, хцялем унікнонць кари сьмерці. Польске сонди дайов кари сьмерці навет стшельцом невінним, то мнє тим

венцей чека кара сьмерці, хочаж естем невінни на тиле, – заговорив я, звіряючись. Майор усміхнувся і каже: так, в Звйонзку Радзецькім знесьлі карев сьмерці, але в вашім пшипадку, нім законьчили би сьледзтво, то і не било би кого сондзіць, розумеце? – Так, пане майоже.

У камері розказав я Зелізному про те, що чув, що вже знесли доразьні (*військово-польові надзвичайні* – ред.) суди. З'явилась у мене надія, що, може, ще раз переживу лихо.

Почувши новину про знесення польових судів, повеселішали і друзі в камері. Хоча голод і холод далі нам усім докучали, але надія на життя була сильніша.

Нових в'язнів вже мало припроваджували. Але й далі дуже прикро було переживати, коли брали на суд знайомих друзів, а особливо визначних людей, котрих засуджували на смерть і виконували вирок, хоч таких випадків було мало.

У листопаді 1947 року викликають нас з Зелізним знову до слідчого і вручають нам акти звинувачення. Мій займав 74 сторінки. Понаписували такого, що аж волосся їжитья від брехні на голові. При врученні акту сказали, що ми маємо право брати оборонця. Подали й прізвища оборонців, котрих можна запросити.

Отже, знову новий клопіт і роздуми над фальшивими звинуваченнями. Сон нас не брав, пошепки ми з Зелізним звірялися про аргументи оборони. Я постановив сам боронитися, але за умови, що дадуть мені в камеру акт звинувачення, чистий папір і олівець, щоби можна було приготуватися до захисту. Моє прохання погодилися виконати, тільки вивчати акт і писати потрібні нотатки довелося в камері-одиначці – в загальній камері забороняли тримати папір і олівець. Чотири дні ходив я в ту камеру, перечитував звинувачення і стисло нотував усе необхідне для оборони.

За три тижні дістав я повідомлення про дату суду. Зелізний також дістав акт обвинувачення, але не відмовився від адвоката, бо вина його була визнана більшою, ніж моя, його звинуватили ще й за напад на табір полонених в Пикуличах, ну й признався, що був у Дивізії СС “Галичина”, і що має вищу освіту.

Шкода було мені його дуже, я намагався потішити, що районні суди не оголосять йому смертної кари. Напад на табір полонених німців в Пикуличах обійшовся без жертв, варта здалася, з табору

було забрано лише німців-лікарів, котрі були потрібні в УПА і виконували лікарські завдання в сотнях Громенка і Крилача.

Дні минали без особливих новин, газет не давали читати, в'язнів забирали на суд і до інших камер, а також приводили нових, переважно українців.

23 грудня 1947 року відділовий відчинив камеру і вичитав: Петрушевські Едвард і Фортуна Владислав, виходзіць! Вийшли ми на коридор, де вже на нас чекали четверо убеків-конвоєнтів. Заложили кайдани на руки Зелізного і на мою одну, прикували до протезу і наказали йти за ними двома, а двоє йшли позаду. Запровадили нас до районного суду в Ряшеві, в приміщенні суду кайдани зняли. Зелізний був досить спокійний, і я також відкидав від себе чорні думки.

За хвилину відчинили двері до судової зали, де вже за столом сиділи суддя, двох жовнірів-лавників і прокурор. Прокурор зачитав обвинувальний акт. Читав з люттю й ненавистю, здавалося, що прагне убити нас у тяжких муках, що українські націоналісти – фашисти, що УПА – банда убивць, які хочуть відібрати східно-польські землі і створити незалежну націоналістичну фашистську Україну; що мордують і вбивають усіх поляків, навіть жінок і дітей; що живим язики відтинають і очі вибирають; що жінкам розпорюють животи і вкладають туди забитих дітей, що я й Зелізний брали участь у тих оргіях і змушували до злочинів підлеглих стрільців.

Після того підло-брехливого обвинувачення, оскільки ми не мали оборонців (Зелізний перед судом також відмовився від оборонця), надали голос командирі Зелізному – Едвардові Петрушевському вель Адріанові Щеснюку, а опісля мені.

Зелізний і я сказали перед судом, що звинувачення прокурора абсолютно неправдиве. Я, між іншим, по-польськи сказав: проше високого сонду! Оскаржене публічного оскажицеля не знайдує льогічного узасаднення, а особліве в моім пшипадку. Бендонц в УПА, не ведзяем жадних мордерств на людносьці польскей. В до-вуд правди моіх слув сьвядчи факт, же до дзісій жийов поляце на зємях, гдє оперувала УПА. Єстем полякем, зналязем сєв пшипадково в УПА і не зньослбим, відзонц цось подобного до того, цо муві оскаржицель-прокуратор. Мілосьць до Польскі не муше уза-

садняць, бо факти постемпованя моего за окупації гітлеровскей саме мувио за мене. За вальке пшеців окупанта гітлеровского, седзялем тши лята в обозах концентраційних, гдзе теж і ренкев страцілем. Оскаржицель зажуца, же не естем полякем, бо дуго пшебивалем в шеренгах УПА, хоцяж мялем можносьць пшейсьць на стронев войска Польскі Людовей. Оскаржене то рувнеж не слушне, гдиж і польске подземе НСЗ і ВІН вальчили з владзов людовов, уважайонц йов за васаля червонеі Москви. Я по вийсьцю на волев з обозув гітлеровскіх заглади, почулем сев самотни і не одчулем вольносьці, гдиж мої родзіце невінне зостаі виселені на Сибір. Того, хто знецал се над моімі родзіцамі, не моглем уважаць за пшейцеля. Вислало мене довудзтво ОУН на петрактаціе з подзеєм польскім НСЗ чи ВІН і то мене не позволяло дезертироваць з УПА. В жадних вальках не бралем удзялу і нікт мене до того не змушал, гдиж мам тилько єднов ренкев. Офіцером політично-виховавчим билем, але нігди не взивалем до мордованя невінней людносьці а пшецівне, взивалем до вспульней валькі пшеців вспульного врага подземя польского і українського. УПА вальчила глошонц “Вольносьць Народув і Єдностце Люду”. Тераз бендонц на Земях Одзисканих, майонц можносьць читаня лектури людовей Ойчизни і відзонц працев сполеченьства, дошлем до пшеконаня, же билем в блендзе і для того проше о лагодни і справедліви вимяр кари.

Говорив я ще більше, відповідав на закиди в акті оскарження, про життя людини в неволі і концентраційних таборах і про масове винищення людства в гітлерівських катівнях.

Коли я говорив про пережитє в концентраційних таборах, про стремління до волі, усі присутні, навіть прокурор, не перепиняли мене, а уважно слухали.

Суд оголосив перерву. Нас з конвоєнтами залишили в залі. За півгодини суд увійшов знову. Усі сіли на свої місця.

Суддя надимався і бундючно, з надмірно штучною повагою вимовляв слова вироку:

Оскаржони Петрушевскі Едвард вель Щеснюк Адріян, псевдонім Зелізний, сказани з артикулув 85 ККВП, 4 МКК на лончнов каре, кара сьмерці.

Оскарженого Владислава Фортуне вель Василя Іваника, псевдонім Корч, сказани з артикулув 85 ККВП, 4 МКК на лончнов каре 15 лят вензеня.

Жаль мені було нестерпно Зелізного, мого приятеля Няня. Він дивився кудись вдалечінь, гейби не чув і не видів, що його оточує. Дивився з погордою на суд, а останнє слово мовив з піднесеним чолом: Несправедливо засудили ви мене на кару смерти! Ласки не прошу, бо ви не люди і не маєте людського серця. Бог мені свідком, що не винен я. За мене і сотні невинних, приречених на смерть, Господь зішле кару на вас!

Прокурор і суддя почали верещати “мілч, бандито УПА!” Я не скористався правом останнього слова.

В останньому слові командира Зелізного було стільки лицарського духа, відваги і віри в Божу справедливість! Засудили його несправедливо, справді був він в Дивізії СС “Галичина”, але він, як доводив на суді, не був охотником, його примусово забрали, як брали сотні інших хлопців, а переважно студіуючу молодь. Він дезертирував під Бродами, та й в дивізії був лише капельмейстером дutoї оркестри.

Закували нас знову в кайдани і повели до в'язниці; дорогою нічого ми не говорили, бо конвоїри не дозволяли, але однак командир Зелізний попросив мене, щоби сказати його родичам і родині, що засудили кати на кару смерти. Рідня його мешкала на Ярославщині, село Сосниця, називаються Щеснюки.

Коли вже нас впровадили до в'язниці, розкували, подивились ми один одному прощально в очі; в погляді Няня побачив я завзятість, відвагу й ненависть до катів. Погляд цей начеб наказував і просив: пімстіть за мою смерть і смерті тисяч невинних друзів, бо польські суди карають смертю, карають із скаженою ненавистю і сліпим шовінізмом!

Зелізного забрали в камеру число 29, була то камера смертників, а мене знову привели у ту ж, що й перше – число 28. Друзі обступили, питаючи про суд і вироки. Тепер, після вироку говорив я вже рідною мовою, українською, вже не боявся “капусів”, котрі могли донести до спецвідділу, що я не поляк, а українець.

Не можу в споминах оминати, хто був командир Зелізний, отож: правдиве прізвище Щеснюк Адріян, уроджений 1921 року в селі Сосниця, повіту Ярослав, середню школу скінчив в Ярославі, по середній школі пішов на студії теологічні в Перемишлі. По двох роках студій теологічних вступив на студії музичні в консерваторію у Львові. По закінченні консерваторії забирають його до СС Дивізії “Галичина”, і там займає становище капельмейстера дутої оркестри. В бою під Бродами, дезертирує з СС Дивізії і вступає до УПА. Приділяють його в рідні сторони – в Ярославщину і Перемищину – командувати відділами СКВ (самооборонні кушові відділи), котрі захищають наших селян від нападів польських боївок. Далі займав командні пости в УПА, о чім уже згадую в споминах.

В Ряшівській тюрмі сидів я до 19 січня 1948 року. 18 ж січня зігнали в’язнів, караних за участь в ОУН-УПА і співпрацю з ними, до кількох камер в сутеринах, де так заповнили приміщення, що мусив один при другому стояти. Зробилося душно, тяжко було дихати, бракувало кисню. Перед вечором випроводили усіх на в’язничне подвір’я, де вже стояли густо в шеренгах жовніри УБ. Коли всі опинилися на подвір’ї, доставили нас на залізничну станцію, а там заадували до товарних вагонів. Ніхто з нас не мав теплого вбрання, мерзли ми дуже і в вагонах тулилися один до одного, що нас трохи зігрівало. На дорогу не дали нам зовсім їжі, і голод спричинював ще більший холод. Багато хто був у своєму, ще з волі, вбранні, вже дуже подертім і неполатанім, бо в камері голок та ниток не дозволяли мати.

Везли нас в не знаному нам напрямку. На другий день перед вечором зупинився поїзд довше, як на попередніх зупинках. Стояли ми там щось годину, ніде ні шпари у вагонах, ні вікна, щоби можна було вичитати, де ми є. Нарешті відчинили двері вагону, наказали виходити і ставати в ряди по четверо. Колона з 400 в’язнів рушила, куди провадили конвоєнти. Запровадили нас до величезного будинку, на котрім виднів напис: “Веньзене Карне Штум”. Через чотири заізні брами увійшли поміж понурі темні мури. Тут звелено було нам ставати обличчям до стіни. Стали по 20 в’язнів викликати до магазину, де кожен роздягався, лишав своє убрання в депозиті, а надягав на себе в’язничний одяг. Опис-

ля випровадили нас на четвертий поверх, як вони то називали, “чварти оддзял”. Там в коридорі знову стали обличчям до стіни. Почали вичитувати прізвища й імена, перевіряючи, чи хто по дорозі не втік. До камер впускали по вісім в’язнів. Я потрапив до камери, де були Олекса Гуль, Семен Паламар, Вапляк (імені не тямлю), Василь Вергун, Михайло Цюпка, Петро Дорош і Павло Охота. Павло Охота (псевдо Остап) – то був чотовий із сотні Бурлаки, Михайло Цюпка із сотні Дідича, Семен Паламар із сотні Шума, Василь Вергун – з цивільної сітки ОУН, з Ярославщини, Петро Дорош з редакції ОУН в Ярославщині, з професії маляр, і Олекса Гуль (псевдо Гусак) – з сотні Шума.

Камера була зо три метри заширока і п’ять задовга, заґратоване маленьке віконце світилося плямкою десь під стелею, маленький столик і три табурети, ліжка по двох боках, під стінами; кібель, мидничка і рушник над мидницею при дверях в куті; в дверях маленька візієрка, а над нею – правила для в’язнів. Старшим по камері зробили Вапляка з Любачівщини.

Дні минали дещо краще, як у Ряшівській тюрмі, краще годували, хоча досита – не траплялось. Ми, маршируючи чотири кроки туди й назад, оповідали про різні пригоди в УПА і приватнім житті. З Охотою і командиром Остапом ми мали найбільше про що говорити, бо зналися в УПА і не в одному бою брали участь.

Небавом пригадав я собі свою пісню, ще з тюрми в Бригідках, і під крок почав я співати півголосом. Охота і Дорош, хоча не знали спочатку слів, гомоніли другим голосом:

*Над містом ніч і шум і гомін
І сніжно-біла заметіль,
І вже санковими дзвінками
Доносять молодість звідсіль.*

*Літають зайчики по стінах,
Я казку соняшну сную,
І дівчина золотокоса
Заходить в келію мою.*

*Нудьгуюсь я грудьми своїми,
Цілую очі і уста,*

*І гаснуть зайчики і гасне
Та сонцез'ява золота.*

*Крокуємо, мов звірі в кліті,
У рівний крок і рівний ряд,
Чотири кроки, все чотири,
Туди-назад, туди-назад.*

Друзям сподобалася пісня, підходяча до тих умов, і, коли навчилися, то часто співали її в ритм наших маршів по камері.

Нас випускали на прогульки. Як тільки з камери виходили, треба було в коридорі ставати чолом до стіни, щоби не дивитися на в'язнів з інших камер, а на прогульці мали дивитися лише під ноги, тобто невільно було розглядатися, ані говорити. На команду “в тил зворот – машероваць!” оберталися ми до виходу. Ідучи, бачив я на дверях усіх камер напис “УПА”.

Прогулянка тривала п'ять хвилин. З інших камер побачив я споро знайомих: Дмитра Грицка (псевдо Цяпка), Івана Притульського, Михайла Тхорика, Хому (ім'я і псевдо не тямлю) із сотні Громенка та інших, котрих вже прізвищ та псевдонімів не пам'ятаю. Через кілька тижнів поміняли в'язнів по камерах. Наших декотрих посадили між поляків, а до нас – поляків по одному, по два. Відомо, що поляки, котрі з'явилися у нас, це були “капусі” – в'язні, котрі доносили спецвідділам, що українці говорять між собою і яке ставлення до влади.

Хоча дещо ліпше годували, як у Ряшівській тюрмі, та однак тяжкі були умови: спали ми всі на підлозі, і то боком, бо навznak спати не було місця, годі було вночі обернутися, щоби не збудити сусіда, а коли хтось мусив обертатися, то треба було змушувати до цього всіх, повітря свіжого бракувало, були проблеми з фізіологічними потребами вночі, кібель стояв близько сплячих. У камері розміром 22 квадратні метри перебувало по вісім в'язнів. Жодні апеляції до в'язничних властей, що душимось через брак свіжого повітря, що годі спати в такій тісноті, не давали жодного результату, часто на наші просьби відповідали: в лесе мелісьце дуже поветша, то teraz можеце і без поветша жиць. Тепер, коли в наших камерах з'явилося по одному полякові, може, і зменшать кількість в'язнів, бо донощики-капусі на такі умови не згодяться.

Такі умови допровадили в'язнів до крайности, хлопці почали масово хворіти на туберкульоз, почали вмирати – переважно молодші. Якраз тоді і померли Олекса Гуль (Гусак), Василь Вергун та багато інших. В камерах навіть не було місця, щоб ходити: ходили на зміну – одні сиділи під стіною, а інші прогулювались. Газет і книжок не давали і читати не дозволяли. Вісті зі світу приходили дуже скупо і випадково. Щоби нічого не прочитали, то для ужитку до кібеля давали видерті шматки з різних газет. На прогулянку випускали раз або двічі на тиждень по 10-15 хвилин. До лазні мало коли водили.

Днями часто співали тихенько тужні пісні, котрі знали, а та-кож складали нові. Я також створив пару пісень, в котрі вливав спомини з минулого, насліджував пережиття в'язничне і роздуми та тугу за волею і рідними. І до тих пісень належали:

*Тайкома в сумерках в'язничних
На шпільках¹ під вікном стану,
Бачу лиш вдалині небосклін
І в зелень землю убрану.*

*Там бози зацвили, зацвили!
Соловій чудно співає,
Пахучий легіт аж дише,
Чару натурі вливає!*

*А що ж, Олюсечко ти моя,
В сумерках тих зустрічаєш?..
Чи вільною, чи у колгоспі
Трудодні ще доробляєш?..*

*А може, встроїлась
І на коханка чекаєш,
В його обняттях тонула,
Про мене вже забуваєш!..*

*Защebetав соловийко
В лузі на калині,*

¹ Навшпінках (діал.)

Там, де колись щебетав
Повстанцю й його дівчині.

Все лісами заростає,
Лиш тінь з корчів виглядає,
Ворон сумно закракає,
Де повстанець пісню співав.

Ох горе вам, стрільці УПА!
Сиротами стали,
Рідну матір закували,
А мачоху дали.

А мачоха п'є-гуляє,
Яничарів присипляє,
Їжте, пийте, яничари,
Вона і вам ще дасть кари.

Вітре весни! Візьми цю пісню,
Неси у рідний край,
Гомони тужно і могутчо,
Друзям її передай.

Хай сплетуть вінок терновий,
Де родився, складуть,
Бо де тіло спочиває,
Могили не знайдуть.

Смутний вигляд, зір мій зникає,
З браку волі життя завмирає,
В тюрмі грізній безнадійній,
Ослаблений, опущений, залишаюсь сам.

Тюремні ночі, повні роздумів і смутку,
Серце ридає і чекає без skutку
А чар наш волі лишився за ґратами
Що ж з молодости, як ту буду літами?!..
Ох, кати ви! За віщо карати?

*Мордувати, стріляти, вішати?
Ми боролись за свободу
І за волю справедливу народів усіх.
Тюремні ночі повні роздумів і смутку...*

*Друзі! Гордо на життя дивімся.
Ми лицарі УПА – не корімся!
Нехай ворог скаженіє,
Ми незнищенні, як Фенікс, народу сини.*

*Кати червоні! Москви дикої звірята,
Час недалекий, коли прийде відплата,
Пірвем кайдани! Воскресне Україна!
З Кремля постане в попелищах руїна.*

Неприємний для нас, в'язнів українських, був день 23 квітня, коли згинув генерал Кароль Свєрчевські під Балігородом, на Лемківщині. В цей день ще перед кіблюванням з кожної камери виганяли лише в білизні в'язнів УПА і з криком, з сичанням командували: Бегем марш! Падній! Повстань! Бегем марш! Чолгаць се! – Ми мусили виконувати ті катівські накази, хоч декотрі в'язні були безсилі і мліли. Потім загнали нас до зливні і лили на спітнілих зимну воду відрами. Наш смертельний жах перед зимною водою бавив в'язничну сторожу, варта сказано реготалася. Поляків, котрі з нами сиділи, не брали на ту гонитву і знущання. По тій гонитві дехто захворів на запалення легенів; ті знущання прискорили смерть Вергуна і Гуля.

З бігом часу трохи менше стало людей в камерах, сиділо нас по шестеро й менше. Раз на місяць можна було написати одного листа до родини чи знайомих і одного отримати. Вправді, не всі користали з цього права, бо не всі знали, де їх рідні живуть, а як навіть знали, то не хотіли писати, щоби їх не наразити на переслідування і вислання на Сибір, бо багато сиділо воїнів УПА, котрі мали родини в Україні. Лише у нашій камері до таких належали: Олекса Гуль, Михайло Цюпка, Павло Охота і я.

У 1956 році я відважився написати на Україну до рідних, за посередництвом кузинки моєї мамуні, тети Гані Лужецької-Фуркалової. За часів, коли ховався від енкавуде в 1939–1941 роках,

ані тети, ані її чоловіка не переслідували, то я уважав, що не наражу їх і тепер. Тета Ганя, як отримала цей лист, не кажучи нікому більше, дала знати моїй сестрі Настуні Іваник. У Настуні вже мешкали Мамуня і Татуньо, котрі в тім році повернулися додому з Сибіру.

Невдовзі, десь за три місяці, отримав я листа від сестри Настуні, в якому вона про все написала, але так, щоби тільки я міг додумуватися. Потім отримав я і харчову пачку, котра для цілої камери, а особливо для мене, була великою радістю, бо перший раз за чотири роки перебування в тюрмі мали ми змогу трохи поживитися смачною їжею.

Лист, де навіть кілька слів написали Мамуня й Татуньо власноручно, був для мене ще більшою радістю, тепер життя моє набирало сенсу і надії, що все переживу і побачу ще рідних.

Були між нами і такі в'язні, що систематично отримували листи і харчові пачки від рідних, котрі мешкали в Польщі, але не ділилися з друзями посылками, самі відживлялися, а решті додавали апетиту. У нашій камері до таких належали: Пахолок, Килер і Вапляр. Справді, були то свідомі люди, а особливо Вапляр, але всіх і так не накормив би, а сам також голодував би, хіба тим і керувався.

У 1950 році приїхала на інспекцію якась жінка з міністерства, хіба з Ліги Жіноцтва. Увійшла до нас разом з начальником в'язниці, відділовим і ще двома ключниками – так називали в'язничну сторожу. Тоді я вже сидів у загальній камері, де був старшим друг Левчук із сотні Громенка. Жінка ця почала нас питати, що кому долягає. Ніхто з в'язнів не відзивався. Жінка ця (здається, якщо не помиляюсь, називалася Штахельська), мабуть, зрозуміла, що ніхто з нас не говорив, бо боявся репресій і знущання, тому сказала до начальника в'язниці і відділових: пане начельнику і панове оддзялові! Прошев залишіть мене самов з тимі хлопцями, а по сконьченню розмови з німі я вас заволам, не обавяйце се мене залишіть з німі, бо веньзьнюв се не ленкам. Начальник і охорона вийшли, пані попросила нас сідати, що ми й зробили. Сама сіла також на табурет і каже: доньосло се до нас, же над вамі ту зненцайо сев, не дайов вам спацерув, пшислутуйонцих в мисьль регуляміну вензенного, зьле вас одживяйов, не дайов одповедней

рації живносьцьовей, не дайов компелі в часе пшислугуйонцим і не дайов в часе змяни белізни. Стала, підійшла до кількох в'язнів, дивлячись на білля, натрафила якраз на Паламара, котрий із сорочки мав лише обшивку, а решта – френзлі-стрипухи та один рукав, подивилася ще й на друга Цюпку, на якому сорочка була не в ліпшому стані. Гейби сама до себе сказала: цо оні виправляю з людзьмі! – Далі питає, коли і як нас купають. Відповідаємо правду: раз на місяць. Коли і як довго ми на спацері? Говоримо, що раз, а часом і два рази на тиждень по 10 хвилин.

Сама підійшла до зложених на купу сінників до спання, де побачила тільки порошок зі стертої соломи, а простирала, коци і заголовки навіть не всі мали. Усе занотувала і запитала ще, чи нам дозволяють листи писати і скільки. Відповіли ми правду.

При відході сказала: од дзісяй вам полепши се, – спустила клягу, і зараз увійшли начальник і відділові.

В присутності усіх сказала: панє начельніку, неналежне трактуєце тих веньзьнюв, паментайце, же то сов людзе, по одбицю кари вийдов на вольносьць, влончов се в нормальни триб жиця обивательского, а варункі їх не дайов гваранції здровотносьці.

За якої півгодини по її відході почули ми крик у коридорі: Чварти оддзя, шиковаць сев до компелі! Зачали всіх по черзі забирати до купелі. Нарешті і нас випустили до купелі. О диво: як ніколи, пустили теплу воду, кожному дали мило. По купелі отримали ми свіжу білизну та ще дали нам допасувати до зросту. Щойно втіли прийти до камери, як зараз забрали нас на прогулянку.

Виходячи в коридор, до того часу кожен мусив ставати обличчям до стіни, а тепер відділовий сказав, що від сьогодні не треба цього робити, але й надалі не можна між собою розмовляти.

Вивели нас у двір, ходимо аж 20 хвилин. Повертаємо до камери, а відділовий каже: чтерих здрових, проше виходзіць ладоваць сломе до нових сеннікув, а старе виставяць на коритаж. Вискочили четверо на коридор, а ми зачали виносити старі, стерті на порошок сінники. В камері аж душило з пороку, бо кожен хотів якнайшкоріше позбутися тих брудів, котрі, напевно, були ще понімецькі. Опісля позамітали ми гарно і обмили підлогу, аж інший запах зробився. А коли внесли нові свіжі сінники, то ще покликали нас до магазину, де поміняли старі подерті коци на нові, і кожен

дістав нове простирало і заголовок. Кожен з нас був задоволений, що викупаний і в чистій білизні, і інакше пахне в приміщенні. Хлопці ожили, ходили, розмовляли, а навіть гомонили пісні.

Вночі запах соломи нагадував партизанське життя, коли часто спали в шобах чи стодолах, а часом на запашному сіні.

На другий день знову випустили нас на прогулянку, як і попередньо – на 20 хвилин. Опісля привели до нашої камери ще чотирьох в'язнів – Івана Притульського із села Монастиря з Любачівщини, Олексу Криницького, доктора ветеринарії, о. Колянківського з села Вербиці, і ще одного, старшого віком, Дзятка з Холмщини; як пізніше я довідався, Дзятко, православний священник, працював ще при єпископі православному Огієнкові. Забрали з камери двох наших – В. Вергуна і ще одного, не тямлю прізвища, а також двох поляків, котрих ми підозрювали в донощицтві.

Не встигли ми запізнатися, як рознісся крик: Чварти оддзял, обяд! – Кожен з нас узяв миску, стали ми в ряд і ждемо на обід. – Цікаво, чи сьогодні буде густіша зупа, як учора, – сказав завжди дотепний Михайло Цюпка. Відмикають камеру, підходимо, а зупа справді густіша! Щойно з'їли, як знову крик в коридорі: Чварти оддзял, репета²! До тих часів можна було чути той крик приємний “репета” тільки в третім або другім відділі. За три роки побуту в четвертий відділ першу “репету” дали! Хлопці скоро стали знову в ряд, навіть ті, що діставали пачки. Відчинили двері – і кожному дали по півчерпака зупи, кожен, а особливо молоді в'язні, з'їли з апетитом.

По обіді почали ми проходжуватися по камері. Я загомонів в'язничну пісню, ще з часів санаційної Польщі, з Бригідок. Гомін мій підхопив другим голосом православний отець Дзятко, за ним прилучилися до співу Охота, Притульський і Левчук. Я зачав співати словами:

*Тужить серце у неволі,
В'яне в тюрмах гарний цвіт,
Очі зорять поза ґрати,
В цей чудовий гарний світ.*

² Додаток, повторення (польськ.)

*Лине, лине у просторі
Рвуча туга і думки,
І несесться до родини,
До вірної дівчини.*

*Через поля, ліси, гори,
Через ріки і луки
Душа зором оглядає,
Що діється на землі.*

*Весь народ наш український,
Жде-чекає зриву днів,
Щоби волю України
Окропить кров'ю катів.*

*Прийде час, заграють сурми,
Кріси в руки ми візьмем
І гнобителів Вкраїни
На багнетях рознесем.*

Пісня ця всіх зворушила, усі в такт гомоніли, я виразно вимовляв слова, а зі мною Остап, бо, мабуть, уже ту пісню знав. Скінчили ми пісню, далі крокуємо, а нараз тихо відчинилися двері і на порозі стало двоє відділових. Ми відрухово стаємо в збірку, а відділовий каже: – Не тшеба, ладне сьпеває, сьпевайце єще цось. – Дзятко запитав відділових, в якій мові співати. – Сьпевайце в ензику якім хцеце, ажеби мельодія била ладна. Я кажу до о. Дзятка і Остапа: заспіваймо, може, цю, – і загомонів пісню сентиментальну: “Боже, Боже, що я роблю”. Усі погодилися. Подав я тон і загомонів, влучилися другі і перші голоси, а навіть баритон о. Колянківського, і зачали ми співати словами:

*Боже, Боже, що я роблю,
Що я тебе так люблю?
Я без тебе жить не можу,
Я без тебе пропаду.*

*Розкопайте, хлопці, греблю,
Нехай вода перейде,*

*Занехайте це кохання,
Нехай воно перейде.*

*Хлопці греблю розкопали –
Годі воді перейти,
Годі, годі, мій миленький,
З тобою ся розійти.*

*Я кохання добре знаю,
Я в коханню виросла:
Вечероньки не доїла,
Нічки не доспала я.*

Пісня ця, а особливо мелодія, розтривожила серця не лише нам, але й відділовим, і присутнім в'язням. Відділові подякували, витягнули цигарки і стали нас частувати, але ніхто з нас не курив, отож ми лише подякували. Відділові при відході ще раз подякували нам і сказали, що будуть нас частіше відвідувати, щоби налюбуватися нашим гарним співом. Вечором ті відділові знову принесли нам “репети”, навіть не попереджуючи. Цюпка каже: – Як добре, друзі, що ми між співаків потрапили, маємо змогу троха більше з'їсти.

Тепер мали ми заняття: вивчали різні пісні і вибирали, котрі кращі, а навіть самі взялися творити нові пісні для гумору. Тут найбільш активним був о.Дзятко, котрий знав споро гумористичних руських пісень. Співали ми також гейби жидівські пісні, заповідаючи, що надає їх радіо Тель-Авів. Серед них була і ось ця:

*Кин, мин-мин-мин-мин,
Усай гі, усай га, усай га,
Нікотина – не мая, не твая,
Ум фай, ум фай, ум фай.*

*На широкій тій країні,
Де японський живе люд,
Там, де ріка Гангас пливе,
Де япончик піє мюд:*

*Фай дулі, фай дулі,
Фай дулі, фай дулі,
Фай дулі, фай дулі,*

*Уха-ха-ха-ха,
Фай дулі, фай дулі Бенц!*

*Той крик, той гвалт,
Собі я уявляю, Боже мій!
Над містом тьма, а я убрана
В пишний весільний стрій.
Я, мала Ребека, від тебе далеко,
Хоч і ти про те не знав,
Що в малім місточку за тобою хтось
Дрібні сльози льяв.*

Співали також і польських пісень чимало, наприклад, таку:

*Шедл Андерс дрогов,
Споткал Сосновського,
Длонь донь вицьонгнол:
Як се маш, колего?*

*Бо мне остатньо,
Зли сев сні чепяйов,
Ту і так і там, ту і так і там,
Цьонгле сев сьні мене, же мене юж вешайов
Ту і так і там.*

Співали ми й чудові поважні пісні: “Вечірній дзвін, вечірній дзвін, багато дум наводить він...”, а також “Пристань милу пароплав покинув...”, “Замело тебе снігом, Україно”.

В неділю прийшли аж чотири відділові до нашої камери, і майже ціле пополудня зійшло на піснях і дотехах, до котрих долучилися навіть відділові, а між ними був також “пшодовник” – шеф відділових – і запропонував нам, щоби ми у світлиці виступили з піснями, котрі нам дадуть вивчити для в’язничної служби і для їхніх родин на 1-го мая. Очевидно, ми згодилися, бо хоч побачили б уперше за чотири роки, як виглядають люди, котрі живуть на волі. Ми розуміли, що треба буде в піснях прославляти

вождів комуни, цих бандитів і катів, що треба буде називати їх соколами, як у пісні:

*Стоїть дуб зелений, шумить він гіллями,
Ой там два соколи стиха розмовляли.
А тих двох соколів та всі добре знають –
Перший сокіл Ленін, другий сокіл Сталін.*

Відділовий, що любувався в нашій співі, справді прийшов, але сказав: “Начальник не згодзіл сев і поведзьял: як вам не встид, ажеби бандеровци-україньце съпевали нам на съвеньце 1-го мая”. Подивився на нас відділовий радше зі співчуттям, я кажу: ну що ж, нічого надзвичайного, ми сподівалися такого рішення начальника.

Відділовий вийшов, а ми продовжували крокувати по камері. Котрийсь загомонів пісню “Рости, рости, черемшино”, а з о. Колянківським зачали співати словами:

*Рости, рости, черемшино,
Широко ся розвивай,
Ти, молода дівчинонько,
Про кохання забувай.*

*Ти, молода дівчинонько,
Про кохання забувай,
Бо я сиджу в криміналі,
За Вкраїну – рідний край.*

*Ой сиджу я один рочок,
Ой сиджу я другий рік,
Прийшли брати українці
Визволять мене на світ.*

*Одну браму розвалили,
Другу браму розтягли,
Взяли мене за рученьку,
На світ Божий вивели.*

*Україно, Україно,
Україно! Краю мій!
Я за тебе, Україно,
Муки тяжкії тернів!*

– Ой нема між нами винятково доброго співака з фаху – командира Зелізного – Щеснюка Адріяна, котрого знищили кати в Ряшеві, в тюрмі на Замку, – сказав я вголос те, що подумав. Командир Остап – Охота продовжив спомин, як під б. п. Щеснюка диригентурою співали стрільці сотні Бурлаки.

Олекса Гуль чомусь сидів сумний на підлозі. Я підійшов і питаю: що з тобою, Олексо? А він каже: знаєте, чомусь почуваюся дуже ослабленим і гейби повітря мені бракує. Мацаю його за голову – голова гаряча і очі світяться. – Олексо, ти хворий, маєш гарячку, – кажу зі співчуттям. – Завтра зголошуся до лікаря, – сказав Олекса.

Вночі спали ми поряд – Олекса мав високу температуру, трясло його, тулив я хлопця до себе і прикривав, дав ще й свій коц, з другого боку тулився до нього, співчуючи йому, друг Микулин, також з Любачівщини, з Нового Села. Олекса вночі марив, говорив щось у гарячці, але виразно було чути лише “мамо”. Попросив я старшого по камері, щоби закликав лікаря за посередництвом відділового, але старший сказав, що то неможливо, бо відділовий навіть не послухає.

Після снідання зголосилися до лікаря Олекса Гуль і Василь Вергун, бо також мав гарячку. Обох забрали санітари до в'язничного шпиталю, де хлопці померли. Як виявилось, вони мали туберкульоз.

Коли ми довідалися, що хлопці померли, о. Колянківський у вузькому гроні друзів відправив молебен за їхні душі.

Як то вже згадував, на цю хворобу щораз більше почали відходити до в'язничного шпиталю, а переважно молоді й старші віком. Кого забрали до шпиталю, то вже не повертав назад, вже там і пропадав.

Відтоді ми перестали часто співати, смерть друзів пригноблювала нас.

Почали тепер кликати по одному із камери до спецвідділу, де збирали відомості, що діється в камері, що говорять; старалися витягати до доносів, але їм з нашими не вдавалося, між нашими майже не було донощиків. З Явожна приїхало споро в'язнів, і до нас потрапив в'язень Сконцен, котрого часто викликали до спеца і на котрого в'язні говорили, що нібито в Явожні був ненадійний,

але в Штумі, щоби дали йому спокій, зачав симулювати психічно хворого. Коли лише скрипів замок у дверях, прибирав поставу ненормального: одну руку вкладав у сорочку під паху і співав храпливим голосом з задертою догори головою: “поядев, поядев горами-лясами”, відділові не звертали вже на нього уваги, і спецвідділ перестав його викликати.

На наші Різдвяні свята відділовий офіційно попередив, щоби не колядувати, але годі було витримати, не поєднатися в думках з рідними, не полинати в рідні сторони. Кожний з нас був вихований в глибоких традиційних звичаях і обичаях українських, кожен пам’ятав, як вносили до хати дідуха, як застеляли стіл, притрушений сіном, кадили ладаном, спільно молились, споживали дванадцять страв, як колядували, як свічки воскові блимали – чи ж можна все те забути лише тому, що засудили нас на довгі літа тюрми? Командир Остап каже до мене: друже Корч, ти політвиховник, завжди промовляв до воїнів УПА при поважних історичних подіях і святочних днях, тож і сьогодні щось скажи до нас, ми ж далі воїни УПА. – Ти маєш рацію, Остапе, і я так подумав, але тут є двоє священиків, і я хиба їм відступляю право перше святочних промов, – сказав я Остапові. – А чи їм хтось відбирає слово, можуть і вони щось сказати, – погодився Остап.

Затаракотіли котли з вечерею, принесли і нам зупу, кожен дістав, як звичайно, мірку зупи, і пішли далі там роздавати, замикаючи двері. Ніхто не брався за їжу, гейби ждали на щось. Поставив я миску на стіл, глянув на в’язнів – колишніх воїнів УПА – і кажу: Друзі! Сьогодні маємо наш Святий Вечір. Наші Рідні, котрих доля розкидала по світах, котрих нові “визволителі” запроторили на Сибір і до тюрем, і котрі ще проживають на волі, усі, як і ми, думками еднаються, згадують своїх і моляться до новонародженого Сина Божого Ісуса, щоби скоротив терпіння і дав сили пережити розлуку, зійтись разом і заколядувати разом. “Просим Тебе, Царю, просим Тебе нині, даруй волю, верни славу нашій неньці Україні!” Майже нема української родини, котра би не переживала сьогодні цього горя розлуки. В кожній родині забракло когось, хто не засяде до святвечірнього столу. Наші рідні і ми хоча ще надіємось, що діждемося цього, але багато є родин, котрі вже ніколи не побачать своїх синів чи батьків, хоча не всі про те

знають, що герої впали в боях за волю або несправедливо засуджені й страчені, навіть не довідаються, де їх тіла спочивають! Кожен з нас переживав і бачив те страхіття, не один і попросився востаннє з друзями, котрих забирали на страту. Усі ми пам'ятаємо друзів: Орлика, Тройдана, Залізного, о.Кадила, Шугая і сотні інших, котрі просили, щоби про їхню смерть повідомити рідних. Тож сьогодні перенесімося думками до наших домівок, помолімося за здоров'я і щастя родичів та за душі наших друзів. Просім Всевишнього і Сина Божого Ісуса, щоби благословив наш нарід на кращу долю.

Отець Колянківський потиху відправив молебень, а отець Дзятко також сказав чуттєво про долю українського народу. Після цього усі тихенько заколядували "Бог предвічний". Вже зупа застигла, коли взялися ми її споживати. Потому почали гуртуватися знайомі та ділитися навіть харчами, хто дістав їх. Була то велика камера, містила близько 20 осіб. Отець Дзятко, Охота, Левчук і я почали ходити з колядою від групки до групки, о. Дзятко взяв на плечі звинене простирало, гейби міхоноша, котрий збирає подарунки. Котрийсь запропонував: ходімо колядувати на парафію Вербиці, тобто де згуртувалися вербичани з о. Колянківським і ділилися харчами з пачок. Затягнули ми півголосом "Добрий вечір тобі, пане господарю" – і нараз заскрипіли двері; я, Остап, Левчук положилися між в'язнів, бо вже були розстелені сінники, а о.Дзятко начеб зачарований, в кальсонах – бо вже убрання були виставлені в коридор – з міхом на плечах стоїть.

– А ти, стари артисто, колендовалесь? Кто еще колендовал, бо пала цяля бендзе одповядаць! Що ж, думаю, треба зголоситися, щоби всі не були покарані; встаю я. – О, другі артиста, – знову кепкує відділовий. – Кто еще, зглашаць сев! Стали Левчук і Охота.

– Вискаківаць на коритаж, убераць сев! В коридорі була в'язнична влада і сам начальник в'язниці. Хлопці почали одягатися, а я шукаю своє убрання, пригадую, що лишив у камері, забув виставити, вхопив, чие було під рукою, поспіхом почав затягати на себе, але ж з одною рукою, ще й не своє убрання – не йшло справно. Тамті вже були одягнені, а я ще заціпав гудзики. Відділовий, котрий нас не знав, підскачів до начальника і каже: пане

начальніку, тен, – показує на мене, – не хце викониваць моїх по-
лецець. – До карця его, – крикнув начальник.

Другий відділовий запровадив мене до карцера, наказав роз-
дягнутися, біля залишити в коридорі. Замкнув мене в тій пивни-
ці, де була цементована підлога, вікно під стелею, до котрого ніяк
не дістанеш, відчинене, і холодно, як льодом обливає. Бігаю, ска-
чу, аж змучився, а холод далі докучає, аж зачало мене трясти. Ні,
не витримаю тут до ранку. Спустив кляпу, ніхто не приходить.
Почав я кляпою алярмувати – шарпати туди-сюди. З коридору
почулося: що то сев стало? Кажу: панє оддзялови, не витшимує
тего зімна! – Ніц ці не бендзе, – сказав стражник байдуже і підніс
кляпу. Я знову почав кляпою алярмувати і кричати щосили.

Приходить знову, відмикає двері: чого сев джеш? Не перестаю
тремтіти від холоду і кажу, що далі не витримаю. Замикає вікно,
ногою підсуває мою білизну й убрання і каже: зацьонгай то на
себе і не джи сев. Замкнув і пішов геть.

Убрався я і трохи стало тепліше, але босі ноги на цементі далі
мерзли. Ще зо дві години я ходив, а далі знову спустив кляпу.
Підходить пшодовник, котрий часто слухав нашого співу, і каже
до мене: а ви за цо ту попадаї? – За колендев, – відповів я. – На-
чельнік мувіл тшимаць вас до рана, але я вас пуцам до ваших
колегув, лецьце на чварти оддзял под целєв нумер 108 і там под
джвямі зачекайце. – Подякував я і побіг до вказаної камери. При-
ходить пшодовник і впускає до камери, де на сінниках спали
о. Дзятко, Остап і Левчук. Вони взяли мене поміж себе, щоб загрі-
ти, бо я все ще тремтів від холоду.

Вранці в мене почалась гарячка. Зголосився я до лікаря, він
дав якісь таблетки, і це допомогло.

Начальник, крім карцеру, ще дав мені кари – один тиждень в
“поодинці”, не допомогли ані пояснення, ані просьби.

На “поодинці” не випускали на прогулянку, не дозволяли ні
читати, ні писати, не було до кого слово сказати. Різні думки
кружляли в голові, повертався я думками в різні моменти мого
життя, а найбільше кружляв по Старому Вербові, де родився.
Боже! Сьогодні третій день Свят Різдяних, цього дня колядували
старі, молодь і навіть діти.

А що сьогодні діється на Україні? Чи дозволяють енкавудисти продовжувати ті чудові традиції, котрі так єднали родини і на- рід? Що мої рідні Мамуня і Татуньо роблять в цей день, що робить Оля і її рідні? Чи вони хоч відчують, що їх син і муж Олин Василь сидить в “поодинці” і з ними в думках розмовляє? Чи пішли до церкви і колядували, як колись бувало, чи в колгоспах трудодні відробляють? Чи я коли ще стрінуся з ними, щоби вислухати їхні пережиття і про свої розказати? За мною щойно чотири роки в’язниці, а засудили на п’ятнадцять! Чи переживу я в тих умовах ще стільки літ?! І за що засудили нас – за те, що домагалися прав народам і людині, що хотіли на рідній землі говорити рідною мовою, плекати народні звичаї і обичаї. Польща Людова видумала юридичну статтю, безсенсовну й нелогічну – “одервання ченьсьці земі польскей од цалосьці”! А відколи землі Закерзоння були польськими землями? Сама назва тих земель: Перемиські, Ярославські, Холмщина, Лемківщина –свідчать про те, що нарід, який живе на тих землях, є народом не польським, і мова його – не польська. Історія теж підтверджує, що це землі українські, то звідки ця вигадка: “одервання ченьсьці од цалосьці”? Зрештою, УПА територіальних проблем не порушувала, а боролася проти червоної Москви. Дивно, чому не всі поляки вірять, що під Катинню розстріляли тисячі польських офіцерів за наказом катів з червоної Москви.

У таких тяжких роздумах і болючих споминах минув цей тиждень “поодинки”.

Коли я повернувся до своєї камери, мене привітали о. Дзятко, Притульський, Охота, Левчук. Криницький сказав, що його вуй- ка, о. Колянківського, забрали до шпиталю, і там він помер. Я висловив йому глибоке співчуття і сам відчув брак вартісної лю- дини, священика і доброго патріота України.

Знову минали дні в’язничні, бодай дещо кращі, як на “поодин- ках”; знову часто щось говорили, а часом у вузькому гроні полі- тичували. Ніхто із свідоміших не нарікав, кожен підтверджував, що боротьба за волю є необхідна. Здорове зерно, посіяне в землю, видає новий, стократ більший врожай.

Отцю Дзяткові, хоча був віком між нами найстарший, ніколи не бракувало гумору, а особливо бажання співу. Знав багато і руських пісень, бо споро прожив життя з росіянами.

Через якийсь час довелося покинути друзів. Мене забрали в меншу камеру, між в'язнів-поляків, переважно з воєводства Лодзь; шкода, що вже не пригадаю їхніх прізвищ, але ще пам'ятаю пана Лентку, котрий часто любив співати, а найбільше оцю пісню:

*О Боже! Ктури естесь в небе,
Вислухай наш вензенни съпев,
Ми з вензень волами до Цебе,
О літосьці і вольностьці схронь.*

*О Боже! Скруш те трати, скруш,
О Боже! Вруць нам вольностьць, вруць,
Ми твердзов бендзем съвентей справи,
Наш край і наш люд.*

Через кілька днів до нас привели нового в'язня, поляка Мочульського. Знав я його з вигляду, бо він сидів у сусідній камері і часто замикали його до карцера або на "поодинку" за його неприборкані політичні погляди. Він не зносив брехні і сміливо просто в очі висловлював свої політичні міркування, навіть відділовим. Тепер Лентка мав товариство, мав з ким говорити і співати. Часто співали пісню, мабуть, складену в 1939 році:

*Стоє над бжегем Сану
І патше на другі бжег.
Вятр веє над зімним ранем,
А в очи прущє мі сьнег.*

*Як смутно стаць над тов жеков,
Ктура роздзеля край наш,
Хоцяж не естесь далеко,
До цебе не пуца страж.*

– Ченсто мами ментальность до потенгі краю нашего од можа до можа, до потенгі за Ягельонув, ценжко з тим погодзіць сєв, же зємє всходнє пшидзелілі до Звйонзку Радзецкего, до так званей Радзецкей України, – зачав політикувати Лентка.

До висловів Лентки приєднався ще один поляк – прізвища не гадаю – і почав говорити, як то за німецької окупації українці виступали перед німцями, як власівці-українці брали участь у розгромі Варшавського повстання. То мене вже образило, і я спокійно кажу: З тим пан пшесадза, бо власовці не білі українцями, генерал армії червоної Власов був росіянином і в своїх формаціях мав руських солдатів і пішов немцями репрезентовав руських – москалів.

– Так, то пан Фортуна має рацію, – визнав Мочульський і зачав з'ясовувати дещо більше про власовців.

А однак пан броні українців, – сказав Лентка до мене. – Я не бронею українців, а хочу бути справедливим і прагну, аби оточене, в кутурим знайдемо сів, справедливе підходило до стосунків українсько-польських, – відповів я на дотинок Лентки. Від того часу майже затихли дискусії на українсько-польські теми.

Десь під кінець 1950 року кличуть мене до спецвідділу. Цивільний попросив сідати і став питати, як себе почуваю – фізично і духовно. Кажу: як звичайно у в'язниці.

– Я запознаєм сів з вашов справов і вироком, постановилисьми вам помуц, скруціть ваше церпенє і даць можность вруціть до жиця нормального. Хцеми ажебисьце підписали зє службов безпеченьства вспулпрацев. Вийдзєце на вольность, навйожєце контакти з доудзтвом ОУН і бендзєце дзялаць на нашов кожисць. Єсьлі вимагаць бендзє ситуація навйонзаня контактув за граніцов на заходзє, достаєце незбендне документи і забезпечєне матеріальне. – Мушев сів над тим моцно застановіць, – відповів я.

– Для вашей кожисці, ажеби вас не подеживали о так важней справє як вспулпраца з ужендем безпеченьства, дзісйй пшењосов вас на поєдинкев і там застанувє сів над нашов пропозиційов.

Повернувся я до камери, забрав свій “скарб” – ложку, миску, коц, простирало і заголовок. Відділовий запровадив мене на поодинку. Знову почалося в'язничне життя в самоті. Знову почав я роздумувати, що за штучку вигадали, а радше відновили через чотири роки мого перебування у в'язниці. Ті пропозиції мав я в слідстві, не треба було переходити суд, стільки горя і невигод

в'язничних. Тоді також обіцяли волю за підписання співпраці, і я не погодився, а тепер маю запродати свою душу, стати зрадником, потоптати, спалюжити свій гонор і честь? Ніколи!

На третій день знову закликав мене новий “спец” в ранзі капітана. Знову попросив сідати і підсунув підписати зобов'язання. Не мав я змоги перечитати, що там вимагали, але сказав рішуче: панє капітанє, я застанаваляем сєв над вашов пропозиційов, але не подпіше того зобовйонзаня, хцев жиць на вольносьці як вольни человек, не мець жадних таємнічих зобовйонзань. Пропозициє таке мялем в следзтве пшєд чтерома лятамі і не пшийоєм іх і teraz іх не пшийє і не подпіше жадних подобних паперув.

Подпішєш, бо то єдини спосуб зостаня пши жицю. Сєдзєш доперу чтери лята, а юж маш досьць того жиця! Пшєд тобов єще позостає 11 лят до сєдзєня. Інні чєкайю на таке пропозициє, а ти йов маш і оджуцаш – застанув сєв! Ідзь под целєв і teraz хибя пшийєш тов збавєннов пропозиційєв.

Не хотів я з ним говорити, бо його підхід і трактування на “ти” не додавало йому поваги і мене утверджувало в мовчанні.

Привели мене знову до “поодинокі”, замкнули і тепер уже цілий тиждень навіть на прогулянки не випускають.

Після тижня знову припровадили мене до “спеца”, знову ті самі намови, обіцянки. Я далі твердо заявив, що не погоджуюсь на співпрацю. Відпустили мене до камери без дальшого наполягання.

В тім монотоннім безнадійнім існуванні почав я роздумувати, і насунулася мені думка, що, може, підписати той папір про співпрацю, але нічого їм не доносити. А як відпустять за кордон – налагодити зв'язки, то признатися нашим і розповісти, які методи тут застосовують. З такою ще непевною постановою ліг я спати.

Прошу не вважати, що я забобонний, що вірю в сни, але протягом таких жахливих переживань по тюрмах, за санаційної Польщі і радянської влади, в концентраційних таборах, а також під час нелегких літ боротьби в УПА я спостеріг, що сни мої попереджують мене про лихі події і навіть сповіщають про успіхи. І власне заснув я в тій поодинокі, і сниться мені мій Татуньо, що повернуv з Сибіру. Я підбіг до нього, хочу щиро привітатись, а Татуньо відіпхнув мене та ще й ударив в уста і сказав: не тулись до мене, ти хочєш чортові душу віддати, цирограф підписати!

Обудився я, аж біль почув у зубах. Ох Боже! Татуню! Ти мене попередив! Ні, не підпишу я жодної згоди на співпрацю, жодного зобов'язання. Краще смерть, навіть і в муках, аніж заплямувати честь українця-націоналіста. Встав я з ліжка і довго молився за здоров'я родичів і повернення їхнє з Сибіру на рідну землю.

Другого дня стало мені легше на душі, що прийняв я рішучу постанову. Коли мене знову покликали до “спеца”, то побачив я там якогось поважного чоловіка в ранзі майора. Він попросив мене сідати і запитав: цуж, подійелісьце децизйев? – Так, подіелем. Пане майорже, відзев, же пан добри чловек, і пшечувам, же пан вислуха мнє: побит ве вензеню укшталтовал муй погьонд. Влада людю цораз знайдує венькше попарце і авторитет всьруд сполеченьства, я юж не естем і не бендев врогем того устрою, але по тим, цо пшежилом, хце мець усправедлівене пшед власним суменєм, пшед людзьмі і Богом. Для того визнає щеже пшед панем, же жадного зобовйонзання о вспулпраци не подпішев.

– Но цуж, есьлі для вас лєпше вензенє, як вольносьць, то змушаць вас не бендев. – Знову запровадили мене до камери. По обіді відділовий сказав: проше спаковаць своє жечи і виходзіць. – Забрав я все і пішов у коридор, відпровадили мене до загальної камери, де був попередньо, нім забрали до камери між поляків. Відразу підійшли до мене щирі друзі – Дмитро Грицко, Охота, Криницький, о.Дзятко та решта знайомих, питають, де я був, бо вже два місяці добігає, як жодної звістки немає про мене, вже навіть думали, що мене десь вивезли з цієї тюрми. – Сидів я на “поодинці”, сидів троха між поляками – а що нового у вас? Виджу, що споро нових прибуло, що новий старший по камері. Дмитро Грицко-Цяпка, як звичайно, веселої вдачі, каже: змусили мене обняти над ними провід, хоча на волі не добачали мене. – Ви на волі також були шановані, – відповів я. Почалося життя знову веселіше, знову час від часу можна було почути бодай щось про волю, але тільки з листів, бо газет і тепер жодних не давали.

На п'ятому році перебування у тюрмі написав я просьбу до Генеральної Прокуратури, щоби зняли з мене частину кари. Відповідь прийшла негативна. Що ж, доведеться сидіти хіба аж до 1962 року.

Нас, воїнів ОУН-УПА, щораз поважніше трактували, майже на рівні з в'язнями-поляками, написи "УПА" на дверях також зняли, на прогулянки випускали, родини приїжджали, і листи раз на місяць писали й отримували. Почали також записувати до праці у в'язничних закладах і приймати на столярні, шевські та інші роботи на рівні з поляками. День праці дорівнював двом дням перебування у тюрмі. Хлопці почали зголошуватися до праці, зголосився і я. До спецвідділу вже більше мене не кликали і не намовляли до співпраці. Я зголосився до роботи у своїй професії – бухгалтерії. Чекав досить довго, поки прийшло повідомлення, що такі прийняли.

Тим часом писав я листи до в'язниці у Фордоні, де сиділи наші подруги – Бурлачка – Людка Кіт, Рома – Анна Караванська і багато інших дівчат. За півтора місяця дістаю і я листа від Людки, пише, що вже почали працювати, що записала добру подругу, Катрусю Косаревиц, що вітають мене наші дівчата, усі мають надію вийти на волю. Цей лист приніс мені багато радості та зміцнив надію діждатися ще волі.

Десь через три місяці викликає мене відділовий і заводить попри верстати столярські до бухгалтерії. Головний бухгалтер, політичний в'язень поляк Погожельскі запитав, де я працював і що робив в книговості (бухгалтерія), і доручив мені роботу книгового (бухгалтера) матеріалового. Роботу я знав, то й не мав труднощів. Підприємство було велике, то і запас матеріалів був великий, тому дали мені ще двох в'язнів-поляків для помічі. Ще того ж дня, за наказом відділового, який наглядав за бухгалтерією, пішов я до магазину, де видали мені нове в'язничне вбрання, біля і черевики на дерев'яних підошвах, як і усім іншим в'язням. Хоча у в'язничнім одязі, але почувався я краще, бо чисте було все і допасоване.

Перевели мене з четвертого у другий відділ, де сиділи працівники бухгалтерії. Працювали ми цілими днями, а до камери приходили лише на ніч спати. Життя набрало сенсу, надії. Якщо почислять день праці за два дні сидження в тюрмі, то в 1958 році вийду на волю.

З друзями, правда, втратив зв'язок, жалкував я за ними, але нав'язав нові знайомства з нашими, котрі працювали в столярні.

Був це кулеметник Клен (прізвища не тямлю) із сотні Бурлаки, Петро Дорош – маляр за професією та інші.

1953 року десь у травні всіх караних за участь в ОУН-УПА почали кликати до спецвідділу, до уповноваженого в спеціальних справах – як його називали. Покликали й мене. Спец в ранзі поручника почав мене питати все спочатку: за що караний, як бачу майбутнє Польської Речі Посполитої Людової і чи погодився б я по виході на волю співпрацювати з УБ? Стара баечка, подумав я і сказав: комунізм – це добробут людства, я це зрозумів за час перебування у в'язниці, бо проаналізував свої погляди на життя. Але співпраці з УБ не можу прийняти. Хочу в житті бути чесною людиною, нікому ні в чому не перешкоджати і говорити серед оточення про те, що люблю і ціную. Однак усіх запевняю, що на волі буде моїм обов'язком повідомити УБ, якщо помічу, що хтось простягає руку по чужу власність. Поручник щось нотував у блокноті і сказав: ідзьце до праці.

В праці дні минали швидко, час від часу була змога прочитати польську газету, довідатися, що діється на волі, а також дещо про політику, хоча в прокомуністичних настроях. Пригадую, як багато писали про Хрущова, що був він у Польщі, в США і говорив так переконливо, що аж зняв черевик з ноги і товк ним по столі; що Фідель Кастро – керівник Куби – був в СРСР, подарували йому там барана в колгоспі, і Фідель з приємністю носив його на руках, навіть знімку його в газетах помістили з бараном; що Польща скоро гоїть повоєнні рани, Варшава відбудовується, а нарід вдоволений з народного устрою.

Отримав я лист і навіть знімку від родини. Татуньо почуваються непогано, а Мамуня трохи хворіють. Вдоволені, що повернулись на рідну землю, лише жаліють, що зі мною не можуть бачитись. Усі вістки писали наздогади, щоби цензура не довідалася, що я, Владислав Фортуна, їх син.

У нашому селі Вербові було багато членів ОУН, котрим не пощастило втекти, котрих арештували і знищили. Це були б. п. Дмитро Бідула, Максим Гевко, Петро Кондрат і ще кілька прізвищ, котрих не тямлю. Переховувались, як і я колись, Михайло Семчишин, Петро Костів, Дмитро Семчишин, Грицько Костів і ще кілька. Не всім вдалося щасливо пережити цю ситуацію у Вербо-

ві, в тій частині, що звалася Голодівка, оточили енкавудисти хату, де переховувався Дмитро Семчишин, псевдо – Брудас. Він відстрілювався, не здаючись, а коли забракло набоїв, застрелився, щоби не потрапити до рук ворога. Були також арештовані енкавудистами і в 1941 році звільнені німцями. До них належали: Стефан Іваник, брати Дмитро і Андрій Семчишини (Сидорові), Григорій Біловус.

Пригадую, 3 вересня 1954 року прийшов до бухгалтерії із спецвідділу відділовий і кличе мене до себе. В мене випали папери з руки, кажу: за цю, пане поручніку? Пшецеж я ніц не завінілем, я учіве працює, нех засьвядчи глупни ксенгови. Спец вибалушив очі і каже: а о цю ходзі? Пшецеж на вольносьць ідзеце, – і дає мені прочитати постанову Генеральної Прокуратури: на неявним поседзеню, на вньосек прокуратора Новосельского, постановіюно звольніць вієзьня Владислава Фортуне з позосталого одбиця кари. Побит ве веньзеню вплинол на звольньонего виховавчо, цю дає гваранційс, же по вийсьцю з веньзеня не попелні подобного чину.

Що ж, воля! Після семи літ і п'яти місяців тюрми!

– Єстесьце вольні, не обов'язує вас регулярін вензенні. Дзісіяй маце опусьціць вензенє. Позалатвяйце справи в ксенговосьці і в магазинє, – сказав спец і відійшов.

Пішов я до головного бухгалтера і сказав, що виходжу на волю. Погужельскі побажав мені усякого добра, стиснув руку на прощання. З рештою працівників я також попрощався. Пішов ще до зали столярської, попрощався з друзями, стягнув своє вбрання, дав другові Савці з села Ямної, котрий також був у сотні Бурлаки – ройовим командиром під псевдонімом Ясен, а його старє вишарпанє убрання вдягнув на себе. Ясен-Савка сказав, що багатьох наших уже випустили на волю, вийшли: Павло Охота, Дорош, Притульський, Паламар, усіх випускають, Савка сподівався, що і його незабаром звільнять, бо кажуть, що усіх караних за ОУН і УПА звільнятимуть. Дав він мені адресу до своєї родини: його матір і сестру під час акції “Вісла” переселили з села Ямної на “зе́ме одзисканє”. Попрощався я з ним, пішов до камери, забрав в'язничні речі, записані на мене, і пішов до магазину, де здав усе, і отримав своє цивільне, з дірками ззаду і на рукавах, бо два роки у в'язниці ходив в ньому, то й подерлося. Плащ, правда, був ще

добрий, але ж зимовий. Щоби прикрити дірки, накинув плащ наопашки. В канцелярії дали мені безкоштовний квиток на поїзд через цілу Польщу, бо не знав я ще конкретно, де замешкаю, не мав нікого з родини ані знайомих. На дорогу видали 100 злотих із зароблених в бухгалтерії 800 – мали ми мінімальну ставку, а решту з зароблених, 700 злотих, обіцяли прислати, коли подам адресу, де замешкаю.

ВИХІД НА ВОЛЮ

Провели мене двоє відділових через три брами і вийшов я на волю. Оглянувся ще на понурі в'язничні мури, де стільки минуло найкращих молодих літ! Світ волі видався мені дивний, не вмів я обминати перехожих, здавалося, що авта шарпнуть мене. Іду на залізничну станцію і вирішую їхати до Лобза, до родини Савки.

На станції питаю, як доїхати до Лобза. Поінформували мене, що треба їхати на Гданськ, звідти на Кошалін, але в Плотах пересісти на поїзд до Лобза. Їхав я цілу ніч. Люди приглядалися до мене, але, мабуть, таких як я, тепер багато траплялося. Якесь жінка поділилася зі мною хлібом.

Цілу ніч я не спав, думками був при родині на Україні, де Мамуня й Татуньо, де Оля, Леся, Настя, Стефан з Теклюнею, і їхні діти. Радо б мене привітали, але чи то можливо повернутися і знову – в пашу неситого молоха, знову – суд, заслання на Сибір, і то не лише для мене, але й для цілої родини. Нехай би і засиляли, але чи мене туди пустять? Тепер я поляк Владислав Фортуна, а що Іваник Василь – признаватися поки що не час, бо ще далі цікавиться Іваником НКВД, про що навіть і в листах до мене потаємно згадують. Що ж, побачу, що мені далі робити. Також роздумував я, чому повернувся з Австрії, а навіть аж зі Швейцарії до Польщі в 1945 році. Чи не краще було б залишитися там, розпочати десь працю, закінчити студії і бути людиною справді вартісною? Так, напевно було б краще, не пережив би стільки невгод, тортур, терпінь фізичних і духовних та не стратив би стільки молодечих літ, найпродуктивніших. Але, вертаючи в Україну, припускав я, що війна не скінчилась із розгромом гітлерівської Німеччини, що прийде зудар між СССР та союзниками, що Америка підтримає

боротьбу поневолених Москвою народів, що спричинить розпад московської імперії. Шкода: західні держави не хотіли з цього скористати.

Визвольна боротьба українського народу була необхідна, ОУН і УПА увійдуть до історії великих визвольних змагань, і горджуся я, що повернувся з Заходу, став до шеренг УПА. А що було б, коли б ОУН-УПА піддалися московсько-комуністичній пропаганді, котрої історія не виправдала б? На те червона Москва чекала і чекає, щоби винародовити весь український нарід, щоби створити “єдиную неделімую Рассію”, тому затирають сліди правдивої історії, доводять, що ОУН-УПА – то фашисти, котрі служили Гітлерові. Затирали усі сліди боротьби ОУН проти німецького націонал-соціалізму, ніколи не скажуть, що провідники ОУН, на чолі з С. Бандерою, страждали і гинули по крематоріях, в концетраційних таборах, що боролися проти окупантів України. Боротьба за волю України в рядах ОУН-УПА, пролита за волю кров – то здорове зерно, кинуте в землю, з якого виросте новий врожай. Нові борці продовжать боротьбу за волю аж до визволення з неволі. Московська імперія – як медвідь на глиняних ногах. Прийде час, розвалиться, а поневолені народи заживуть вільним життям, і нам, борцям проти московської імперії, віддадуть належну честь і шану.

В тих роздумах не заперимітив я, коли минув станцію Плоти, де мав пересісти на інший поїзд. Питаю кондуктора, чи ще далеко Плоти, а він відповідає: пане, юж два пшестанкі по Плотах, тераз Жабово, а потем Новогард. В Новогардзе тшеба било би висьонць, зачекаць две годзіни і поцьонгем на Колобжег достаць сев до Плот.

Що ж, вийшов я в Новогарді і подався трохи перейтися містом. Пішов я спершу в міліцію, котра ще в той час була на вулиці Войська Польського. Приходжу, зголошуюся і кажу, що тут буду мешкати. Але де? – питає міліціант. Відповідаю, що ще наразі не знаю, а він на те: як бендзеце юж гдзесь мешкаць, то вувчас згло-сіце сев замельдоваць.

Вийшов я з міліції і думаю: піду десь на село і наразі у когось там замешкаю, щось при господарці допоможу. Іду в центр міста – і тут біля самого банку зачепив черевиком за нерівний хідник. Відлетіла ціла підошва – що за трагедія! Оглядаюся за якимось

шнурком чи дротом, щоби прив'язати підосшву, та де там, не знаходжу. Хідник теплий, хоч боса нога, навіть без шкарпеток, холоду не відчуваю. Стягаю другий черевик, кидаю їх в дикий бузок – в корчі, і далі йду босо. Плащ зимовий наопашки – і босий!! Людей минаю, вони до мене приглядаються, гейби до божевільного. Думаю, може, тут десь є якась соціальна опіка, може би щось на ноги дали, бо босий далеко не зайду.

Питаю перехожого, чи є тут установи соціальної опіки. Каже: ідзьце до президіум, там єст сполечна опека – запитає.

Приходжу до тої президії і бачу в кінці коридору оголошення: “Сполечна Опека”. Входжу: дзень добри. За столом сидить пані, а при ній стоїть пан. Питає мене цей пан, що я тут шукаю – мабуть, узяв мене за божевільного. Я зняв плащ і кажу: боси єстем, випусьцілі мене з вензьєня і по дродзе бути подарли сєв, може, у вас цось застємпчєго досталбим? – Попрось пан тов паньов, – показав на гарну скромну жінку, що сиділа поряд. Підходжу до неї, але вона вже сама каже до мене: яка шкода, же в тей хвілі мам тилько гумове сандали. – Добже, нєх там і гумове, тилько не боса нога, – відповів я.

Дала мені ті гумаки-сандали, вложив на ноги, подякував і збрався вийти. Пані каже: нє повйодло сєв пану, алє проше пшийсьць за кілька дні, бендов скужанє пантофлє, дам пану. – Прихильність цієї пані вперше після виходу з в'язниці дала мені відчутти якусь теплоту, якусь надію.

Вийшов звідти і далі крокую за місто, і повернув до села Мєнтно. Дивлюся – біля дороги яблунька, а на ній густо яблук. Зірвав я кілька, сів на камені біля дерева і їм, хоча не дуже смачні, бо недозрілі.

Їде якийсь старший чоловік, побачив мене, затримав воза з двома запрягами коней, а на возі повно баньок з-під молока. Чоловік питає: до Мєнтна? Сядайце, то бендзє веселєй єхачь. – Сідаю я біля чоловіка, котрий до мене приглядається і запитує: а доконд ви ідзєцє? – Щєжє мувйонц, нє вєм доконд, ідє, як то мувйов, до пшоду, – відповів я.

Вас хибя з вензьєня випусьцілі, бо так марнє вигльондацє? – Так, – признався я. – Вишєдєм з вензьєня і нє мам ту в Польсьцє жаднєй родзини і ідєв гдзєсь на вйоскє.

Гей, така наша доля, нас теж виседлілі з Любельського, називаюся Цолтан, – сказав цей чоловік.

Пригадав я собі, що б. п. Олекса Гуль отримував листи до в'язниці від Стефи Цолтан, і питаю: А ви маце цурке Стефке? – Так, – відповів Цолтан. – О, то ми свої! – сказав я по-українськи, зворушений. Цолтан відразу обняв мене і каже: їдьте зі мною до мого дому, я живу в Ментне з ріднею, усі будемо раді вас погостити, ви наша людина.

Так відбулася перша по виході з в'язниці стріча з нашими людьми. Добрі наші люди, наш Нарід. І сказав я до себе словами Тараса Шевченка: Караюсь, мучусь, та не каюсь.

ЖИТТЯ ПО ВИХОДІ З ТЮРМИ

Привіз мене Цолтан до свого дому в Ментно, впровадив до чистенької хати, представив дружині і донечкам Стефці і Марійці. Дуже мене усі щиро, гостинно прийняли, та ще прийшла привітатися їхня сусідка. Цолтани розповіли, як їх насильно з родинного Нового Села переселили під час “Акції Вісла”. Розказав я Стефці про її нареченого б. п. Олексу Гулу, який помер у в'язниці Штум.

Цолтани запропонували мені, щоби в них трохи побув, відпочив і відживився, що я прийняв дуже радо, бо відчув, що я між своїми людьми.

Стефа і сусідка Кондратюкова пішли зі мною до міста Новогарду, купили мені одяг. Купували в Спудзельні (кооператив) Інвалідів, де я довідався, що потрібні бухгалтери-книгові. Мене відразу прийняли на роботу.

Десь за тиждень мені запропонували працю головного книгового (бухгалтера). Я погодився, хоча це поклало багато обов'язків – фінансові справи Спудзельні були лихі, банк позбавив установу кредиту.

Я відразу взявся до поліпшення фінансової ситуації, домагався, щоби банк відновив кредитування. Допомогти нам мало підвищення ефективності праці, а особливо виготовлення меблів та взуття. Банк відновив кредитування, що дозволило своєчасно виплачувати зарібки і змобілізувало робітників до праці.

Просив я, щоби дали мені якесь помешкання ближче до місця праці. Розмовляв у тій справі з керівником – паном Дударенком; казали тихцем люди, що він українець, бо навіть акценту не мав польського – сказав мені, що не мають для мене мешкання. Це мене дуже засмутило, бо не міг я ходити аж до Ментна...

Але після довгих і нелегких розмов з відповідальними людьми я таки отримав відповідне і у відповідному місці помешкання.

РІК 1954. ПРАЦЯ В КООПЕРАТИВІ ІНВАЛІДІВ

Одного дня на роботу до мене приходять гарна молода жінка, назвалася Марія Борковська і просить до себе на зустріч із її сестрою Катрусєю. Обіцяю, що по праці прийду, що і зробив. Ступаю у двері – відчиняє гарна струнка, середнього зросту, з довгими косами дівчина. Привіталися ми, назвала своє прізвище – Катерина Косаревич, попросила зайняти місце при столі: – Я про вас багато знаю, бо оповідали мені подруги, з котрими я сиділа в тюрмі. Найбільше – Людка Кіт – Бурлачка – з якою я сиділа разом і навіть читала ваші листи, писані до неї.

Катруся розказала також, що її засудив районний суд в Любліні за приналежність до ОУН-УПА на 15 літ ув'язнення і що якраз того року умовно звільнили з тюрми. Запропонував я Катрусі працю в бухгалтерії у своєму кооперативі. Вона погодилася.

Ми покохали одне одного.

До дружини в Україну я не міг повернутися, не міг через НКВД, Сибір...

Присягли ми собі на вірність і почулися щасливими. Наші погляди політичні, любов до України і посвята у визвольній боротьбі, довголітні пережиття по тюрмах єднали нас.

Катруся працювала в ОУН-УПА під псевдами «Ніна», «Мотря» і «Туцул», була також зв'язковою. Працювала легально на пошті в Грубешові, де брала участь в підготуванні нападу на НКВД і УБ в Грубешові. Цей напад був здійснений спільними силами УПА і АК. Українці і поляки спільно пішли проти гнобителів і вислужників червоної Москви. По тій вдалій акції, під час якої визволили багато в'язнів Армії Крайової та Організації Українських Націоналістів, Катрусю заарештував УБ, але вдалося їй втекти, перетявши ґрати

у вікні. Дісталася до своїх родичів, котрих під час “акції Вісла” виселили примусово до села Кані, пов. Старгард. Однак УБ знову арештує її, і в Любліні суд засуджує на 15 літ тюрми за приналежність до ОУН-УПА.

Життя наше укладалося щасливо, в праці собі також добре давали раду, але Уряд Безпеки не давав нам спокійно жити, часто викликали нас і намагалися втягнути до співпраці з ними. Мене просто змушували їхати до Західної Німеччини і нав'язати зв'язки з ОУН, за те навіть обіцяли високо оплачувати посаду і гарне вигідне помешкання. Я категорично відмовлявся. Слідчий – не тямлю його прізвища – глянув садистично мені в очі і сказав: “Цуж, замкнеми вас з повертом до вензеня”. Вийшов я з УБ пригнічений. Катруся підтримала мою поведінку: добре ти зробив, я зрадника мужа не хотіла б мати.

Наступного дня телефонує до мене той самий убек і каже, що о 23 годині хоче зі мною стрінутися в парку, де колись був німецький цвинтар. Сказав я про це Катрусі, а вона вирішила: підемо обоє. Приходимо на цвинтар о год. 22.40, Катруся стала за деревом, а я ходжу стежкою. Ніч була місячна. Я покликав: – Катрусю! Мене цей пан забирає до в'язниці, ходи попрощаємося. Катруся підійшла, а убек зникнув і без слова відійшов... Шантаж скінчився нічим.

Записався я на заочне економічне навчання, бо в слідстві як Владислав Фортуна подав, що маю лише 7 класів освіти. Чотири роки їздив раз або два рази на тиждень до Щеціна, складав іспити, і дістав свідоцтво техника-економіста.

Життя нам укладалося щасливо, ми часто відвідували родичів Катрусі, які мешкали в Кані, до нас теж приїздили родичі і рідня Косаревичів.

НАРОДЖЕННЯ ПЕРШОЇ ДОНЕЧКИ ІРУСІ

Дня 8 лютого 1957 року привела Катруся на світ донечку, котрій на ім'я дали ми Іруся. Іруся принесла нам велику радість родинну. Ніколи не забуду, як приїхала Катруся зі шпиталю, як Іруся перша до мене усміхнулася.

Катруся зайнялася вихованням Ірусі. Дівчинка чудово розвивалася, скоро почала ходити, говорити, навіть співати. Катруся часто грала їй на гітарі або скрипці. Боячись переслідувань, ми лише в хаті говорили між собою по-українськи. Майже усі поляки вороже ставилися до українців, особливо до тих, які сиділи в тюрмах за приналежність до ОУН-УПА. Чинники урядові також вороже ставилися до українців, але не виявляли цього відверто. Були, звичайно, свідомі і розсудні поляки, вони не виявляли ворожості, до таких належали члени і симпатичні нелегальних організацій: ВІН – Вольносьць і Неподеглосьць, НСЗ – Народове Сіле Збройне – але ті не мали впливу на уряд і партію, бо їх також переслідували, арештовували і саджали до тюрм. Працював зі мною в Пшеломі поляк Генрик Копер, брат якого Веслав також сидів у тюрмі в Штумі, він виявляв до нас приязнь. Генрик звівся, що його кликали на УБ, питали про мене і сказали йому, що я українець і був покараний за участь в УПА, щоби стежив за мною і доносив про мої висловлювання.

В УБ знову запропонували мені співпрацю, а коли я відмовив, наказали мені, щоби я не ходив на села, а особливо – не стрічався з українцями.

Наше листування перевіряли і часто не всі мої листи отримували.

Розрадою була для нас донечка Іруся, вона виховувалася дуже добре, вже на четвертому році знала вірш Т. Шевченка “Стоїть в селі Суботові”. Знайома пані Гарчинська навчала Ірусю німецької мови, вчилася доня наша гри на скрипці у доктора Шпитмана.

Дня 23 квітня 1963 року привела Катруся на світ другу донечку, якій на ім'я дали ми Рома. Нова радість огорнула наш дім, були ми дуже з цього раді, що наша Іруся матиме сестричку Ромусю! Маленька доня також прекрасно розвивалася, Іруся часто її забавляла і до сну співала “Спи, Ромусю, спи, очка зажмури”.

Іруся мала надзвичайні успіхи в грі на скрипці, тож записали ми її до музичного гурту в Щеціні, де учителем був професор Грінбавм.

Іруся і тут виявляла великий хист, професор Грінбавм призначив їй грати на концерті у фільгармонії в Щеціні. До сьогодні бачу в уяві, як прийшли ми з б.п.Катрусею на цей концерт. Професор Грінбавм попросив сідати в першій лавці біля нього, сіли ми.

Підноситься заслونا, на сцені стоїть Катруся зі скрипкою, готова до гри, акомпаніатор Ева Паласевич сидить при фортеп'яні...

Ромця теж надзвичайно гарно розвивалася фізично і духово. Ми присвячували вихованню донечок багато часу, учили говорити рідною мовою, а також любови до всього, що українське. Ромця ще до школи не ходила, а вже уміла декламувати вірші Т. Шевченка, навіть на сцені УСКТ в Щеціні на річниці уродження Т. Шевченка декламувала вірш.

Національно свідомі українці Щеціна Осип Саноцький, мр. Козак, д-р Душкевич, д-р Королівський, д-р Шумилович, В. Кашицький, Дорох привітали нас із успіхом малої Ромці, тим більше, що вірш був патріотичний і звучав актуально до нашої ситуації, коли нас полонізували, а багато хто відмовлявся від рідної мови.

Ромцю записали ми до школи на шостому році життя, але перед розпочаттям школи посилали і її приватно на науку гри на скрипці і піаніно до начителя Лешка Шпона.

Лиш родинне життя втішало нас, УБ й далі не давав нам спокою, змушував нас до співпраці, що нас дуже пригноблювало.

В 1969 році ми поїхали з донями на Україну до Катрусиної сестри Олі Рудої, що мешкала в селі Лапаївці Кам'яно-Бузького району на Львівщині. За посередництвом доні Лесі, що мешкає у Львові, сконтактувався я з сестрою і її ріднею. Приємна була та стріча по 26-х роках розлуки. Шваґер Стефан сказав мені, що до Тернополя НКВД кликало вербівців, там показували їм мою знімку і питали, чи знають, хто то є. Ніхто з вербівців не підтвердив, хто це, лише Марійка Карчевська сказала, що подібний до Василя Іваника. Люди в селі плювали на Карчевську і називали її мерзотницею.

Повернувши з України додому, ми застали листа з Міністерства Внутрішніх Справ, щоби 12 жовтня 1969 року прибути до Міністерства. Дуже нас то занепокоїло: мабуть, НКВД відшукало мене. Але чому не арештують, а кажуть зголоситися? Хіба не мають певности і ще хочуть безпосереднього в'яснення? Довелося їхати. Дала мені Катруся теплий одяг – могли ж заарештувати!

Приїхав до Варшави, їду до Міністерства. У великій кімнаті сиділи троє чоловіків середнього віку, запросили мене сідати, і один почав мене питати майже те саме, що на допитах, а особли-

во зацікавився зміною мого прізвища. Говорю, що я живу вже у вільній Польщі, що за гітлерівської окупації змушений був змінити прізвище, бо переслідували мене. Запитав мене другий – дещо з акцентом російським – чому я пішов до УПА, якщо я поляк. Говорю, що я випадково потрапив до рук УПА, а щоби мене не забили, як поляка, сказав, що я українець. Далі запитує третій – як я пізніше довідався, то був міністр Раковські – а в яким цілю і як сталося, що ви опинилися на Земях Одзисканих? – Керівництво звільнило мене від обов'язків в УПА і мало дати нове завдання, але мене арештували раніше, ніж я отримав якесь завдання.

Вислухали все, що я говорив, і переглядали якісь папери: мені наказали вийти, а за хвилину прийшов до мене один із тих трьох і сказав: Справа вияснюна, можеце їсьць до дому.

До від'їзду ще залишилося трохи часу, я відвідав ще друга Любомира Мазурака: він, повернувшись з Сибіру, відвідував мене з Іваном Кушніром в Новогарді. Наші друзі трохи зневажали Мазурака, бо він оженився з полькою. Приходжу під двері мешкання Мазураків, стукаю, двері відчинила гарна пристійна жінка і просить до покою. В покою заговорила зі мною по-українськи. Підійшов до мене Любомир, привітався дружньо і представив мені: ото моя дружина. Привітались ми також щиро, і я кажу до нього: говорять, що ти оженився з полькою, а дружина твоя гарно по-українськи говорить. Жінка на те: що ж, полюбила я українця, ще й патріота, який пройшов тернистий шлях життя, то й полюбила його мову і навчилася цієї гарної мови.

До Новогарду я повернувся другого дня раненько, вибігли Катруся з донями назустріч, пригорнули мене і заговорили: Бог вислухав наших молитов, ти повернув!

Моя праця вимагала доброго знання економічної і господарчої діяльності, тож чимало часу я присвячував навчанню в тім напрямі і виконував свої обов'язки як належить, бо навіть отримав похвалу воєводи.

До Уряду Безпеки викликали і мене, і Катрусю, продовжували домагатися співпраці, та ми рішуче відмовлялися, отож УБ наказав звільнити мене з посади.

Почав я шукати праці на інших підприємствах, але мені відмовляли, бо далі діяли ті ж причини.

Ми потрапили в безвихідну ситуацію. Я взявся до фізичної праці, був то час збирання картоплі, та на те збирання було замало сили...

Я пригадав тоді, що колись мав приятеля в концтаборі Освенцімі, Юзефа Циранкевича, який тепер є прем'єром: може, мені що допоможе, коли його попрошу? Написав до нього листа з проханням надати порядну працю. Циранкевич мені не відписав, але викликав мене листом щецінський воєвода, запитав, чому я звертався аж до прем'єра. Оповів я, як мене скривдили, показав листа про звільнення з праці. Воєвода прочитав і каже: – Без підстав звільнили, вертайтесь до праці.

Опісля ще не раз доводилося мені змінювати місце праці – була то крохмальня, кооператив “Сподем” у Новогарді, сільсько-господарський кооператив... Життя якось устаткувалося, на душі було легше, та й матеріально все йшло досить добре.

Вдома ми говорили по-українськи, діти вчилися: вшановували річниці Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Є. Коновальця, Крут, Базару. Робили це обережно, навіть сусіди не знали, що ми українці, бо знущались би над дітьми.

Одного разу в Щеціні переді мною гейби з'ява: бачу політвиховника сотні Бурлаки – “Євгена”! спинились ми, гейби в землю вриті. Євген промовив: то ти, друже Корч? А я: то ти, друже Євген?!! Євген, а тепер Осип Саноцький (правдиве прізвище – Осип Вівчарівський) – запросив мене до себе і познайомив зі своєю дружиною Наталею та трьома донечками. Від того часу ми не раз зустрічалися, я познайомився з іншими українцями: були то д-р Королівський, д-р Шумилович, мр. Козак, Дорох.

Я став членом УСКТ. Серед моїх приятелів були тепер також українці зі Щеціна і околиць: Володимир Мадай і його дружина Марійка, Іван Карольчук і його рідня, Марія Шмілик із Реча – називав я її сестрою, а вона мене братом, бо ми запізналися на Закерзонню в УПА; Зубенко Катерина з Тучна, Осип Мица з Редла, Осип Туркот з Холму.

Тепер ми відвідували кілька разів родину в Україні: родичів Катрусі і мою родину у Львові.

До свого родинного села ані до села своєї першої дружини Олі я не їхав, боячись, щоби енкаведисти не заарештували мене і не

знущалися над ріднею. До Львова на стрічу зі мною приїжджали доня сестри Настуні Текалюня з мужем Грицьком, швагер Стефан і перша дружина Оля. Ніхто не розголошував, що я живий, бо й мене запроторили б до тюрми, і їх повиселяли б на Сибір, де ще перебували мої родичі.

Прагнув я дуже відвідати своє родиме село Вербів Старий, налюбуватися тим чудовим краєвидом, тими прекрасним узгір'ями перед подільською рівниною, привітати ті ліси і сади, де відбувалися по ночах сходуни ОУН, де зростала національна свідомість і стремління до боротьби за волю, але це було неможливим.

Донечки наші підросли, добре вчилися. Закінчивши середню школу Іруся, а пізніше і Ромця студіювали медицину. Вони обидві навчалися в Щеціні.

У січні 1984 року ми пережили страшний стрес. Тяжко вразило нас родинне горе – відійшла від нас подруга мого життя і незаступима мамуся донечок!

Похоронили ми б. п. Катрусю на щецінському цвинтарі, похорон був величавий, зїхалися подруги і друзі, з котрими вона перебувала в тюрмах і визвольній боротьбі, приїхали також родичі з України. Священик зі Старгарду о.Орест сказав чуле прощальне слово. Гірко було і скрутно...

Боже! Як мені було прикро, що б. п. Катруся не діждала дня закінчення медичних студій Ірусі! Плакали слізно замість радіти, що першого медика маємо в нашій родині. Утрата мами – це великий незабутній жаль...

Від 1991 року я залишився в Новогарді зовсім самотній: Іруся і Рома вийшли заміж і обидві жили в Америці.

Великим емоційним пережиттям була для мене поїздка до Львова у 1992 році на зїзд ОУН-УПА. Я зустрів там багатьох товаришів з часів визвольної боротьби. Там також дістав я посвідчення число 70419 Всеукраїнського Братства Воїнів УПА ім. ген. Романа Шухевича – Тараса Чупринки.

У Тернополі, крокуючи з усіма під звуки оркестру до Співочого Поля, я опинився раптом поруч з моїм другом Омеляном Ковалем, з яким був у концтаборах Авшвіца.

У ті дні я нарешті відвідав своє село Вербів Старий, своїх рідних, де мене дуже щиро вітали по 48-літній відсутності. Свяще-

ник навіть попросив вірних заспівати для мене “Многая літа”, гучно заспівали. Зворушило мене то до глибини душі, відчув я, що вже у Вільній Україні, над якою не панують червоні кати.

Відвідав я і Олю в Сапові та й повернув до Польщі.

Поза всією радістю тих відвідин одне було прикро: почало занепадати здоров'я, а поряд нікого не було, донечки жили далеко зі своїми родинами, і лише зустрічі з дітьми і онуками дарували трохи втіхи.

ФОТОДОКУМЕНТИ
(3 приватного архіву автора)

*Фото 1.
В.Фортуна, 1946 р. Провід ОУН скеровує на Зєме Одзискане.*

*Фото 2.
Дружина Катруся після виходу з тюрми, 1954 р.*

Фото 3.

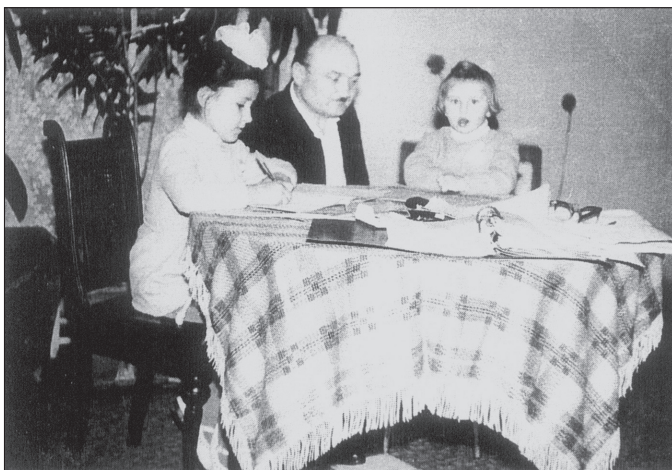
Подруга з ОУН-УПА на Закерзонні Оля Турик (псевдо Малуша).

*Фото 4.
Подруга з ОУН-УПА Анна Байлак-Караванська (псевдо Рома).*

Фото 5. Друг з ОУН-УПА, в'язниці Лонцького у Львові і концтабору Аушвіц Петро Боян-Болехівський у своїй вокальній студії.

*Фото 6.
В.Фортуна з доньками Іресею і Ромою (Польща, 60-ті роки).*

Фото 7.

*В.Фортуна з дружиною Катрусєю
і доньками Ірусєю (зліва) і Ромою.*

*Фото 8. В.Фортуна з онуками
Олесем і Олесею, 1999 р.*

Фото 9. В.Фортуна з доньками Ірусею і Ромою

Фото 10. У родинному колі зліва направо: зяті о. Андрій, Іван, донька Іруся з сином Олесем, В.Фортуна і донька Рома.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

У споминах сказав я правду щиру, оповів про своє нелегке життя. Не один раз доводилось дивитися смерті в очі. Незмірно дякую Всевишньому, що зберіг мене від смерті – жив я заради свого народу і присяги, яку виголосив, вступаючи в ряди учасників визвольної боротьби. Ніколи не забував перших рядків декалогу “Здобудеш Українську Державу або згинеш в боротьбі за Неї”.

Може, не дарма я вибрав собі ім'я Фортуна. Силою політичних обставин не міг я повернути на Україну до Олі, а злучила нас доля з б. п. Катрусею, котра страждала по тюрмах і боролась за волю України, як і я. Катруся привела на світ дві чудові донечки, котрі прекрасно училися і здобули поважні знання з медицини. Повінчалися з українцями і дітей виховують у дусі українським, хоча дім їхній – в Америці.

Прикро мені, що я й далі живу на чужині. Маємо вільну, незалежну Україну, КГБ вже не полює на мене, міг би я повернутися, здається, і жити під своїм власним прізвищем. Та все складається інакше, вік наказує жити ближче до дітей. Ніхто їхньої доброти не замінить для мене, тож доживатиму земне життя при них.

... Коли 24 серпня 1991 року проголосили незалежність України, я перебував у штаті Арканзас у дочки Ірини. Як завше в хвилини великого зворушення, зродилися в душі віршовані рядки, а поміж ними і такі:

*Боже! Як глибоко я вдячний Тобі,
Що ще живу – хоч на чужій землі,
Що ще кохаю в глибині душі
Вкраїну змучену мою!*

З М І С Т

Від редактора	5
Вступне слово автора	8
“Україно! Свята мати героїв!...”	10
Щасливе дитяче життя	11
Звірство пацифікації	22
У році 1936 стаю членом ОУН	31
Вбивство члена КПЗУ	38
Несправедливий суд і життя в'язничне	42
Розправа судова	48
Переведення до тюрми Бригідок	53
Звільнення з в'язниці	57
Повернення до родинного села	58
По відході поліцаїв	59
Підготовка Польщі до війни з Німеччиною	61
Поневолення під кличами рівності і свободи	64
Виселення родичів на Сибір	69
Активна праця в підпіллі ОУН	70
Війна – удар гітлерівської Німеччини на СРСР	77
Окупант – гітлерівська Німеччина	79
Похорон помордованих енкаведистами в'язнів	83
Проголошення незалежності України	83
Праця в надлісництві	87
Прострілений і заарештований гестапо	94
Концентраційний табір Авшвіц – Освенцім	101
Евакуація в'язнів перед наступом фронту	113
Вихід на волю	118
Повернення до Польщі	123
Вступаю в ряди УПА	126
Свято героїв	144
Свято незалежності України	150

Розташування сотні на горі Соломні	160
Виїзд на з'єм одзискане	171
Праця в Польщі Людовій	174
Тюрми в Польщі Людовій	187
Вихід на волю	256
Життя по виході з тюрми	259
Рік 1954. Праця в кооперативі інвалідів	260
Народження першої донечки Ірусі	261
Замість епілогу	268

Оригінал-макет підготовано
у відділі автоматизації
НБ ЛНУ імені Івана Франка
Завідувач Мирослава ДОМАНСЬКА

Підписано до друку 02.09.2005 р. Формат 60×84 ¹/₁₆
Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 16.4
Обл.-вид. арк. 16.3+0.03+0.9. Гарн. Bookman Old Style
Наклад 500 прим. Зам. 749

Видавничий центр
Львівського національного університету імені Івана Франка
79001 Львів, вул. Дорошенка, 41

Надруковано в друкарні: Літературна агенція "Піраміда"
Україна, 79006 Львів, вул. Стефаника, 11
Тел./факс (0322) 72-50-62, а/с 10989
Свідоцтво державного реєстру: серія ДК № 356

ДЛЯ НОТАТОК
